amaj Foundation Chenn

બચ.
સુનંદા
બહેન!

ગુલાબદાસ
બ્રોકર

૪
રૂપિયા

main. Gurukul Kangri Co

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિચારાં સુનંદાબહેન!

ગુલાબદાસ બ્રોકર

८४ग
७६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या 6871/56

पञ्जिका संख्या 28225

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण ११८४-११८५

CHECKED 1973

Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિચારાં સુનંદાબહેન !

[રૂપાંતરિત અનુવાદિત વાર્તાઓ]

ગુલાબદાસ બ્રોકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુલાબદાસ બ્રોકરનાં પુસ્તકો

વાર્તાસંગ્રહો

લતા અને બીજી વાતો

વસુંધરા અને બીજી વાતો

ઊભી વાટે

સૂર્યા

સત્યકથાઓ

પુણ્ય પરવાર્યું નથી

અનુવાદ રૂપાંતર

બિચારાં સુનંદાબહેન!

સંપાદન

આપણી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

નાટક

ધૂમ્રસેન

(શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા સાથે)

હવે પછી

પ્રકાશનું સ્મિત (નવલિકા સંગ્રહ)

જ્વલંત અગ્નિ (એકાંકી સંગ્રહ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુલાબદાસ બ્રોકર

બિચારાં સુનંદાબહેન!

[રૂપાંતરિત અનુવાદિત વાર્તાઓ]

રવાણી પ્રકાશન ગૃહ · રિલીફ રોડ · અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવૃત્તિ પહેલી : ડિસેમ્બર ૧૯૫૪

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

કિંમત : ૪-૦-૦

પ્રકાશક :
તારાચંદ માણેકચંદ રવાણી
રવાણી પ્રકાશન ગૃહ
રિલીફ રોડ • અમદાવાદ

મુદ્રક :
જયન્તિ ચેલાભાઈ દલાલ
વસન્ત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ • અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી
અને
શ્રી સુંદરજી બેટાઇને
સ્મરું સુકોમળ સ્નેહ નિરંતર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

દુનિયાના વિધવિધ દેશોમાં વિધવિધ સમયે લખાયેલી છતાં તેની કલાસમૃદ્ધિને કારણે હજી ગઈ કાલે જ લખાયેલી હોય તેવી તાજી લાગતી આ અનુવાદિત રૂપાંતરિત વાર્તાઓનો સંગ્રહ ગુજરાતી વાચક જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

ટૂંકી વાર્તાની કલાના પશ્ચિમના સાહિત્યમાં થયેલા ઉદય-વિકાસ અને ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા આપવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં જ અન્યત્ર છપાયેલા લેખમાં મેં કર્યો છે, છતાં એ લેખમાં પણ ઉલ્લેખનાં અધિકારી એવાં અનેક નામો, એની લંબાણની મર્યાદાને કારણે, અને વાર્તાઓ ઉત્તમ કોટિની પોતે લખી હોય છતાં એ સ્વરૂપના વિકાસમાં એ વાર્તાઓએ નવો ચીલો ન પાડ્યો હોય તે કારણે પણ, રહી ગયાં છે તેવું એક નામ છે પ્રખ્યાત ઓસ્ટ્રીયન વાર્તાકાર સ્ટીફન ઝવાઇગનું. જગતના વિસંવાદોથી કંટાળી જઈ, થોડાં વર્ષો પહેલાં, પોતાની પત્નીને જોડે લઈ તેમણે આત્મહત્યા કરી હતી તે સર્વવિદિત હકીકત છે. તેમની જ "ધી ગવર્નેસ" નામની સુંદર વાર્તાનું રૂપાંતર આ સંગ્રહને એનું શીર્ષક પૂરું પાડે છે.

બે શબ્દો રૂપાંતરો વિષે પણ કહી દઉં. અહીં રજૂ કરેલી વાર્તાઓમાંથી જે જે વાર્તા આપણા જીવનના ઢાળામાં બહુ જ થોડા ફેરફારથી—નામ ઠામ વગેરેના અને એવા મામૂલી ફેરફારથી—ઢળી જતી હોય તેને મેં સહેજે એ ઢાળમાં ઢળવા દીધી છે એથી આપણા સામાન્ય વાચકને એક જાતની સરળતા થાય છે. અને અપરિચિત નામો અને અપરિચિત સ્થળોથી ઊભા થતા આવરણમાંથી એ સહેજે બચી જાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવ અને મનુષ્ય સમાજ કેટલો બધો એક જ છે, ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિને અંગે તેનાં સ્વરૂપો ભિન્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભિન્ન હોવા છતાં, તે પણ અત્યંત સહજ લાગતી આ રૂપાંતરો દ્વારા સર્જાતી સૃષ્ટિ સિદ્ધ કરી આપે છે. હું માનું છું ત્યાં સુધી આ પ્રખ્યાત સાહિત્યસ્વામીઓની કૃતિઓને એથી નુકસાન નથી થયું. જેમને માટે આટલો બધો આદર અને આટલો બધો પ્રેમ આપણા હૃદયમાં હોય તેમની કૃતિને જરીપણ નુકસાન ન થાય એવી રીતે એ કૃતિ સાથે રમત પણ શી રીતે કરી શકાય? પણ હું માનું છું કે જ્યાં આવી પરિસ્થિતિ, પાત્રો કે આલેખાયેલા જીવન સંબંધી ઊડીને આંખે વળગે તેવી ભિન્નતા ન હોય ત્યાં રૂપાંતર એ સરળ જ નહીં ઈષ્ટ માર્ગ પણ છે.

પણ જ્યાં જ્યાં રૂપાંતર કરવાનો માર્ગ એટલો સરળ નથી, એ કરવા જતાં જ્યાં વાર્તાના કલેવરને બદલી નાખવું પડે. અને તેના પોતાને પણ પલટાવવું પડે ત્યાં ત્યાં તો સીધો સ્પષ્ટ અનુવાદ જ આવશ્યક છે. એવી વાર્તાઓનો મેં અનુવાદ જ અહીં આપ્યો છે.

કોઈપણ પરદેશી લેખકનું કંઈ પણ લખાણ આપણી ભાષામાં રજૂ કરવું હોય તો તે સીધા અનુવાદ દ્વારા જ થવું જોઈએ એવો એક પ્રબળ મત સાહિત્યમાં છે, અને એ હું જાણું પણ છું, પણ આપણા બહુ પંડિત કે બહુશ્રુત નહીં એવા વાચકવર્ગ પાસે આપણે જો દુનિયાના સારા લેખકોની સારી કૃતિઓ પહોંચાડવી હોય તો આ રૂપાંતરનો માર્ગ પણ કાઢી નાખવા જેવો નથી, બલકે અપનાવવા જેવો પણ છે, એ શ્રદ્ધાથી જ મેં આ રીતે કામ કર્યું છે, અને એની સઘળી જવાબદારી મારી જ છે.

આ સંગ્રહમાં જગતસાહિત્યમાં નામના મેળવેલ અનેક સાહિત્યસ્વામીઓની વાર્તાઓ સમાયેલી છે. ચેખોવ અને મોપાસાં જોઈસ અને ઝવાઇગ, ટૉલ્સ્ટૉય અને ટાગોર, મૉ'મ, સારોયાન વગેરે અનેક નામોથી આ સંગ્રહ અલંકૃત બનેલો છે. પણ એક વાત કરી દઉં. આ બધી વાર્તાઓ તે તે લેખકોની, જગપ્રસિદ્ધ બનેલી ઉત્તમ વાર્તાઓ નથી. છતાં આવી વાર્તાએ રજૂ કરવામાં પણ એક ઉદ્દેશ છે. એક યા બીજા સમયે આ બધા સર્જકોની ઉત્તમ વાર્તાઓ તો આપણા સાહિત્યમાં આવી નહીં હોય તો આવવાની, પણ જેમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સદીઓ સુધી ચાલે એવી કીર્તિ વરે છે તે સાહિત્યકારોનાં અત્યંત પ્રખ્યાત નહીં થયેલાં એવાં સર્જનોમાં પણ કેટલી બધી કલા અને ચમત્કૃતિ સમાયેલી હોય છે એનો ખ્યાલ આપણા વાર્તારસિક વાચક વર્ગને આવે એ મને જરૂરી લાગ્યું છે. જગપ્રસિદ્ધ બનવાનું સદ્‌ભાગ્ય તો કોઈક જ કૃતિને સાંપડે, પણ એવી જગપ્રસિદ્ધ ન બનનારી કૃતિઓમાં પણ સાચા અને સમર્થ સર્જકની સમૃદ્ધિ જણાયા વિના રહેતી નથી, તે આ વાર્તાઓ વાંચનારને સ્પષ્ટ થશે તો યે મારી આ મહેનત સાર્થ થયેલી સમજીશ.

ગૉર્કી કે હેમિંગ્વે જેવાની એક પણ કૃતિ આમાં નથી આવી તેનો મને અફસોસ જ રહ્યો છે. હેમિંગ્વેને તો ઉતારવો જ ઘણો અઘરો. મારી હિંમત ન ચાલી. ને ગૉર્કી તો રહી જ ગયો. એ જ પ્રમાણે આપણા હિન્દી લેખકોમાંથી પ્રેમચન્દની એકાદ વાર્તા મૂકી શકયો હોત તો મને ખરેખર આનંદ થાત. પણ એ તો કોઈક વખત હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓમાં લખાતી ઉત્તમ વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે વાત. એક વાનગી રૂપે ટાગોરની અને જૈનેન્દ્રકુમારની વાર્તાઓ આ પશ્ચિમના સાહિત્યસ્વામીઓની વાર્તાઓ સાથે રજૂ કરી છે.

આશા છે કે ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્યમાં જાગૃત રસ લેતો આપણો વાચકવર્ગ આ વાર્તા દ્વારા રસ પામશે.

વિલેપાર્લે : તા. ૧૭-૧૨-૧૯૫૪ — ગુલાબદાસ બ્રોકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

પ્રસ્તાવના ... ૭ થી ૮

પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા ... ૧૩ થી ૨૭

વાર્તા	મૂળ નામ	મૂળ લેખક	પૃષ્ઠાંક
૧ બિચારાં સુનંદાબહેન! ...	ધી ગવર્નેસ......	સ્ટીફન ઝવાઈગ	૧
૨ ત્રણ સાધુઓ	થ્રી હર્મિટ્સ......	લિયો ટૉલ્સ્ટૉય	૨૩
૩ બે મિત્રો	ટુ ફ્રેન્ડ્સ	ગાય દ મોપાસાં	૩૫
૪ શીલા	આફ્ટર ધી થિયેટર...	એન્ટન ચેખોવ	૪૬
૫ કમળા	ધી ટ્રેજિક એક્ટર...	એન્ટન ચેખોવ	૫૨
૬ પહેલા વર્ગનો મુસાફર.	એ ફર્સ્ટ ક્લાસ પેસેન્જર	એન્ટન ચેખોવ	૫૯
૭ વિઘ્નો	એન એનિગ્મેટિક નેચર...	એન્ટન ચેખોવ	૭૧
૮ એક અવિચારી કૃત્ય...	એન ઈન્ડિસ્ક્રેશન...	એન્ટન ચેખોવ	૭૫
૯ બદનક્ષી	ધી સ્કેન્ડલ ...	એન્ટન ચેખોવ	૮૩
૧૦ એક વિચિત્ર માણસ...	એ પિક્યુલિયર મેન...	એન્ટન ચેખોવ	૯૦
૧૧ એ કોનો વાંક?	હુ વોઝ ટુ બ્લેમ...	એન્ટન ચેખોવ	૯૮
૧૨ નાટકનું વાચન	એ પ્લે	એન્ટન ચેખોવ	૧૦૫
૧૩ હોટેલમાં	ઈન એન હોટેલ ...	એન્ટન ચેખોવ	૧૧૪
૧૪ ભિખારી	ધી બેગર	એન્ટન ચેખોવ	૧૧૯
૧૫ તુષાર	ગ્રિશા	એન્ટન ચેખોવ	૧૨૮
૧૬ રશિયન ખમીર...	ધી રશિયન કેરેક્ટર...	એલેક્સી ટૉલ્સ્ટૉય	૧૩૪
૧૭ એવ્લીન	એવ્લીન... ...	જેમ્સ જોઇસ	૧૪૭
૧૮ તારના થાંભલા ..	ધી ટેલિગ્રાફ પોલ્સ...	બોલેસ્લાવ પ્રુસ	૧૫૫
૧૯ ખરા ટાણાનો મિત્ર...	એ ફ્રેન્ડ ઇન નીડ...	સમરસેટ મૉમ	૧૬૦
૨૦ પિયાનો	પિયાનો ...	વિલિયમ સારોયાન	૧૬૯
૨૧ સંતરાં	ઓરેન્જીસ ...	વિલિયમ સારોયાન	૧૭૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૨ જીવનકથા ... ... બાયોગ્રાફી ... માર્ટિન આર્મસ્ટ્રોંગ ૧૮૪
૨૩ કવિ અને વાંદરો...ધી પોએટ એન્ડ ધી મેન્ડ્રિલ... ,, ૧૯૩
૨૪ ઊર્ધ્વબાહુ... ... ... ઊર્ધ્વબાહુ ... ... જૈનેન્દ્રકુમાર ૧૯૫
૨૫ પુત્રયજ્ઞ ... ... પુત્રયજ્ઞ ... ... રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૦૧
૨૬ ન...પા...સ ... ... રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૦૮
૨૭ બહાર અને અંદર ... ... રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૧૪
૨૮ ઉદ્ધાર ... ... ઉદ્ધાર ... ... રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૧૯
૨૯ શુભદૃષ્ટિ ... ... શુભદૃષ્ટિ ... ... રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૨૪

કુલ પૃષ્ઠ-સંખ્યા ૩૦+૨૩૮=૨૬૮

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિચારાં સુનંદાબહેન!
[રૂપાંતરિત અનુવાદિત વાર્તાઓ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા

પશ્ચિમમાં ટૂંકી વાર્તાના વિશિષ્ટ કલાપ્રકારના આદ્ય પુરુષો બે : રશિયાનો નિકોલાઈ ગોગોલ અને અમેરિકાનો એડગર એલન પો. બન્નેનો જન્મ એક જ વર્ષમાં–સને ૧૮૦૯. મૃત્યુ પણ નજીક નજીકનાં જ વર્ષોમાં. પોનું ૧૮૪૯માં, ગોગોલનું ૧૮૫૨માં. આવરદા અત્યંત ટૂંકી; એકની ચાળીસની, બીજાની ત્રેતાળીસની. પણ એ ચાળીસ બેતાળીસ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં આ બન્ને પુરુષો જગતને સાહિત્યના એક અત્યંત સુંદર ભાવવાહી મર્મ અને માધુર્યપૂર્ણ કલાપ્રકારની ભેટ આપતા ગયા; એટલું જ નહીં, પણ બન્ને પોતપોતાની વિશિષ્ટ એવી દૃષ્ટિથી એવી સમર્થ સૃષ્ટિ રચતા ગયા, કે આજે સો-સવાસો વર્ષ પછી પણ લખાતી ઘણી બધી વાર્તાઓનું પગેરું શોધતાં તેમને સમૃદ્ધ કરતા અંશોમાંથી કોઈ ને કોઈ અંશ એ બેમાંથી એકની વાર્તાના વસ્તુ, શૈલી કે કરામતમાંથી મળી જ આવવાનો.

આ બન્ને સર્જકોએ ટૂંકી વાર્તા લખવી શરૂ કરી એ પહેલાંથી પણ વાર્તાઓ તો લખાતી જ. એમ તો હજારો વર્ષોથી વાર્તા લખાતી જ આવી છે. તેમાંની 'ધી પ્રોડિગલ સન' જેવી કોઈ કોઈ તો આપણે જેને અર્વાચીન ટૂંકી વાર્તા કહીએ એવી રસપૂર્ણ, અર્થગર્ભ અને એક જ ઊંડી છાપ વાચકના હૃદય ઉપર મૂકી જાય એવી કલાત્મક પણ છે. પણ તે છતાં, માત્ર દૃષ્ટાંતરૂપે આવી ગયેલી, કે બનતાં બની ગયેલી વાર્તારૂપે નહીં, પણ સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ કલાપ્રકાર તરીકે, સર્જકની અનુભૂતિની સંક્રાંતિના એક સબળ અને સચોટ માધ્યમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરીકે તો ટૂંકી વાર્તા પશ્ચિમના સાહિત્યમાં આ બે સર્જકોની કલમ વાટે જ જન્મી. તેમની પહેલાં પણ એ રીતે એ માધ્યમનો ઉપયોગ કરનારી કલમો હતી જ, અને એ કલમો સારાંમાઠાં પરિણામો પણ ઘણીવાર પેદા કરતી; પણ વાર્તાના એ નવા પ્રકારને સાહિત્યની ચિર પ્રતિષ્ઠા અપાવે એવા અનેક સુરેખ નમૂનાઓ તો આ બન્નેની કલમ-માંથી જ પહેલ વહેલા નીતર્યા. અને એટલે, એ કલાના આદ્ય પુરુષો તરીકેનાં નિર્દેશનાં અધિકારી તેમનાં જ નામ છે.

બન્નેના દેશ જુદા હતા, ભાષા જુદી હતી, ભાવનાઓ જુદી હતી, માનસિક બંધારણ જુદાં હતાં, અને જે સ્થળમાં જન્મી તેઓ લખતા હતા તેની પરિસ્થિતિ પણ જુદી જુદી જ હતી. એથી, સ્વાભા-વિક રીતે જ, બન્નેની કલમમાંથી નીતરી આવેલી કૃતિઓ પણ જુદા જુદા રસનો જ આસ્વાદ કરાવતી. 'મૃતાત્માઓ' (ડેડ સોલ્સ) નામની અધૂરી છતાં અમર નવલકથાનો સર્જક ગોગોલ જીવનની વાસ્તવિકતાનો સમભાવભર્યો નિરીક્ષક અને અભ્યાસી હતો. રશિયાના ખેડૂતોની અને તેના નીચલા મધ્યમવર્ગની યાતનાઓને અને સમસ્યાઓને તે કરુણાપૂર્ણ છતાં અસહાય દૃષ્ટિથી જોઈ રહેતો, અને તેને વિશે અનેક મંથનો અનુ-ભવતો. એ કરુણાએ તેની વાર્તાને વાસ્તવિકતાની ભૂમિ પૂરી પાડી, એ અસહાયતાએ કાવ્યમય છાંટની. એક ગરીબ કારકુનના જીવનની નિઃસહાય કરુણતા આલેખતી તેની 'ઓવરકોટ' નામની વાર્તા, અત્યારે પણ. તેણે લખી હતી તે કાળમાં હશે તેવી જ, હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. તેની વાર્તા–શૈલીનો અને વાર્તાના સાહિત્યને તેણે કરેલા પ્રદાનનો એ વાર્તા એક આબાદ નમૂનો છે. કઠોર વાસ્તવિકતાનું કરુણ નિરૂપણ, એ કરુણતાને ગાઢ બનાવતી રહસ્યની છાંટવાળી કાવ્યમય શૈલી, અદ્ભુતના આલેખનથી ઊપસી આવતી, લોકકથાનો ખ્યાલ આપી જાય એવી રીતે નિરૂપાયેલી સૃષ્ટિ, અને એ બધાંને અંગે પરિપુષ્ટ થઈ ચિરકાળ સુધી વાંચનારના હૃદયમાં રમી રહેતી, લેખકે વહેતી મૂકેલી એક સચોટ છાપ— ગોગોલની વાર્તાઓનાં આ બધાં સુતત્ત્વો તેની આ પ્રખ્યાત વાર્તામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાવિષ્ટ થયાં છે; અને વાર્તાસૃષ્ટિને ઉપકારક એ બધાં તત્ત્વોનો ખ્યાલ કરીને જ ગોર્કીએ કહ્યું છે. કે 'આપણે બધા વાર્તાકારો ગોગોલના એ 'ઓવરકોટ'માંથી ટપકી પડ્યા છીએ.'

આ છેડે યુરોપમાં જ્યારે ગોગોલ આવી વાર્તાઓનું સર્જન કરતો હતો, ત્યારે છેક સામે છેડે, દૂર દૂર પડેલા અમેરિકામાં પો વળી જુદી જ સૃષ્ટિ પોતાની વાર્તાઓ દ્વારા નીર્મ્યે જતો હતો. અમેરિકાનો ખેડુ-વર્ગ રશિયાના ખેડુવર્ગ જેવો કચડાયેલો કે પીડાયેલો નહોતો, તેનો મધ્યમવર્ગ નોકરશાહીની ભયંકર ભીંસમાં ભિસાયેલો નહોતો; ને એ ઉપરાંત, એવી એવી આર્થિક અને સામાજિક બાબતોમાં રસ લઇ શકે તેવો પોતો સ્વભાવ નહોતો. તંગ, જરા તણાતાં તૂટી જઈને પાગલ-ખાનામાં જ આશ્રય પામે એવા જ્ઞાનતંતુઓ ધરાવનાર એ માણસને જીવનમાંના સામાન્યનું નહીં પણ અસામાન્યનું જ આકર્ષણ હતું. એ અસામાન્ય પણ એવું કે જેમાં કશુંક ગૂઢ, કશુંક રહસ્યમય, કશુંક ત્રાસદાયક હોય. પોતાના વ્યક્તિત્વના બળે, અને પોતામાં રહેલી જંગલી ફૂલના જેવી આકર્ષક અને ખરેખર ખુશબોદાર કવિતાની છાંટે, એ અસામાન્યને વળી કોઈ નવા જ રંગે પો રંગી દેતો. અને રહસ્યમય, અને વાંચ્યા પછી હૃદય કોઈ અજાણ્યા ભયથી ધ્રૂજી ઊઠે છતાં એનું કુતૂહલ ન શમતાં વારંવાર તેણે સર્જેલી દુનિયામાં ફરી ફરી એ ભટકવા ચાહે એવી વાર્તાઓનું સર્જન કરતો. તેની ઉડાઉ કલ્પના તેમાં મદદરૂપ થઈ પડતી. અને વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધથી આશ્ચર્ય અનુભવતો, જૂના વહેમોના નાશ સાથે નવી કલ્પનાના ઉદયથી નવો જ તરવરાટ અનુભવતો, લાગણીઓને હચમચાવી મૂકે અને કલ્પનાને થંભાવી મૂકે એવાં લખાણો તરફ અભિમુખ થયેલો, ઓગણીસમી સદીની અધવચ નજીક વસતો અમેરિકાનો એ સમય તેનાં આ જાતનાં લખાણોને માટે અત્યંત અનુકૂળ હતો. કેળવણી વધી હતી એટલે વાંચનાર વધ્યા હતા, અને સામયિકોના આગમન અને પ્રસારે પુસ્તકો ન ખરીદનાર કે ન ખરીદી શકનાર મોટા એવા વાચકસમૂહમાં પહોંચવાનું વાર્તાઓ માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શક્ય બનાવી મૂક્યું હતું. આ બધાં કારણોને અંગે, થોડા સમયમાં જ, ઘણા લોકોએ તેને આપ્યું છે તે 'ટૂંકી વાર્તાના પિતા' હોવાનું બિરુદ પોતે આપોઆપ મળી ગયું.

ટૂંકી વાર્તાના આ બે સમર્થ સર્જકો આટલું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવીને ચાલ્યા ગયા પછી, તરત જ બીજા બે એમનાથીયે અત્યંત સમર્થ સર્જકો આ કલાપ્રકારને મળી ગયા એ એક સુખદ સૌભાગ્ય જ ગણાય. તેમનાં નામ: મોપાસાં અને ચેખોવ; ગાય દ મોપાસાં અને એન્ટન માવલોવિચ ચેખોવ. એક ફ્રેન્ચ, બીજો રશિયન. આ બન્ને પણ ટૂંકું આયુષ્ય લઈને જ અવતરેલા. મોપાસાં તેંતાળીસ વર્ષ જીવ્યો તો ચેખોવ ચુમ્માળીસ. પણ એટલાં વર્ષોના ટૂંકા ગાળામાં આ બન્ને લેખકોએ તેમની પ્રતિભાનો એટલો સમર્થ પરિપાક સાધ્યો કે આજે પણ ટૂંકી વાર્તા વિશે વાત કરવાને જ્યારે જ્યારે કોઈની પણ જીભ સળવળે ત્યારે એ બન્નેનાં નામ એક સાથે જ લેવામાં આવે છે.

એ વાજબી પણ છે. પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાય એટલી વાર્તાઓ તેમણે લખી છે, અને તેમની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ એકઠી કરો તો યે એ સંખ્યા મોટી એવી થઈ પડે. સમગ્ર જીવન તેમનાં નિરીક્ષણ અને આલેખનનો વિષય બની ગયું છે, અને એ આલેખન તેમના વ્યક્તિત્વથી રંગાઈ અને રસાઈ કોઈ અનોખી સૌરભ વાચકના હૈયામાં મૂકતું જાય છે. જિવાતા જીવનનો કોઈ પણ બનાવ કે કોઈ પણ સ્થિતિ તેમની નજરની બહાર ગઈ નથી અને તેમની કલમથી ચિતરાયા વિનાની રહી નથી. જીવનના ઉદાત્તને અને જીવનના પોકળને, જીવનની આદર્શમય ભાવનાને અને જીવનના છદ્મવેશી દંભને, જીવનના વિલાસને, ઉલ્લાસને અને વેદનાને, જીવનના એકેએક થરની અનેકાનેક વ્યક્તિઓને આ બન્ને સાહિત્યકારોએ પોતપોતાની અનોખી રીતે આલેખીને તે બધા બનાવ ભાવના અને જીવન પાછળ રહેલા સત્યને બહાર આણ્યું છે અને ટૂંકી વાર્તાના જ માત્ર નહીં પણ જગતના સમગ્ર સાહિત્યને ઉજ્જ્વળ બનાવ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બન્ને સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓએ યોજેલી ભિન્ન ભિન્ન કથનપદ્ધતિ ટૂંકી વાર્તાની કલાના અભ્યાસીને અત્યંત ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. બન્ને કરવા તો એક જ ચીજ માગે છે—જીવનના રહસ્યને પોતાની કથા દ્વારા સ્ફૂટ કરવા. પણ બન્ને એ કરે છે એટલી ભિન્ન ભિન્ન રીતે અને છતાં એટલા સામર્થ્યપૂર્વક કે એમના પછી આવેલા લેખકો એ એમાંથી એકની પદ્ધતિ અજમાવ્યા વિના રહી શક્યા નથી. આ બન્ને જુદી જુદી પદ્ધતિ માટે તેમની જુદી જુદી સૂઝ જેટલી જવાબદાર હશે તેટલા જ જવાબદાર તેમના પોતપોતાના સ્વભાવ અને તેમના દેશની પ્રજાની ખાસિયતો પણ હશે. ફ્રેન્ચ પ્રજા સુશ્લિષ્ટ, સુગ્રથિત આકારની અત્યંત શોખીન અને આગ્રહવાળી પ્રજા છે. તેનો સ્વભાવ જ એવો કે કોઈ પણ વસ્તુ મોં–માથાં વિનાની હોય તો એની અસર તેના ઉપર ઝટ પડે નહીં. જે કરવા માગતા હોઈએ તે સફાઈ-પૂર્વક, તેના અર્થમાં કે તેની સમજણમાં કશું ય વિઘ્ન ન આવે તેવી રીતે કરવું જોઈએ તેવી એ પ્રજાની માન્યતા. તેની મોટી મોટી નવલ-કથાઓ પણ, ઝાઝો ભાગ તો, નિશ્ચિત ઘાટઘૂટવાળી જ હોય છે. નહિતર નવલકથામાં તો અનાકારત્વ નહીં તો અસ્પષ્ટ આકારત્વ ઘણીયે વાર આવશ્યક જ નહીં અનિવાર્ય પણ હોય છે. એ પ્રજાના માણસો પણ શિસ્તબદ્ધ, વિચારશીલ અને યોજનાપૂર્વક વર્તવાવાળા. એ કાળની રશિયન પ્રજા એથી તદ્દન જ જુદી. તેના માણસો આપણા કરતાંયે બેદરકાર અને અવ્યવસ્થિત. મોટો દેશ, સૈકાઓથી દબાયેલી પ્રજા, કામધંધો ઝાઝો મળે નહીં, જીવનમાં સુખ પણ ઝાઝું નહીં, કે તેમને વ્યવસ્થિત રાખવાની કે શિસ્તબદ્ધ બનાવવાની પણ કોઈને દરકાર નહીં...જેમને વિશે અત્યંત બેદરકારી સેવાઈ હોય એવાં બાળકો જેવા ત્યાંના માણસો. બેદરકારીથી ઊછરેલું બાળક બેઠું બેઠું મોઢામાં અંગૂઠો રાખી જાતજાતનાં સ્વપ્નો જોયે રાખે, તેમ આ બાળક નહીં એવી પીઢ વ્યક્તિઓ અંગૂઠો મોંમાં મૂકવાને બદલે વોડકાનો દારૂ મોંમાં મૂકે ને પછી જાતજાતની કલ્પનાના ઘોડાઓ દોડાવ્યે રાખે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી, જુદા જુદા જ સ્વભાવ, ખમીર અને અભિવ્યક્તિવાળી પ્રજાઓમાં જન્મેલા આ બન્ને લેખકોની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ પણ આપોઆપ જ એ બન્નેની પ્રજાઓના સ્વરૂપ જેટલું જ ભિન્ન બની ગયું. ફ્રેન્ચ મોપાસાંની વાર્તાઓ સુશ્લિષ્ટ આકારવાળી, તે જે ધ્યેયે પહોંચવા માગતો હોય તે ધ્યેય તરફ સીધી ગતિ કરતી, તે જે મર્મને ઉજાળવા માગતો હોય તે મર્મનું સ્પષ્ટ સૂચન કરતી અને એની આડે બીજી કશી યે આળપંપાળ કે અટપટી મૂંઝવણો ઊભી ન કરતી સ્પષ્ટરેખ કૃતિઓ આપોઆપ બની ગઈ. પણ રશિયન ચેખોવની કૃતિઓ તો તેની પ્રજાના માણસોના માનસ જેવી અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળી લાગે એવી; વાત એક કરવી હોય છતાં બીજી વાતે જ ચડી ગઇ હોય એવી, કરવું કશું નહીં ને વાત જ કર્યે રાખવી ને પાછું મનમાં દુઃખી દુઃખી થયા કરવું એવા સ્વભાવના માણસોને ચીતરતી, ધુમાડિયા સૃષ્ટિને ચીતરવા જતાં પોતે જ ધુમાડા જેવી હોય એવી, બની ગઈ. ડાહ્યો ફ્રેન્ચ માણસ તો એમ કહે જ કે, 'ભાઇ, વાત કહો તો ભલે પણ માંડીને કહો તો મઝા આવે. ક્યાં એનો આદિ, ક્યાં એનું મધ્ય, ક્યાં એનો અંત આવે છે એ ખબર તો પડવી જોઈએ કે નહીં, ભલા માણસ?' તો મોપાસાં એને, એ દરેક બાબતમાં સંતોષ પામે એવો જવાબ આપે. પણ ચેખોવ તો કહે કે, 'કેવો વળી આદિ ને કેવો અંત? જીવનમાં ક્યાંયે કોઈ વસ્તુ બને છે તેમાં આવા ડાહ્યા ડાહ્યા આદિ અને અંત ભાળ્યા છે તમે કદી? એવી વાત ન કરો. જોઈએ તો આ હું આપું છું તે લો. એમાં આદિ અને અંત જેવું કશું નહીં મળે.–'ટૂંકી વાર્તાને આદિ કે અંત હોવા જ ન જોઈએ'– પણ જીવન મળશે, ભરપૂર જીવન. એમાં રસ હોય તો વાંચો આ વાર્તા.'

આ તે વાર્તા? વાંચનારને પ્રશ્ન થાય ને તેનું મન મૂંઝાઇ જાય એવી વાર્તાઓ તેણે લખી. આનો અર્થ શો? આ તો અમસ્તું અમસ્તું કશુંક કહી જાય છે, જેને મોંમાથું પણ નથી–પેલા રશિયન પ્રજાજનોની વાત જેવું જ, એમ એ વાર્તાઓ વાંચતાં લાગે. પણ સૈકા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓથી પીડાયેલી એ પ્રજાએ-દરેક પીડાયેલી પ્રજા મેળવે છે તેમ-જીવન વિશે જ્ઞાન ખૂબ જ મેળવ્યું હતું. તેની અસંબદ્ધ લાગતી વાતોમાંથી પણ એ તો બહાર તરી આવતું જ. તેવું જ આ તેના જબરદસ્ત લેખકની વાતોમાં પણ બનતું. મોંમાથું કે શરીર તેમાં નહીં હોય પણ આત્મા તો એમાં સાંગોપાંગ જળવાયો. જરા મહેનત તો પડે પણ ફળ એનું મીઠું. ચેખોવ પોતે જ જાણે ન કહેતા હોય 'વાત લખવી કંઇ સહેલા છે? મહેનત પડે છે. તો તમારે માટે હું લખું ને મહેનત હું એકલો શા માટે કરું? ચાલો, તમે પણ થોડી બુદ્ધિ ચલાવો ને તમારા હૃદયને ધબકતું રાખો. પછી જુઓ જોઉં, સમગ્ર જીવનનો ધબકાર એમાં ઝીલાય છે કે નહીં?'

ને એ ધબકાર તો એની વાર્તામાં ઝિલાતો જ. માત્ર વાચકની કલ્પનાશક્તિ પાસેથી તેણે વધારે કામ લીધું એટલું જ. એ માટે કાળ પણ પાકી ગયો હતો. કેળવણી વધતી જતી હતી અને સાહિત્ય પ્રત્યેની રુચિ પણ. ક્યાં સુધી લેખક, વાચક કશું સમજશે જ નહીં જાણે પોતાના કહ્યા વિના, એમ માની, એની આળપંપાળ કર્યે રાખવી?

વૃત્તિએ અને રુચિએ ભિન્ન ભિન્ન એવા આ બે સમર્થ કલાકારોની આવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલી પાછળ સામર્થ્ય તો એક જ પ્રકારનું સ્ફુરતું હતું. બન્નેને એક ભાન સતત રહેતું: ક્યાં અટકી જવું એ. બન્નેમાંથી એકકેની સારી વાર્તામાં નકામા શબ્દો કે નિરર્થક પ્રસંગો એકકે નહીં મળે. કદાચ, મોપાસાં-શૈલીનો સમર્થ પુરસ્કર્તા અને એ જ શૈલીની થોડી સારી વાર્તાઓનો પોતે પણ સર્જક એવો સમરસેટ મો'મ કહે છે તેમ, આદિ, મધ્ય અને અંતવાળી સુશ્લિષ્ટ આકાર પામેલી વાર્તાઓ લખી શકવાની ચેખોવની અશક્તિએ તેની પાસે આ નવો રાહ લેવડાવ્યો હોય તોયે તેથી સાહિત્યને નુકસાન નથી થયું, ફાયદો જ થયો છે. ચેખોવે એની આવી અસંબદ્ધ દેખાતી સૃષ્ટિને કોઈક જ જગ્યાએ ખરેખર અસંબદ્ધ થવા દીધી છે. બાકી તો, હસતાં હસતાં કહેલી વાતમાં યે તેની અપાર કરુણા, જાણે પોતાને કશું લાગતું-વળગતું ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય તેવી રીતે કહેલી વાતમાંથી યે વાત કહેવાની જે રીત તેને 'ઍાટમ્નલ' (હિમ જેવો)નો ઈલ્કાબ અપાયો હતો–તેનું ધબકતું હૃદય, અને જાણે વાત કહેવાતાં કહેવાતાં ઓચિંતી અટકી ગઈ તેમ લાગે તેવી રીતે આણેલા અંતમાં યે તેની દક્ષ કલાદૃષ્ટિ સુજ્ઞ અને અધિકારી વાચકને સ્પષ્ટ થયા વગર રહેતી નથી.

હા, એટલું ખરું જ કે તેની અથવા તેની રીતે લખાયેલી વાર્તાઓનો વાચક સુજ્ઞ અને અધિકારી જોઈએ. એમ તો કોઈ પણ કલાકૃતિનો વાચક સુજ્ઞ અને અધિકારી હોય તો જ એ કલાકૃતિનો પૂરો રસ માણી શકે–પછી એ કૃતિ મોપાસાંની કૃતિઓ હતી તેવી સુશ્લિષ્ટ આકારવાળી અને આદિ, મધ્ય અને અંતથી પૂરેપૂરી શણગારાયેલી ભલે ને હોય! પણ જેમાં વધુ વધુમાં સૂચન અને ઓછામાં ઓછા સ્પષ્ટ કથનથી કામ લેવાયું હોય તેમાં વાચકને કષ્ટ અવશ્ય વધારે લેવું પડે, પણ તેમાં તેને એક ફાયદો પણ થાય: સર્જકનાં સૂચનો ઉપરથી તેણે સર્જેલી સૃષ્ટિમાં પોતે હાડમાંસ પરોવવાનાં હોય એટલા પૂરતો તો તે પોતે પણ સર્જક બની જાય, અને કલાના રસાસ્વાદની સાથે સાથે તેને નુકસાનકર્તા નહીં પણ ફાયદારૂપ એવા તેના સર્જનાત્મક અહમતી તૃપ્તિ થતાં તે પોતાની પીઠ શાબાશીથી થાબડી પણ શકે. સર્જકે ચીંધેલી આંગળીથી દોરવાતો નાનો બાળક મટી જઈ, સર્જકની સાથે સાથે જ તેના સર્જનની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેતો એક પરિપકવ રસિક પુરુષ તે બની જાય. ચેખોવના યુગ પછીનો વાચક એવો રસિક પુરુષ બનવાનું વધુ પસંદ કરે છે, તે ચેખોવના યુગ પછી લખાયેલી અને વાચકોથી આવકારાયેલી અનેક વાર્તાઓ પૂરેપૂરું સિદ્ધ કરે છે. ઇંગ્લંડનો અત્યારનો પ્રખ્યાત વાર્તાલેખક એચ. ઈ. બેટીસ કહે છે તેમ ટૂંકી વાર્તાની કલાની ઉત્ક્રાન્તિની સાથે સામાન્ય વાચકમાં થયેલી આ ઉત્ક્રાન્તિને સીધો સંબંધ હોઈ પણ શકે. કેમકે અત્યારના યુગમાં લખાતી જગપ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ આ સૂચનોની ગ્રહણશક્તિ પર ખૂબ જ આધાર રાખે છે એ શંકા વિનાની હકીકત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એ ઉપર આવીએ એ પહેલાં ચેખોવ–મોપાસાંના કાળ દરમિયાન અને હેમિંગ્વે વગેરે વાર્તાકારોના કાળ પહેલાં થઈ ગયેલા કેટલાક સમર્થ વાર્તાકારોના કાર્ય ઉપર નજર ફેરવી જઈએ.

એ ગાળામાં પો પછીના અમેરિકામાં અનેક નામાંકિત વાર્તાકારો થઈ ગયા, જેમણે ટૂંકી વાર્તાને નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં પરિભ્રમણ કરાવ્યું અને નવી નવી દિશાઓ તેને માટે ઉઘાડી આપી. હોથોર્ન તો પોની પણ પહેલાં જન્મેલો. એ પછી થયેલા બ્રેટ હાર્ટ, એમ્બ્રોસ બિયર્સ, સ્ટીફન ક્રેઈન, સારાહ ઓર્ન જુવેટ, ઓ' હેન્રી વગેરે વાર્તાકારોએ ટૂંકી વાર્તામાં રહેલી અનેક શક્યતાઓને વિકસાવી, અને જનસાધારણને આ અસાધારણ કલામાં રહેલા સૌંદર્ય તરફ અભિમુખ કર્યા. ગોગોલ પછીના રશિયામાં તો ચેખોવ ઉપરાંત અનેક અસાધારણ વાર્તાકારો થઈ ગયા. તેમાંના મુખ્ય તો ટોલ્સ્ટાય. તેમણે લખેલ 'યુદ્ધ અને શાંતિ' (વોર એન્ડ પીસ) જેવી નવલકથા અત્યાર સુધી દુનિયામાં કોઈએ લખી નથી એ તો સર્વવિદિત અને સર્વમાન્ય હકીકત છે, પણ ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં પણ તેમનું પ્રદાન એટલું જ અમૂલ્ય છે.

ટૂંકી વાર્તાના સર્વમાન્ય ધુરંધરો એ: ચેખોવ અને મોપાસાં. પણ ટોલ્સ્ટોયની 'ઈવાન ઈલિચનું મૃત્યુ' (ડેથ ઓફ ઈવાન ઈલિચ) જેવી સમર્થ અને સબળ વાર્તા એ બેમાંથી એકકેયે કે એમના પછી આવેલા હેમિંગ્વે જેવા, કદાચ એટલા જ સમર્થ. વાર્તાકારે પણ લખી નથી. ટૂંકી વાર્તાની આખીયે સૃષ્ટિમાં એ વાર્તા અદ્વિતીય છે. જીવન વિશેની ઊંડી સમજણ, માનવીના મનની આરપાર અને અંદર જોઈ શકવાની જાણે દિવ્ય ન હોય એવી દૃષ્ટિ, સત્ય પારખવાનો અને એને જ નિરૂપવાનો દૃઢ આગ્રહ, અને જીવનને મૂલવવાની પોતાની આગવી એવી ધર્મપ્રેરિત રીતિ આ મહાપુરુષને તેમના દરેકેદરેક સર્જનમાં બહુ જ ઊંચા સ્થાનના અધિકારી બનાવે છે. સત્યને જોવું ને સમજવું ને તેને જ રજૂ કરવું એ તેમનો મુખ્ય આગ્રહ. એની આડે શૈલી, ભાષા, રજૂઆતની ખૂબીઓ વગેરેની કશી આળપંપાળને આવવા દેવી જ નહીં એ તેમનો દૃઢ નિર્ણય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમણે તેમની ડાયરીમાં લખ્યું પણ છે: 'મારે જે કહેવું હોય એ ચોકસાઈપૂર્વક કહેવાનો પ્રયત્ન હું કરું છું; પણ ચોકસાઈ કરતાં સરસતા-પૂર્વક વાત રજૂ કરવાની, અર્થ કરતાં શબ્દને વધારે મહત્ત્વ આપી દેવાની ઇચ્છા અંગ્રેજોના લોહીમાં ભળી ગઈ લાગે છે.'

જીવનના સત્યને રજૂ કરતી અનેક વાર્તાઓ એ યુગમાં ટોલ્સ્ટોયે લખી અને તેમની નવલકથાઓમાં કર્યું છે તેમ ટૂંકી વાર્તાઓમાં પણ તેમણે માનવ-પ્રાણીઓથી ભરી ભરી આખી એક સૃષ્ટિ રચી દીધી. મહાપુરુષ નહીં પણ મહાન કલાકાર તો ખરા જ એવા તુર્ગનેવે પણ તેમની અનેક સુંદર વાર્તાઓ આ કાળ દરમિયાન જ લખી. મેક્સિમ ગોર્કીએ પણ 'છવીસ ભઠિયારા અને એક છોકરી' (ટવેન્ટી સિક્સ મેન એન્ડ એ ગર્લ) જેવી અમર વાર્તાની સાથોસાથ બીજી યે અનેક અસાધારણ વાર્તાઓનું સર્જન આ કાળ દરમિયાન જ કર્યું. અને એન્ડ્રીવ કોરોલેન્કો વગેરે અનેક નામાંકિત વાર્તાકારો, એકલા રશિયામાંથી જ, સમયના આ ગાળા દરમિયાન ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્યને સાંપડ્યા.

વાર્તાકલાની એ સમૃદ્ધિ માત્ર રશિયા કે અમેરિકાના વાર્તાકારો પૂરતી જ મર્યાદિત રહી નહીં. અંગ્રેજી ભાષામાં એ. ઈ. કોપાર્ડે, ચેખોવ અને પેલા અનોખા વ્યક્તિત્વવાળા વાર્તાકાર હેન્રી જેમ્સની અસર નીચે આવેલી છતાં પોતાની મૌલિકતાની સ્પષ્ટ છાપ પાડતી સુંદર વાર્તાઓ આપી તેની સાથે સાથે જ એક ઓસ્ટ્રેલિયન સ્ત્રી કેથેરાઈન મેન્સફિલ્ડે ચેખોવની પદ્ધતિએ લખાયેલી પણ એક સ્ત્રીની કુમાશભરી દૃષ્ટિ અને માવજતથી શણગારાયેલી અનેક વાર્તાઓ લખી ત્યાંના આ દિશાના, બહુ સબળ નહીં એવા આ સાહિત્ય-પ્રકારને એક નવી જ સમૃદ્ધિ આપી. આયર્લૅન્ડના જેમ્સ જોઈસે તેની મહાન નવલકથા 'યુલિસિસ'માં યોજેલી 'સ્ટ્રીમ ઑફ કોન્સ્યશનેસ' (સંવિત્ધારા?)ની નવીન પદ્ધતિ દ્વારા નવલકથાના ક્ષેત્રમાં તો મહાન ક્રાંતિ મચાવી હતી જ, પણ ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં પણ તેના 'ડબ્લીનવાસીઓ' (ડબ્લીનર્સ) નામના એક માત્ર પુસ્તકથી તેણે વાર્તાનાં કથન અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરૂપણની કલામાં નાની એવી એક ક્રાંતિ કરી આપી. એ સંગ્રહમાંની 'મૃત' (ધી ડેડ) નામની તેની વાર્તાનું સ્થાન વાર્તાસાહિત્યમાં અનોખું જ છે. બીજા આયરિશ વાર્તાકારો લાયમ ઓ' ફ્લેહર્ટી, સીઆન ઓ' ફ્રેઓલેઈન વગેરે પણ તેમની કાવ્યમય રીતિ અને મુક્ત આયોજન-પદ્ધતિથી સભર બનેલી અનેક વાર્તાઓ આ કાળ દરમિયાન જ આપી ગયા.

પણ વિષય, વસ્તુ, ભાષા શૈલી, આયોજન-પદ્ધતિ વગેરેમાં સમૂળો અને ક્રાંતિકારક પલટો તો ૧૯૨૦ થી ૩૦ના વચગાળામાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરનાર અત્યારના મહાન સાહિત્યસ્વામી અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેએ જ આણ્યો. શેરવૂડ ઍન્ડરસન નામના લેખકે 'વાઈન્સબર્ગ, ઓહિયો' નામનો એક વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને આ પલટાનાં પહેલાં પગરણ તેણે માંડ્યાં હતાં. તેનાં, તથા પેરિસમાં રહી પોતાનું સર્જનકાર્ય કર્યે જતી ગર્ટ્રુડ સ્ટેઈન નામની અમેરિકન લેખિકાનાં લખાણોની છાયામાં હેમિંગ્વે ઊછર્યો હતો, અને તેમના પ્રયોગોમાં તેને ઘણી શક્યતા જણાઈ હતી. સાદીસીધી ડોળ કે આડંબર વિનાની, છેક ગ્રામ્યતાની હદ સુધી પહોંચી જાય એવી સરળ ભાષામાં લખાયેલી શેરવૂડ ઍન્ડરસનની વાર્તાઓએ એ સમયનાં વર્ણનો, છટા અને રૂઢિગ્રસ્ત ઢાળામાં ઢળી ગયેલી વાર્તાકલા માટે નવી જ દિશા ઉઘાડી આપી હતી, અને પ્રતિભાના ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી પામેલા હેમિંગ્વેએ એ શક્યતાને સિદ્ધિમાં ફેરવી નાખી. અહીં તહીં ક્યાંક ક્યાંક નવીન ચમકારે ચમકી જતી પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી અમેરિકામાંના એના આવિર્ભાવ પૂરતી તો જર્જરિત બની ગયેલી ટૂંકી વાર્તાની કાયાને નવા પ્રાણ અને નવીન ચેતનથી ફરી એક વાર ધબકતી કરી મૂકી.

તેણે જોયું કે રૂઢિગ્રસ્ત, અમુક નિયમો અને વિષયોના ભારણથી દબાઈને લખાતી લોકપ્રિય વાર્તાઓમાં આગંતુક અને અનાવશ્યક ચીજોનું ભારણ ભારે હતું, સત્ત્વ નહિવત્ રહેતું. એ વાર્તાઓની શૈલી સાહિત્યિક બનવા પ્રયત્ન કરતી અને આકાર બીબાંઢાળ ઊતરતો. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધાંની વચ્ચે કલા અને જીવન બન્ને કોણ જાણે ક્યાંનાં ક્યાં દટાઈ જતાં કે મહેનત કરીને શોધવા મથનારને પણ એ ભાગ્યે જ મળે. લાંબાંલચક વર્ણનો, પાત્રોના મનોભાવોને વ્યક્ત કરવાને અપાયેલી પાર વિનાની કંડિકાઓ, પાત્રોના શબ્દો સાથે તેમના મનોગતને અને ઇંગિતોને સમજાવવાને વપરાતાં અનેક નિરર્થક વાક્યો-એવી એવી અનેક ચીજો વાર્તાના દેહને મેદમય અને બેડોળ બનાવતી તેણે જોઈ, અને એક ઝપાટે જ તેણે એ બધો ભેદ અને એ બધી બનાવટ ગાળી-ઓગાળી નાખી એ દેહને ગતિશીલ, બળવાન અને પાતળો સોટા જેવો બનાવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. લાંબાંલચક વર્ણનો વાર્તાની ગતિને આડાં આવે છે ના ? મૂકો ત્યાં કાપ. તેણે એવાં નિરર્થક વર્ણનોને પોતાની વાર્તાઓમાંથી સમૂળગાં ઉડાવી દીધાં. ભભકભરી ભાષા અને સાહિત્યિક કહી શકાય એવી શૈલી વાર્તાના આત્મા ઉપર નહીં પણ પોતપોતાના દેહ ઉપર વાચકનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રાખે છે ? મૂકો એમાં પૂળો. વાર્તાકાર પાસે જો વાર્તા હોય તો એવી ભાષાને ને એવી શૈલીને શું કરવી છે ? તેણે પોતાની વાર્તાઓમાં સુક્કી-લુખ્ખી, અલંકાર કે રૂપકો વિનાની છતાં જોમભરી ભાષા, અને બરછટ કહી શકાય એવી, તડ ને ફડ વાત કરી દેનારી શૈલી વાપરી. પાત્રોના મનોભાવો વ્યક્ત કરવા કંડિકાઓની કે તેમનાં ઇંગિતો સમજાવવા વાક્યખંડોની કશી યે જરૂર ખરી ? મનોભાવના નિરૂપણમાં જ એવી શક્તિ ન હોય, પાત્રની ઉક્તિમાં પોતામાં જ એવી તાકાત ન હોય કે એ પોતાનો અર્થ આપોઆપ જ, લેખકની તરફથી આવતાં આવાં ડાહ્યલાં વાક્યોની સહાય વિના જ, વ્યક્ત કરી દે ? તેણે એ બધું કાઢી નાખ્યું. કશું જ એવું એવું આવે નહીં. વાત સાદી સીધી ચાલી જાય, અને ઉક્તિ આવે તો તે પછી 'એણે કહ્યું,' કે . 'મેં કહ્યું,' એ સિવાય 'એની આંખોમાં રતાશ ફરી વળી' કે 'એના હોઠ ધ્રૂજી ઊઠયા' કે 'એ બબડયો' કે એવી કશી જ લપસીંદર નહીં. ને વિષય અને આકાર ? વર્ષોથી ચવાઈ ગયેલો એકનો એક વિષય જુદી જુદી રીતે મુકાય અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પણ બીબાંઢાળ આકારમાં, તો જ સારી વાર્તા થાય ? તેણે એવા વેવલા વેવલા વિષયોને તિલાંજલિ આપી, અને આકારને તો આખો યે પલટાવી દીધો. તેના હાથ નીચે ટૂંકી વાર્તાનું આખું કલેવર બદલાઈ ગયું.

આટલું યે પ્રદાન કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કલાના કોઈ પણ પ્રકારમાં કરી શકી હોય તો તે ઓછું નથી. પણ આટલાથી જ સંતોષ માને એમાંનો કલાકાર હેમિંગ્વે નથી. તેને તો વાર્તાના અંતરંગમાં પણ ફેરફાર કરવો હતો, કારણ કે એના પહેલાંનાં થોડા વર્ષોની અમેરિકન વાર્તાઓમાં અંતરંગ જેવું બહુ ઓછું હતું, અને સબળ સાર્થ અંતરંગ એ તો સાહિત્ય માત્રનો પ્રાણ ગણાય. એ સાથે અંતરંગ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે કલાકૃતિ અતલ ઊંડાણોને સ્પર્શે અને ભાવુકને પણ તેનો સ્પર્શ કરાવે. અર્થ, એની પાછળનો અર્થ, એની યે પાછળનો અર્થ, એ પોતે કહે છે તેમ વસ્તુના ચોથા યા પાંચમા યે પરિમાણ સુધી પહોંચાડતો અર્થ, જો લેખક સ્પષ્ટ કરીને બતાવી શકે તો જ એને સિદ્ધિ વરી ગણાય. ધ્યેય પ્રત્યેની અતાગ પ્રીતિ, અણખૂટ શ્રમ અને સાથેસાથે થોડાઘણા ભાગ્યનો પણ યોગ થઈ જાય, તો મળવાની હોય તો એ સિદ્ધિ મળે. પણ ઘૂંટી ઘૂંટીને, કેળવી કેળવીને, રસવૈદ્ય પારદને કેળવે તેવી ખંતથી કેળવીને સિદ્ધ કરેલા ગદ્યના ઉપયોગ સિવાય તો એ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અશક્ય જ. એ ગદ્ય એવું હોય કે જેવું અગાઉ કદી લખાયું જ ન હોય. હેમિંગ્વે પોતે જ કહે છે તેમ 'ઇટ ઇઝ પ્રોઝ ધેટ હેઝ નેવર બીન રીટન.'

એવું ગદ્ય ખપમાં શા આવે ? સત્યને પ્રકાશિત કરવાના. એ સત્ય સિદ્ધ કરવા માટે તો અર્થ પાછળના અર્થોની ખોજ કરવી રહી. જીવનનું સર્વોપરિ તત્ત્વ જો કોઈ પણ હોય તો તે સત્ય. કલાનો પ્રાણ જો કોઈ પણ હોય તો તે સત્ય. જો સત્ય તો જ સૌંદર્ય. અને એ સત્ય એટલે તથ્ય નહીં, હકીકત માત્ર નહીં, પણ એ હકીકતની પાર રહેલું, અનેક આવરણો નીચે ઢંકાયેલું એક અણમોલ રત્ન. આવા કેળવાયેલા ગદ્યની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદથી એ સત્ય ઉપરનાં આવરણોને હટાવી શકાય અને સત્યને એના નિર્મળ તેજે તગતગતું બહાર આણી શકાય. એ તથ્ય અને સત્ય વચ્ચેના ભેદને સમજવાની પણ હેમિંગ્વેની કલાને-કે કોઈ પણ મહાન કલાકારની કલાને-સમજવામાં અત્યંત જરૂરી છે. સાચી હકીકત એટલે બનાવ જે રીતે બન્યો હોય તે રીતે થયેલું તેનું નિરૂપણ-'ધી ફેક્ટ એઝ ઈટ હેપન્ડ.' પણ હેમિંગ્વેને એ નથી જોઈતું. એને તો આખો યે પદાર્થ,-'એઝ ઇટ વોઝ'-તે જેવો હતો તેવો, બન્યો તે ગમે તેમ હોય તોપણ, પ્રકાશિત કરવો હતો. અને આવી બુઠ્ઠી બરછટ ભાષા, અલંકાર વિનાની, સુક્કી-લુખ્ખી અને તોછડી લાગે એવી શૈલી, બહુધા મારફાડમાં રાચતાં અને ટૂંકું જીવન જીવતાં પાત્રો વગેરેની મદદથી તે તેમ કરી શક્યો, તે તેની પોતાની જબરદસ્ત સિદ્ધિ છે અને સાહિત્યનું પરમ સૌભાગ્ય છે.

હેમિંગ્વેના આગમન પછી વળી પાછી ટૂંકી વાર્તાની કલાએ નવી ફાળ ભરી અને જુદી જુદી દિશામાં તેને સ્વૈરવિહાર કરવાની તક આપનાર બીજા પણ થોડા કલાકારો તેને આ અમેરિકાની ભૂમિમાંથી જ મળી આવ્યા. પોતાની તદ્દન લાપરવા લાગતી, અને પોતા વિશે જ જાતજાતની વાતો કરી જગતનું ધ્યાન એક વખત પોતા પ્રત્યે ખેંચી ગયેલી શૈલીનો સ્વામી વિલિયમ સારોયાન હેમિંગ્વેએ બતાવી હતી તે સિવાય પણ કેટલી બધી દિશાઓમાં ફેલાઈ જવાની ટૂંકી વાર્તાની ગુંજાશ છે તે પોતાની 'ધી ડેરિંગ યંગ મેન ઓન ધી ફ્લાઈંગ ટ્રેપીઝ' નામની પ્રખ્યાત વાર્તા દ્વારા અને બીજી અનેક વાર્તાઓ દ્વારા બતાવી ગયો. કમભાગ્ય એટલું જ કે પોતે સર્જેલી નવીનતામાં એ પોતે જ ડૂબી ગયો અને પોતાની શક્યતાઓને સિદ્ધિમાં પલટી નાખી ન શક્યો. પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેનું આગમન તો કોઈ ધૂમકેતુના ગગનમાંના આગમન જેટલું જ તેજોમય હતું એ નિઃશંક છે. વિલિયમ ફોકનર, યુડોરા વેલ્ટી, કેથેરાઈન એન પોર્ટર વગેરે જુદાં જુદાં લેખક-લેખિકાઓએ પણ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં અનેક ચિરસ્મરણીય વાર્તાઓ લખી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ટૂંકી વાર્તાના કલાક્ષેત્રને છેલ્લાં સો-સવાસો વર્ષોમાંના એના ઉત્તમ કાળમાં એ જેટલું તેજોમય અને આકર્ષક હતું તેટલું જ તેજોમય અને આકર્ષક આજે પણ તેઓ રાખી રહ્યાં છે.

બંધિયારપણું, પછી એ ભાષાનું હોય, ભાવનાનું હોય, શૈલીનું હોય, ઘાટનું હોય કે વિષય યા વિવરણનું હોય, કલામાત્રને રુંધી નાખે છે. એવા બંધિયારપણામાં રૂંધાઈ-અટવાઈ જવાનો પ્રસંગ જ્યારે જ્યારે ટૂંકી વાર્તાની કલાને આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે એ બંધિયારપણામાંથી તેને બહાર કાઢી મુક્ત હવામાં વિહાર કરાવનારો એક નહીં તો બીજો સાહિત્ય-સ્વામી, પશ્ચિમના સાહિત્યમાં તો, આ કલાપ્રકારને મળી ગયો છે જ, અને એ જ બતાવે છે કે જીવનના નાના મોટા અનેક મર્મોને કલાની ચિરંજીવિતા આપી સ્ફુટ કરનાર આ કલાપ્રકારનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ છે.

ડિસેમ્બર : ૧૯૫૪

ગુલાબદાસ બ્રોકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવાણી પ્રકાશન ગૃહનાં પ્રકાશનો

૧	ધૂઘવતાં પૂર	ચુનીલાલ મડિયા	૪–૮–૦
૨	રૂપ-અરૂપ	,, ,,	૩–૮–૦
૩	મૂકમ્ કરોતિ	જયંતિ દલાલ	૨–૮–૦
૪	ઉત્તરા	,, ,,	૨–૮–૦
૫	ત્રીજો પ્રવેશ	,, ,,	૩–૮–૦
૬	મંગળના ગ્રહમાં	એડગર રાઈસ બરોઝ	૪–૦–૦
૭	શુક્રનો શફરે	,, ,, ,,	૪–૮–૦
૮	અમાસના તારા	કિશનસિંહ ચાવડા	૫–૮–૦
૯	અમાસના તારા (વિદ્યાપીઠ આવૃત્તિ)	,, ,,	૨–૮–૦
૧૦	અંતરદેવતા	,, ,,	૧–૮–૦
૧૧	બાવડાના બળે	પુષ્કર ચંદરવાકર	૩-૧૨-૦
૧૨	ગુજરાત દર્શન	ધનવંત ઓઝા	૩–૮–૦
૧૩	સાહિત્યકથા	,, ,,	૨–૮–૦
૧૪	સુંદરવન	દુર્ગેશ શુકલ	૨–૮–૦
૧૫	પિયર જીન્ટ	હેન્રિક ઈબ્સન અનુ. દુર્ગેશ શુકલ	૩–૦–૦
૧૬	સમાજના શિરોમણિ	,, ,, અનુ. બકુલ જોષીપુરા	૨–૮–૦
૧૭	વસુંધરા અને બીજી વાતો	ગુલાબદાસ બ્રોકર	૪–૮–૦
૧૮	બિચારાં સુનંદાબહેન !	,, ,,	૪–૦–૦
૧૯	વસંતવર્ષા	ઉમાશંકર જોષી	૩–૦–૦
૨૦	યુદ્ધ અને શાંતિ ભા. ૧	ટૉલ્સ્ટોય અનુ. જયંતિ દલાલ	૮–૮–૦
૨૧	સ્ત્રી ભા. ૧–૨	આલ્બર્ટો મોરેવીઆ અનુ. જયા ઠાકોર	૧૦-૮-૦
૨૨	સૂનાં સુકાન	વાડીલાલ ડગલી : યશવંત દોશી	૨-૧૨-૦
૨૩	હવા ! તુમ ધીરે બહો !	મોહનલાલ પટેલ	૩–૦–૦
૨૪	અશ્રુગાન	બકુલ જોષીપુરા	૧–૦–૦
૨૫	નવી દુનિયાનું દર્શન	બાબુભાઈ ચંદારાણા	૦-૧૨-૦
૨૬	ડૉ. કોટનીસ	અનુ. ડગલી અને દોશી	૨–૦–૦

રવાણી પ્રકાશન ગૃહ

રિલીફ રોડ, કૃષ્ણ સિનેમા સામે, અમદાવાદ–૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિચારાં સુનંદાબહેન !

તેમના ઓરડામાં બન્ને બહેનો એકલી સૂતી હતી. બત્તી ઠારી નાખવામાં આવી હતી ને તેમના પલંગ આસપાસ પ્રકાશની થોડી ઝાંય દેખાતી હતી. તે સિવાય બધે અંધારું પથરાયેલું હતું. એટલી શાંતિથી બન્નેના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલતા હતા કે બન્ને બહેનો ઊંઘી ગઈ છે એમ જ લાગે.

"એ ય, સાંભળે છે કે ?" એમાંથી એક પલંગમાંથી ધીમો અચકાતો અવાજ આવ્યો. બાર વરસની છોકરીનો એ અવાજ હતો.

"શું છે ?" તેની બહેને પૂછ્યું. તે પહેલીથી એક વર્ષ મોટી હતી.

"તું હજી જાગે છે એ સારું થયું. મારે તને કશુંક કહેવું છે."

શબ્દોમાં આનો કંઇ જવાબ મળ્યો નહિ; પણ બાજુના બિછાનામાં ઓઢવાનાની હલચલ થઈ પડી. મોટી છોકરી બિછાનામાં બેઠી થઇ ગઇ હતી અને ઝાંખા પ્રકાશમાં પણ તેની આંખો કુતૂહલથી ચમકી રહી હતી તે દેખાઇ આવતું હતું.

"જો, મારે એમ કહેવું છે...પણ પહેલાં તું મને કહે જોઉં કે હમણાં હમણાં સુનંદાબહેનમાં તને કંઇ વિચિત્રતા દેખાય છે કે નહિ ?"

"હા," એક પળ શાંત રહી મોટી બહેને કહ્યું; "કંઇક છે તો ખરું, પણ શું છે તે મને સમજાતું નથી. પહેલાં જેવાં એ કડક નથી લાગતાં. એ દિવસથી મેં મને કરવા આપ્યું હતું તે લેસન કર્યું નથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છતાં તે જરા ય ખિજાયાં નથી. શું થયું છે એ મને યે કશું સમજાતું નથી પણ આપણા વિશે હમણાં તેમને ઝાઝી પડી ન હોય એવું તો લાગે જ છે. આખો દિવસ બહેન એકલાં બેઠાં રહે છે ને આપણી સાથે પહેલાંની જેમ રમવા પણ આવતાં નથી."

"મને લાગે છે કે બિચારાં કંઇક દુઃખમાં છે પણ આપણને એ જાણવા દેતાં નથી. હમણાં તો કોઇ દિવસ દિલરુબા પણ વગાડતાં નથી."

થોડી ક્ષણો કોઇ કશું બોલ્યું નહિ. પછી મોટી છોકરીએ કહ્યું:

"તું કહેતી'તી ને કે તારે મને કંઈક કહેવું છે ?"

"હા, પણ જો એ બધું તું તારા મનમાં રાખે તો જ કહું ! એક અક્ષર પણ કોઇ પાસે બોલવાનો નહિ, બા પાસે યે નહિ ને તારી પેલી બહેનપણી લલી પાસે યે નહિ, હોં !"

"નહિ જ બોલવાની વળી," પેલીએ ગુસ્સાથી કહ્યું. "તું તારે વાત કરને !"

"આપણે સૂઇ જવાને અહીં આવી ગયાં ને, પછી ઓચિંતું મને યાદ આવ્યું કે હું સૂતાં પહેલાં સુનંદાબહેનને પગે લાગવાનું તો ભૂલી જ ગઈ હતી. મેં ચંપલ બંપલ પહેરવાની માથાકૂટ કરી નહિ, ને હું તો સીધી ચૂપચાપ એમના ઓરડા આગળ પહોંચી ગઇ. મને મનમાં હતું પણ ખરું કે બહેનને અચંબામાં નાખી દઉં. એટલે મેં છાનુંમાનું એમનું બારણું ઉઘાડયું ને થોડીક વાર તો મને થયું કે જાણે ઓરડો ખાલીખમ ન હોય ! બત્તી તો બળતી'તી પણ મેં એમને ન જોયાં. ત્યાં ઓચિંતા જ—હું તો એવી બી ગઈ !—કોઇક રડતું હોય એવો અવાજ આવ્યો, ને મેં જોયું તો બહેન એનાં એ જ કપડાં પહેરીને એમના પલંગમાં પડયાં હતાં ને એમણે ઓશિકામાં માથું છુપાવી દીધું હતું. એવાં તો એ ડૂસકાં ખાતાં'તાં કે મને તો કંઇનું કંઇ થઇ ગયું, પણ એમની તો મારા ઉપર નજર સુદ્ધાં ન પડી. પછી હું તો ચૂપકીદીથી બહાર નીકળી આવી ને ધીમેથી બારણું અડ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવી દીધું. બહાર આવીને થોડીવાર તો હું ત્યાં જ ઊભી રહી, ચાલવાની યે મારી તો તાકાત ચાલી ગઇ હતી, ને અંદરથી રોવાનો અવાજ આવ્યા જ કરતો હતો. પછી હું પાછી ચાલી આવી."

બંનેમાંથી એકે થોડી ક્ષણ સુધી બોલ્યું નહિ. છેવટે મોટી છોકરીએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું :

"બિચારાં સુનંદાબહેન !"

અને શાંતિનો બીજો પડદો પડ્યો.

"શેને માટે રોતાં હશે એ ?" ફરીથી નાની છોકરી બોલી, "હમણાં તો તેમને કોઇની સાથે કજિયો પણ થયો નથી, કે બા પણ હમણાં પહેલાં જેમ એમની પાછળ પડી નથી, ને આપણે પણ એમને પજવતાં નથી. એમને રોવું આવે એવું શું થયું હશે ?"

"મને એની કલ્પના આવે છે." મોટીએ કહ્યું.

"તો કહી નાખને જલદી."

પ્રત્યુત્તર આવતાં વાર તો લાગી પણ અંતે એ આવ્યો ખરો.

"મને લાગે છે કે એ પ્રેમમાં પડ્યાં છે."

"પ્રેમમાં ?" નાની કૂદકો મારીને બેઠી થઇ ગઇ.

"પ્રેમમાં ? કોના ?"

"તેં જોયું નથી ?"

"કીર્તિભાઇને વિશે કહે છે ?"

"ચોક્કસ, એમને વિશે જ કહું છું. ને એ પણ બહેનના પ્રેમમાં જ છે. આ ત્રણ વર્ષથી કીર્તિભાઈ આપણે ત્યાં રહે છે પણ છેલ્લા ત્રણ મહિના પહેલાં કોઈ દહાડો એ આપણી જોડે ફરવા નહોતા આવતા. પણ હવે એક દહાડો પણ આવ્યા વિના રહે છે ? સુનંદાબહેન આપણે ત્યાં આવ્યાં તે પહેલાં આપણે વિશે કીર્તિભાઇને કશી યે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી'તી ? હવે તો આપણને આખો દિવસ હેત કરે છે. દરેક વખતે સુનંદાબહેન આપણને બહાર લઈ જાય છે, પછી તે બાગમાં જઈએ કે મેદાનમાં કે દરિયાકાંઠે, ગમે ત્યાં, પણ તે વખતે ગમે ત્યાંથી પણ કીર્તિભાઈ આપણી ભેગા થઈ જ જાય છે! તેં જોયું નથી એ ?"

"હા, જોયું તો છે." નાની વિચારમાં હોય તેમ બોલી, "પણ મને થતું 'તું કે......"

તેણે પોતાનું વાક્ય અધૂરું જ રહેવા દીધું.

"મને પણ એ વાતમાં કંઈ માલ નહોતો લાગતો, પણ પછી તો મને થવા લાગ્યું કે આપણો તો માત્ર બહાના પૂરતો જ કીર્તિભાઈ ઉપયોગ કરે છે."

આ બધાનું રહસ્ય પામવાની છોકરીઓ મહેનત કરવા લાગી. લાંબા સમય સુધી ઓરડામાં શાંતિ પથરાઈ રહી. ફરી પાછી નાનીએ જ વાત શરૂ કરી :

"પણ જો એમ જ હોય તો યે બહેન રડે શા માટે ? કીર્તિભાઈને સુનંદાબહેન બહુ ગમે છે. હું તો હંમેશાં એમ જ માનું છું કે પ્રેમમાં પડનારાંઓને તો બહુ મઝા આવતી હશે."

"હું પણ એમ જ માનું છું," મોટીએ પણ તરંગિત દશામાં કહ્યું, "ને એટલે તો આ નથી સમજાતું ને ?"

ઊંઘથી ઘેરાયેલા ફરી પાછા શબ્દો આવ્યા :

"બિચારાં સુનંદાબહેન !"

એ રાત પૂરતી તો એમની વાત એમ પૂરી થઈ.

સવારે એ બાબતનો બન્નેમાંથી એકકે યે ઇશારો સુદ્ધાં કર્યો નહિ પણ બન્ને જણાં જાણતાં હતાં કે બન્નેના વિચારો તો એ બાબતમાં જ ગુંથાયેલા હતા. એ લોકો જાણે કે કંઈ સંકેત એકબીજાને સમજાવતાં હોય એ રીતે એક બીજા સામે નહોતાં જોતાં, પણ જ્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે તેમની નજર તેમના શ્રીમંત પિતાએ તેમને ભણાવવા અને તેમનું ધ્યાન રાખવા રાખેલ આ નવી સ્ત્રી–તેમની માનીતી બની ગયેલી સુનંદાબહેન–ઉપર કરતી ત્યારે તેમનાથી એક બીજાંની સામે કુદરતી જ જોવાઈ જતું. જમતી વખતે જાણે કોઇ અજાણ્યા માણસને જોતી હોય એ રીતે તેમના પિતરાઈ ભાઇ કીર્તિને બન્ને બહેનો જોઇ રહી. એની સાથે એ લોકોએ કશી વાતચીત તો ન કરી, પણ બારીકીથી એના તરફ એ બન્ને જોતી જ રહી, અને સુનંદાબહેન સાથે તે કંઈક ખાનગી ઇશારતથી સંદેશા તો નથી ચલાવી લેતો ને એનું ધ્યાન રાખતી રહી. રમતગમતોમાં પણ તે દિવસે એમનું મન ચોંટયું નહિ. આ કોયડાનો ઊકેલ જ એમના આખા ચિત્તતંત્રને રોકી રહ્યો. સાંજે, જાણે પોતાને એ બાબતની કશી દરકાર ન હોય એવા અવાજે એકે બીજીને પૂછયું:

"આજે કંઇ વધુ તેં જોયું?"

"ના." ટૂંકો ને ટચ જવાબ મળ્યો.

એ લોકો ખરેખર એ વિષયની ચર્ચા કરતાં ગભરાતાં. થોડા દિવસો સુધી આમ ને આમ ચાલતું રહ્યું. બન્ને બહેનો મૂંગી મૂંગી જે બનતું તે જોયા કરતી અને તેની માનસિક નોંધ લેતી ને મનમાં ને મનમાં મલકાતી કે કોઇક અજબ ભેદ તે લોકોને આમ ને આમ ઓચિંતો હાથ લાગી જશે.

આખરે એક રાતે જમતી વખતે નાની બહેનને લાગ્યું કે સુનંદા-બહેને વર્તી પણ ન શકાય એવી એક નાની ઈશારત કીર્તિભાઇને કરી ને કીર્તિભાઇએ જવાબમાં ડોકું ધુણાવ્યું. ઉશ્કેરાટથી તે ધ્રૂજી ઊઠી ને બાજુમાં બેઠેલી બહેનના પગને તેણે ધીમેથી એક લાત મારી. ટેબલ નીચેથી કોઇયે જોઇ શકે તેમ તો હતું જ નહિ! પ્રશ્ન પૂછતી હોય એ રીતે મોટીએ નાની સામે જોયું અને અર્થપૂર્ણ નજરે નાનીએ તેનો જવાબ વાળ્યો. જમણ પૂરું થાય ત્યાં સુધી બંને ઊંચીનીચી થઇ રહી. એ પૂરું થતાં શિક્ષિકા બહેને કહ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬ : બિચારાં સુનંદાબહેન!

"જાઓ, તમે ભણવાના ઓરડામાં જાઓ. અને કંઇક લેસન કરો. મારું માથું દુઃખે છે એટલે મારે અર્ધો કલાક આરામ લેવો પડશે."

એકલાં પડયાં એ ક્ષણે જ નાની બોલી ઊઠી :

"જોજે તું, કીર્તિભાઇ એમના ઓરડામાં જાય છે કે નહીં!"

"છેસ્તો, એટલે તો આપણને અહીં ધકેલ્યાં."

"આપણે બારણાંની બહાર ઊભાં રહીને સાંભળીએ."

"પણ કોઈક આવી ચડે તો?"

"કોણ?"

"બા."

"તો તો ગજબ થાય." નાની ગભરાઈને બોલી ઊઠી.

"જો, એમ કર. હું બધી વાતચીત સાંભળીશ ને તું ઓસરીમાં ચોકી કરજે."

નાનીને એ ગમ્યું નહિ.

"તો તો તું પછી મને કશું કહે જ શેની?"

"કહીશ."

"ભગવાનના સમ?"

"ભગવાનના. જો કોઈકિ આવતું સંભળાય તો તું ખોંખારો ખાજે."

બહેનના ઓરડામાં જવાના માર્ગમાં તેઓ છુપાઈને ઊભાં રહ્યાં. તેમનાં હૃદય ઉશ્કેરાટથી ધબકી રહ્યાં. શું થવાનું હશે? તેમણે પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો અને ભણવાના અંધારા ઓરડામાં લપાઈ ગયાં. હા, એ કીર્તિભાઈ જ હતો. તે સુનંદાબહેનના ઓરડામાં દાખલ થયો અને બારણું બંધ કરી દીધું. દોડીને મોટીએ બારણા પાસેની પોતાની જગ્યા સંભાળી લીધી ને કાન દઇને સાંભળવા લાગી. શ્વાસ લેતાં પણ ભય લાગતો હોય એવી તે શાંત બની ગઈ હતી. ઈર્ષ્યાભરી નજરે નાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને જોઈ રહી. આતુરતાથી પ્રેરાઈને તે પણ બારણા પાસે દોડી ગઈ પણ મોટીએ ગુસ્સાથી તેને દૂર હડસેલી કાઢી ને ઓસરીને બીજે છેડે જઈ ચોકી કરવા તેને ઈશારતથી હુકમ કર્યો. આ રીતે થોડી ક્ષણો તે લોકોએ ગાળી. નાનીને તો એ ક્ષણો અનંત લાગી. એને બહુ જ અધીરાઈ થઈ ગઈ હતી. અને જાણે કે સળગતા કોલસા ઉપર પગ પડી ગયા હોય તેમ તે આમથી તેમ ઊંચીનીચી થયે રાખતી હતી. એની બહેન બધું સાંભળી લેતી હતી ને પોતાને કશું યે સાંભળવા નહોતું મળતું એ ખ્યાલે તેની આંખોમાં ધસી આવતાં પાણીને તે માંડ રોકી રહી હતી. અંતે કંઈક અવાજ તેણે સાંભળ્યો ને ગભરાઈને તેણે ખોંખારો ખાધો. બંને છોકરીઓ ભણવાના ઓરડામાં ધસી ગઈ; ને બોલવા પૂરતો યે શ્વાસ પાછો મેળવતાં તેમને પૂરી એક મિનિટ લાગી. પછી નાનીએ આતુરતાથી કહ્યું :

"ચાલ, હવે મને બધું કહે જોઉં."

મોટી મૂંઝાયેલી લાગી ને જાણે પોતાને જ કહેતી હોય એવા અવાજે બોલી :

"મને સમજાતું નથી."

"શું ?"

"અજબ છે આ બધું."

"શું ? શું પણ ?" બીજીએ ગુસ્સાથી પૂછ્યું.

મોટીએ કહ્યું :

"બધું અજબ જેવું હતું. હું ધારતી હતી એથી તદ્દન જુદું જ હતું. મને લાગે છે કે જ્યારે કીર્તિભાઈ અંદર ગયા ત્યારે તેમણે બહેનને અડવાનો કે એવો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો હશે કેમકે બહેને કહ્યું : 'હમણાં નહિ, પહેલાં મારે તમારી સાથે એક ગંભીર વાત કરવાની છે.' 'શું થયું છે ?' કીર્તિભાઈએ પૂછ્યું, પણ એમનો અવાજ એવો ગભરાયેલા જેવો લાગ્યો ! એવા અવાજથી એમને બોલતા મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદી યે સાંભળ્યા નથી. કેવા મોટે મોટેથી ને હિંમતથી એ હંમેશાં બોલે છે? પણ ત્યારે તો તે બીધેલા હોય એવો એમનો અવાજ ગભરાયેલો લાગતો હતો. બહેન પણ સમજી ગયાં લાગ્યાં કે એ એમને બનાવે છે, કારણ કે એમણે તો એટલું જ કહ્યું:

'મને લાગે છે કે શું થયું છે તે તમે બરોબર સમજો છો.'

'મુદ્દલે નહિ.'

'જો એમ જ હોય,' બહેન એવા ગમગીનીભર્યા અવાજે બોલતાં હતાં: 'તો તમે મારાથી દૂરના દૂર શા માટે રહો છો? એક અઠવાડિયાથી તમે મારી સાથે બોલ્યા પણ નથી. બને ત્યાં સુધી મારાથી નાસતા જ ફરો છો, છોકરીઓ પાસે પણ હવે આવતા નથી. અમને મળવા બાગમાં પણ આવી ચડતા નથી. ઓચિંતાં જ મારા ઉપરથી તમારું મન ઊઠી ગયું? મારાથી આ રીતે નાસતા શા માટે ફરો છો તેની તમને બરોબર ખબર છે.' થોડીવાર સુધી તો કીર્તિભાઈએ કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો. પછી એમણે કહ્યું: 'તને તો ખબર છે ને, મારી પરીક્ષા કેટલી નજીક આવી ગઈ છે એની? હવે મને એની તૈયારી સિવાય બીજા કશા માટે વખત મળતો નથી. એમાં મારો વાંક શો?' સુનંદાબહેન રોવા મંડ્યાં ને રોતાં રોતાં તેમણે ધીમેથી કહ્યું: 'કીર્તિ, સાચું બોલો, મેં એવું શું કર્યું છે, જેને અંગે મારી સાથે તમે આવી રીતે વર્તો છો? હું તમારી પાસે કશો હક્કદાવો કરતી નથી, પણ આપણે ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કરી લેવી જોઈએ. તમારો ચહેરો જ કહી આપે છે કે તમે એ વિશે...'

છોકરી ધ્રૂજવા લાગી અને વાક્ય પૂરું ન કરી શકી. સાંભળનારી તેની નજદીક સરી અને પૂછ્યું:

"શેને વિશે?"

"બહેને કહ્યું: 'આપણા બાળક વિશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમનું બાળક ?" નાની વચ્ચે જ બોલી ઊઠી, "બાળક ? અસંભવિત !"

"પણ બહેને એમ જ કહ્યું."

"તેં બરોબર સાંભળ્યું નહિ હોય."

"પણ મને ખાતરી છે કે મેં બરોબર જ સાંભળ્યું હતું. ને કીર્તિભાઈ પણ એ વાકય ફરીતે બોલ્યા ને: "આપણું બાળક!" થોડીવાર પછી બહેન પાછાં બોલ્યાં: "હવે આપણે શું કરવું ? વળી..."

"હં."

"ત્યાં તો તેં ખોંખારો ખાધો ને હું ત્યાંથી નાસી આવી."

નાની ગજબની મૂંઝાઈ ગઈ હતી.

"પણ એમને બાળક હોય જ નહિ. બાળક હોય તો યે કયાં હોય ?"

"એ તો તું સમજે એટલું જ હું સમજું."

"કદાચ એને પોતાને ઘેર મૂકીને બહેન અહીં આવ્યાં હોય... એમ જ હશે. બા કંઈ અહીં એમનાં બચ્ચાંને લાવવા દે એવી નથી. એટલે જ બહેન આટલાં દુ:ખી લાગે છે."

"નાખી દીધાની વાત કર માં. ત્યારે બહેન કીર્તિભાઈને કયાં ઓળખતાં 'તાં ?"

નિરાધાર સ્થિતિમાં થોડીવાર તેમણે વિચાર કર્યો. ફરીથી નાની છોકરીએ કહ્યું:

"બાળક ! એ તો અસંભવિત જ છે. એમને બાળક હોય શી રીતે ? એ તો પરણ્યાં પણ નથી ને પરણેલ માણસોને જ બચ્ચાં હોય છે."

"કદાચ એ પરણેલાં યે હોય, કોને ખબર છે ?"

"મૂરખ થા માં. એ કીર્તિભાઈને તો પરણ્યાં નથી જ ને ?"

"તો પછી ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦ : બિચારાં સુનંદાબહેન !

બન્ને એક બીજાં સામે જોઈ રહ્યાં.

"બિચારાં સુનંદાબહેન !" એકે દર્દભર્યા અવાજે કહ્યું.

દયાનો નિઃશ્વાસ હોય એવા આ એકના એક વાક્ય ઉપર વારંવાર આવીને એ લોકો અટકી જતાં. પણ ફરી પાછું તેમનું કુતૂહલ જાગૃત થઈ ઊઠતું.

"એ છોકરો હશે કે છોકરી ?"

"મને શી રીતે ખબર પડે ?"

"હું એમને પૂછી જોઉં તો, સાવધાનીપૂર્વક ?"

"મૂંગી મર."

"શા માટે ન પૂછવું ? આપણા ઉપર તો કેટલો બધો પ્રેમ રાખે છે બહેન ?"

"પૂછવાથી શો ફાયદો ? આવી વાતો મોટેરાંઓ આપણને કદી કહેતાં જ નથી. કંઈક એવી વાત એ લોકો કરતાં હોય ને આપણે ત્યાં પહોંચી જઈએ તો આડીઅવળી વાતો કરવા મંડી જાય, જાણે આપણે હજી બચ્ચાં જ ન હોઈએ ને તેમ ! ને મો તો તેરમું યે પૂરું થયું. એમને પૂછવાનો યે શો અર્થ ? માત્ર એ આપણને બનાવે એટલું જ ને ?"

"પણ મારે જાણવું છે."

"ને એમ તો મને ય જાણવાનું ઓછું મન નથી."

"હું જે મૂંઝાઉં છું એ તો એ વાતથી કે કીર્તિભાઈ જાણે કે કશું ન જ જાણતા હોય એવો ઢોંગ શા માટે કરતા હશે ? જેમ આપણને માબાપ હોય છે એની આપણને ખબર હોય છે એમ આપણને બાળક હોય તો એની પણ આપણને ખબર હોવી જોઈએ."

"અરે ! એ તો માત્ર એવો દેખાવ કરતા'તા. એમને બનાવવાની જ ટેવ પડી છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" પણ આવી વાતમાં એ કંઈ એમ બનાવે નહિ."

એ પળે શિક્ષિકા બહેન એ ઓરડામાં દાખલ થયાં ને બન્ને છોકરીઓ જાણે અભ્યાસમાં ડૂબી ગઈ હોય તેવો ઢોંગ કરવા મંડી પડી. પણ એ છતાં યે બન્ને એટલું તો જોઈ શકી કે બહેનની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી અને તેમનો અવાજ ધ્રૂજી ઊઠતો હતો. બહેન માટે નવી માનભરી લાગણી તેમનાં હૃદયમાં ઊભરાઈ આવી. " બહેનને એક બાળક છે " તેમને થયું " ને એટલે એ આટલાં દુઃખી દુઃખી લાગે છે." પણ એમના પોતાના અંતરમાં પણ, એમને સમજ પણ ન પડે એ રીતે, દર્દ દાખલ થઈ રહ્યું હતું.

બીજે દિવસે જમતી વખતે તેમને ચોંકાવનારા સમાચાર સાંભળવા મળ્યા. કીર્તિભાઈ ચાલ્યા જતા હતા. તેણે પોતાના કાકાને કહી દીધું હતું કે પરીક્ષા પહેલાં સખત મહેનત કરવી પડશે ને ઘરમાં તો ખૂબ ધમાલ અને ઘોંઘાટ રહેતાં હતાં. એ મહિના માટે બહાર ભાડાની જગામાં એ રહેવા જતા હતા.

છોકરીઓનાં હૃદય ઉશ્કેરાટ અને કુતૂહલથી થનગની રહ્યાં હતાં. તેમને ખાતરી હતી કે તેમના આ ભાઈ ચાલ્યા જતા હતા તેની જોડે આગલા દિવસની વાતચીતને જરૂર કોઈ ગાઢ સંબંધ હતો. તેમનું હૃદય તેમને કહી રહ્યું હતું કે એનું ચાલ્યાં જવું એ એક નામર્દની નાસભાગ હતી. જતી વખતે જ્યારે કીર્તિ તેમને મળી લેવા આવ્યો ત્યારે બન્ને બહેનો તેની સાથે તોછડાઈથી વર્તી અને તેની વાતના પૂરા જવાબ પણ ન વાળ્યા. છતાં સુનંદાબહેનની તે વિદાય લેતા હતા તે વખતે બન્ને બહેનો ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહી. બહેને શાંતિપૂર્વક તેને નમસ્તે તો કર્યું પણ તેમના હોઠ ફરકી ઊઠ્યા હતા તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું હતું.

એ પછીના દિવસોમાં આ છોકરીઓ જાણે કે આખી બદલાઈ જ ગઈ. તે કોઈક વાર જ હસતી. કોઈ વસ્તુમાં આનંદ નહોતી લઈ શકતી. ને આખો દિવસ ગુમસૂમ જેવી ફર્યા કરતી. બેચેનની જેમ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨ : બિચારાં સુનંદાબહેન!

આંટા મારતી ને મોટેરાંઓનાં સાદામાં સાદાં વાક્યો પણ જાણે કે પોતાને બનાવવા માટે જ નીકળતાં હોય એમ માની તેમનો જરા પણ વિશ્વાસ નહોતી કરતી. હંમેશાં સાવધાન રહી તે લોકો પડછાયાની જેમ ઘૂમતાં ઘૂમતાં બારણાંની ઓથે છુપાઇ બધું યે સાંભળી લેવા પ્રયત્ન કરતાં અને એ રીતે જે જાળી તેમને જીવનના ભેદથી દૂર ને દૂર રાખતી તેને ભેદવા ઉત્સુક રહેતાં. બાળપણની વિશ્વાસભરી શ્રદ્ધા એ બહેનો ગુમાવી ચૂકી હતી. કોઇ કોઈ વાર કંઇ કારણ વિના જ કે નાનામાં નાના કારણે તે બેઉ રોઇ પડતી. દેખીતા કોઇ પણ કારણ સિવાય તેમનું જીવન એક કટોકટીભર્યા તબક્કામાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું.

તેમનાં આ બધાં દુઃખદર્દોમાં એક દુઃખ તેમને સૌથી વિશેષ ખૂંચતું. બન્નેએ એક બીજાથી સ્વતંત્ર રીતે અને કશું યે એક બીજાને કહ્યા વગર, મનમાં ને મનમાં નિર્ણય કર્યો હતો કે સુનંદાબહેન બિચારાં આટલાં દુઃખી હતાં તો પોતે તેમને જરા જેટલાં પણ પજવવાં નહિ. એ માટે બન્ને ઉદ્યોગશીલ પણ રહેતાં. પણ બહેનનું એ બધાં તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાતું હોય તેવું લાગતું નહિ; ને તે વાતનું આ બન્નેને અનહદ દુઃખ થતું. બહેન હમણાં હમણાં તો જાણે કે તદ્દન બદલાઇ ગયાં હતાં. જ્યારે એમાંથી એક બહેન તેમની જોડે વાત કરવા જાય ત્યારે જાણે ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠયાં હોય તેમ તે ઝબકી જતાં ને જાણે દૂર દૂર સુધી કંઇક જોવા મહેનત કરી રહી હોય અને ત્યાંથી માંડ પાછી વળતી હોય એમ બહેનની નજર માંડ તેમની સામે મંડાતી. કલાકો સુધી બહેન વિચારમાં જ બેઠાં રહેતાં. છોકરીઓ બહેનને જરા પણ નડતર ન થાય એ રીતે એકદમ ચૂપકીદીથી આવતી અને જતી, કેમકે એ બન્નેને લાગતું કે આવે સમયે બહેન પોતાથી દૂર પડેલા પોતાના બાળકના વિચારમાં ડૂબેલાં હશે. તેમનું જાગૃત થતું સ્ત્રીત્વ તેમને સુનંદાબહેન પ્રત્યે વધારે પ્રેમાળ બનાવતું જતું હતું; કેમકે એ હવે પહેલાં કરતાં આ બહેનો પ્રત્યે વધારે કોમળ બન્યાં હતાં. પહેલાં કડક અને કદી ગુસ્સાબાજ લાગતાં એ બહેન હવે વધારે શાંત અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્નેહભીનાં બન્યાં હતાં. છોકરીઓને થતું કે બહેનનાં દરેક વર્તનમાં તેમનું છૂપું દર્દ દેખાઈ આવતું હતું. છોકરીઓએ સુનંદાબહેનને કદી રોતાં તો જોયાં નહોતાં પણ તેમની આંખો ઘણીવાર લાલઘૂમ દેખાતી. એ ચોખ્ખું દેખાઈ આવતું હતું કે બહેન પોતાનું દુઃખ કોઈને કહેવા માગતાં નહોતાં. પોતે બહેનને કશી રીતે મદદરૂપ નથી થઈ શકતી એનું દુઃખ એ રીતે વારંવાર આ નાની બાળાઓને સતાવતું.

એક દિવસ પોતાની આંખો લૂછવા જ્યારે સુનંદાબહેન બારી પાસે ગયાં ત્યારે નાની બહેને ઓચિંતો તેમનો હાથ પકડી લીધો અને લાગણીભર્યા સ્વરે કહ્યું :

"બહેન, તમે બહુ જ દુઃખી લાગો છો. અમારી તો કંઈ ભૂલ નથી થઈને ?"

ભાવપૂર્વક સુનંદાબહેન તેની સામે જોઈ રહ્યાં, તેના વાળમાં પોતાનો હાથ ફેરવ્યો અને બોલ્યાં :

"ના બહેન, તમારી જરા પણ ભૂલ નથી થઈ હોં !"

એક વખત ઓચિંતી જ એક બહેન દીવાનખાનામાં જઈ ચડી ને એક બે શબ્દો તેના કાને પડી ગયા. તેનાં માતાપિતાએ વાતનો વિષય તો તરત જ બદલી નાખ્યો, પણ જે કંઈ છોકરી સાંભળી ગઈ તેણે તેને વિચાર કરતી તો કરી મૂકી જ.

"હા, મને પણ એવું લાગ્યું જ છે," બા કહેતી હતી, "મારે એની જોડે વાત કરી લેવી પડશે."

પહેલવહેલાં તો છોકરીને લાગ્યું કે પોતા વિશે જ કંઈક વાત હશે. જઈને તેણે પોતાની બહેનને કહ્યું.

"શું હશે ? તું શું ધારે છે ? કોને માટે બા આમ કહેતી હશે ?"

પણ જમતી વખતે તેમણે જોયું કે માતા અને પિતા બન્ને શિક્ષિકાની સામે જ તાકી રહ્યાં હતાં અને પછી અર્થભરી નજરે એક બીજા સામે જોઈ રહ્યાં હતાં. જમી રહ્યા બાદ બાએ સુનંદાબહેનને કહ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪ : બિચારાં સુનંદાબહેન!

"જરા મારા ઓરડામાં આવશો? તમારી જોડે થોડી વાત કરવી છે."

કંઇક થવાનું, છોકરીઓને લાગ્યું. બારણે છુપાઈને સાંભળવામાં હવે તેઓ પારંગત બની ગઇ હતી. હવે તેમાં તેમને કાંઇ શરમ પણ નહોતી લાગતી. પોતાનાથી છૂપું શું ચાલી રહ્યું છે એ જ જાણવાની તેમને ઘેલછા લાગી હતી. જેવાં સુનંદાબહેન બાના ઓરડામાં ગયાં ને બારણું બંધ થયું કે તરત બંને જણી ત્યાં પહોંચી ગઈ.

એ લોકો સાંભળવા લાગ્યાં પણ ધીમે ધીમે ગુસપુસ થતી વાતચીતના ગણગણાટ સિવાય કશું ન સંભળાયું. આખરે એક અવાજ ઊંચો થયો. બા ગુસ્સાથી કહેતી હતી:

"તમે શું એમ ધારતાં હતાં કે અમે બધાં આંધળાં જ છીએ ને અમને કશી ગમ જ નહિ પડવાની હોય? શિક્ષિકા તરીકેની તમારી ફરજ કેટલી બજાવો છો એના ઉપર તમારું કાર્ય સારો પ્રકાશ પાડે છે. મારી દીકરીઓનું ભણતર મેં તમારા જેવીના હાથમાં મૂક્યું એનો મને વિચાર આવે છે ને હું ધ્રૂજી ઊઠું છું. તમે એની બાપડીઓની તો દરકાર જ શી કરી હોય?........"

અહીં શિક્ષિકાએ કંઇક વિરોધ નોંધાવવાનો યત્ન કર્યો લાગ્યો પણ એ એટલું ધીમે બોલતી હતી કે છોકરીઓ કશું યે સાંભળી ન શકી.

"બહાનાં કાઢો, બહાનાં. દરેક નઠારી સ્ત્રીને કંઇ ને કંઇ બહાનું તો મળી જ રહે છે. પરિણામનો કશો યે વિચાર કર્યા સિવાય તમારા જેવી બાઈઓ તો જે કોઈ પહેલો માણસ મળે તેના હાથમાં કાયા સોંપી દે છે. ઇશ્વર બચાવે તો જ હવે તો! તમારા જેવી નઠારી સ્ત્રી શિક્ષિકા બને એ વાત જ ભયંકર છે...પણ તમે એમ તો માનતાં નથી ને કે હવે હું મારા ઘરમાં તમને એક દહાડો પણ વધારે રહેવા દઉં?"

સાંભળનારીઓ ધ્રૂજી ઊઠી. શું ચાલે છે તે પૂરું એ સમજી નહોતી શકતી. પણ બાનો અવાજ અને તેની રીત તેમને ભયંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગ્યાં. તેના જવાબમાં માત્ર સુનંદાબહેનનાં ડૂસકાં જ સંભળાતાં હતાં. છોકરીઓની આંખો પણ આંસુથી ભીની થઇ ગઇ. બાનો ગુસ્સો વધતો જતો હતો.

"બસ, હવે રોયે રાખો ને દયામણાં બનો. પણ એ આંસુ મને નહિ ભોળવે કે પિગળાવે. તમારા જેવી સ્ત્રી તરફ મારા દિલમાં સમભાવનો છાંટો પણ નથી. તમારું શું થશે એની મને જરા પણ પડી નથી. ક્યાંક મદદ મળશે એવી તમને ખબર હશે જ, ને એમાં મને શું લાગેવળગે પણ ? હું તો એટલું જાણું કે હવે મારા ઘરમાં તમારે એક દહાડો પણ રહેવાનું નથી."

હજી પણ સુનંદાબહેનનાં નિરાશાભર્યાં ડૂસકાં જ બાને જવાબ દઈ રહ્યાં હતાં. છોકરીઓએ કોઇને પણ આ રીતે આટલું બધું રડતું સાંભળ્યું નહોતું. તેમને થયું કે આ રીતે રડનાર માણસ ખોટું હોય જ નહિ. બા થોડી વાર શાંતિથી સાંભળી રહી. પછી કડકાઇથી બોલી :

"બસ, મેં મારે કહેવાનું કહી દીધું. આજ બપોરે તમારો સમાન બાંધી લેજો ને કાલે સવારે મારી પાસેથી તમારો પગાર લઇ જજો. ચાલો, જાઓ હવે."

છોકરીઓ પોતાના ઓરડામાં દોડી ગઇ. શું થયું હશે ? આ ઓચિંતાના વાવાઝોડાંનો શો અર્થ હશે ? જીવનમાં પહેલી જ વખત માતાપિતા સામે બળવાની લાગણી તેમનાં હૃદયમાં ઊઠી.

"બહેનની સાથે આ રીતે બા વાત કરતી હતી એ કેટલું ખરાબ કહેવાય ?" મોટીએ કહ્યું.

આવી ટીકાથી નાની જરાક ગભરાઇ ગઇ અને બોલી :

"પણ...પણ...એમણે શું કર્યું હશે એ આપણે શું જાણીએ ?"

"મને ખાતરી છે કે કશું જ ખોટું નહિ કર્યું હોય. સુનંદાબહેન કોઇ દહાડો કંઈ ખોટું કરે જ નહિ. આપણે એમને ઓળખીએ છીએ એટલું બા નથી ઓળખતી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬ : બિચારાં સુનંદાબ્હેન !

"કેવું રોતા'તાં એ, નહિ ? મને એવું ખરાબ લાગતું 'તું !"

"હા, એ તો ભયંકર હતું જ, પણ જે રીતે બા બૂમો પાડીને બોલતી 'તી એ તો ત્રાસદાયક હતું, ઘણું જ ત્રાસદાયક."

બોલનારીએ ગુસ્સાથી પગ પછાડયા, ને તેની આંખોમાં પાણી ઉભરાઇ આવ્યાં.

એ પળે સુનંદાબ્હેન ઓરડામાં દાખલ થયાં. તે સાવ નંખાઇ ગયેલાં લાગતાં હતાં.

"બ્હેનો, આજે બપોરે મારે ઘણું જ કામ છે. હું તમને એકલી રાખું તો શાંતિથી તમારું કામ કરશો ને ? સાંજે આપણે પાછાં સાથે કામ કરીશું."

તે પાછાં ફરી ગયાં અને છોકરીઓના ચહેરા ઉપર જે ઉજ્જડતા છવાઈ ગઇ એ જોયા સિવાય ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યાં ગયાં.

"એમની આંખો કેવળ લાલ લાલ થઇ ગઇ 'તી એ તેં જોયું કે નહિ ? બા એમના તરફ આટલી ક્રૂર શી રીતે થઇ શકી હશે એ જ મને તો સમજાતું નથી."

"બિચારાં સુનંદાબ્હેન !"

આંસુભીના અવાજે ફરી એનું એ જ વાક્ય ! પછી તેમની બાએ આવીને તેમને પૂછ્યું : "ચાલો, આપણે ફરવા જઈશું ?"

"આજે નહિ, બા !"

ખરી રીતે તો બંને બાથી બીતી પણ હતી અને બા ઉપર ચિડાયેલી પણ હતી, કેમકે સુનંદાબ્હેનને કાઢી મૂકવાનાં છે એ ખબર બા તેમને નહોતી આપતી. જુઠાણાં અને ગૂંગળામણના વાતાવરણના ભારથી દબાઇને પુરાયેલી ચકલીઓ જેમ એ બન્ને ઓરડામાં આમથી તેમ આંટા મારવા લાગી. "સુનંદાબ્હેનની પાસે જઈ આ બધું શું છે એ એમને પૂછીએ તો ?" એવો એમને વિચાર પણ આવ્યો. તેમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહી પણ શકાય કે પોતે ઇચ્છતી હતી કે બહેન તેમની સાથે જ રહે બા બહેન તરફ બહુ જ અન્યાયી રીતે વર્તી હતી તેમ પણ બહેનને કહી શકાય. પણ બહેનને એથી વધુ દુઃખ થાય તો ? ઉપરાંત છોકરીઓ શરમાતી પણ હતી, કારણ કે બારણાની ઓથે છુપાઇને સાંભળેલી વાતો વિશે વાત પણ શી રીતે કરાય ?

રાતે બહેન તેમની પાસે આવ્યાં પણ એ તો સૂતાં પહેલાં નમસ્તે કરવા જ આવ્યાં હતાં. તે ચાલ્યાં જતાં હતાં ત્યારે છોકરીઓને કંઇ બોલીને મૌનનો ભંગ કરવાનો વિચાર આવ્યો પણ તે કશું ય બોલી શકી નહિ. બારણા પાસે જઇને, જાણે તેમની આજીજીથી ખેંચાયાં હોય તેમ સુનંદાબહેન પાછાં આવ્યાં. ભાવાવેશથી તેમની આંખો ચળકતી હતી. બન્ને બહેનોને તેમણે આલિંગન કર્યું. બાળાઓ રોઇ પડી. એમને ફરી એક વાર ચુંબન કરીને શિક્ષિકા ઉતાવળે ચાલી ગઇ.

છોકરીઓ સમજી ગઈ કે બહેનની આ છેવટની વિદાય હતી.

"હવે આપણે એમને જોવા પામવાનાં નહિ." એકે ડૂસકું ખાધું.

"મને ખબર છે. કાલે આપણે નિશાળેથી પાછાં આવીશું ત્યાં તો એ ચાલ્યાં ગયાં હશે."

"કદાચ થોડા સમય પછી આપણે એમને ઘેર જઈ શકીશું ત્યારે એ આપણને પોતાનું બાળક બતાવવાનાં."

"હા, એ તો આપણને એટલાં ચાહે છે !"

"બિચારાં સુનંદાબહેન !"

આ દુઃખભર્યો વાક્યખંડ જાણે આ બાળાઓનાં ભાગ્યનાં સૂચનધ્વનિ જેવો બની ગયો હતો.

"એમના વિના આપણે શી રીતે ચલાવી શકીશું એ જ મને ખબર નથી પડતી."

"એમના ગયા પછી બીજી શિક્ષિકા આગળ તો હું ભણવા બેસવાની જ નહિ !"

૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હું પણ નહિ."

"સુનંદાબહેન જેવું તો કોઇ થવાનું જ નથી. તે વાત....." પોતાનું વાક્ય પૂરું કરવાની હિંમત તેણે ન કરી. બહેનને બાળક છે એ વાત જ્યારથી તેમણે જાણી હતી ત્યારથી એક જાતના અજાગૃત સ્ત્રીત્વે તેમનામાં બહેન પ્રત્યે માનની લાગણી પ્રેરી હતી. આ વાત હંમેશાં તેમને યાદ આવતી અને તેમને હલાવી મૂકતી.

"સાંભળે છે ?" એકે કહ્યું.

"હાં ?"

"મને એક વિચાર આવે છે. સુનંદાબહેન ચાલ્યાં જાય એ પહેલાં આપણે કંઇક એવું ન કરી શકીએ, જેથી આપણને એમના તરફ કેટલી લાગણી છે ને આપણે બા જેવાં છેક નથી એનો એમને ખ્યાલ આવે ? કંઈક એવું કરીએ. તું સાથ આપીશ ?"

"ચોક્કસ."

"બહેનને સફેદ ગુલાબ કેટલાં ગમે છે એ તો તને ખબર છે. કાલે સવારે આપણે નિશાળે જતાં પહેલાં વહેલાં નીકળીને થોડાં ખરીદી લઈએ. આપણે એ ગુલાબ એમના ઓરડામાં મૂકી આવીશું."

"પણ ક્યારે ?"

"નિશાળેથી પાછાં આવીને."

"એનો કંઇ અર્થ નથી. ત્યાં તો તે ચાલ્યાં ગયાં હશે. જો, સાંભળ, સવારે ચાનાસ્તા પહેલાં હું ઘરમાંથી સરકી જઈશ ને ફૂલ ખરીદી લાવીશ. પછી આપણે એ ફૂલ લઈ જઈને એમને આપીશું."

"હા, એ બરોબર. આપણે કાલે વહેલાં વહેલાં ઊઠીશું."

તેમણે પોતાની થેલીઓ તપાસી. પૈસા ગણી જોયા. બહેનને પોતે કેટલું ચાહે છે એ બતાવી શકાશે એ વિચારે બન્ને બહેનો આનંદમાં આવી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારના પહોરમાં, હાથમાં ગુલાબ લઈને તેમણે સુનંદાબહેનના ઓરડાનું બારણું ખખડાવ્યું. કશો જવાબ ન મળ્યો. બહેન હજી સૂતાં હશે એમ ધારીને અટકાવેલું બારણું ઉઘાડી બન્ને બહેનો અંદર દાખલ થઈ. ઓરડો ખાલી હતો! બિછાનું સુવાયા વિનાનું, પાથરેલું હતું તેવું જ, પડયું હતું. ટેબલ ઉપર બે પત્રો પડેલા હતા. છોકરીઓ ગભરાઇ. શું બન્યું હશે?

"હું સીધી બા પાસે જ જાઉં છું." મોટીએ કહ્યું.

સામી થતી હોય એ રીતે, જરાય ગભરાતી ન હોય એ રીતે તેણે સીધું પૂછ્યું:

"સુનંદાબહેન ક્યાં છે?"

"એના ઓરડામાં હશે; કેમ?"

"એમના ઓરડામાં કોઇ જ નથી. પથારી જેમની તેમ પાથરેલી પડી છે. કાલ રાતે જ એ ચાલ્યાં ગયાં હશે. તેં અમને કશું કહ્યું શા માટે નહિ?"

તેના અવાજમાં રહેલા ઉપાલંભની દરકાર કર્યા વિના બા દોડી. તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. પતિને શોધી કાઢી તેને તેણે સુનંદાના ઓરડામાં મોકલ્યો.

થોડો સમય સુધી તે ઓરડામાંથી બહાર ન આવ્યો. એટલો સમય ગુસ્સાભરી આંખે છોકરીઓ બાને જોઈ રહી અને તેમની આંખ સામે આંખ માંડવાને અશક્ત બની ગયેલી બા જમીન સામે જોતી રહી.

પછી હાથમાં એક ઉઘાડો પત્ર લઈને પતિ બહાર આવ્યો. એ પણ ઉશ્કેરાટમાં હતો. માતાપિતા પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં ને ધીમે અવાજે વાતો કરવા લાગ્યાં. આ વખતે શી વાત ચાલતી હતી એ છુપાઈને સાંભળવાની છોકરીઓની હિંમત ન ચાલી. પિતાને કોઈ દહાડો છેક આવા થઈ જતા એમણે જોયા નહોતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે બા બહાર આવી ત્યારે એ રોઈ હતી તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. તેને કશુંક પૂછવાનું છોકરીઓને મન થયું પણ તેણે જોરથી કહ્યું :

"ચાલો જોઉં, નિશાળે ચાલ્યાં જાઓ. મોડું થશે તમને."

તેમને જવું જ પડ્યું. વર્ગમાં બોલાતા એક પણ શબ્દ તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય કલાકો સુધી બન્ને બહેનો ત્યાં બેઠી રહી. પછી સીધી ઘેર દોડી આવી. ત્યાં કોઈક ભયંકર વિચાર બધાંનાં મન ઉપર કાબૂ જમાવી બેઠો હોય તેમ લાગતું હતું. નોકરો પણ વિચિત્ર રીતે આમતેમ થતા હતા. બા સામે આવી ને જાણે કે વારંવાર ગોખીને તૈયાર થઈ ગઈ હોય તેમ બોલી :

"છોકરીઓ ! હવે તમે સુનંદાબહેનને કદી યે નહિ જોવાનાં. એ તો......"

વાક્ય અધૂરું જ મુકાયું. એટલી ભયંકર, એટલી ધાક આપે એવી શિકલ છોકરીઓની થઈ હતી કે બા તેમની પાસે જૂઠું ન બોલી શકી. તે પાછી ફરી ગઈ ને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

તે બપોરે કીર્તિભાઈ એમને ઘેર આવ્યો. એ એમાંનો એક પત્ર એને ઉદ્દેશીને લખાયો હતો ને એને બોલાવવામાં આવ્યો હતો. એ પણ ફિક્કો અને બેચેન લાગતો હતો. કોઈ એની સાથે બોલ્યું નહિ. બધાં એનાથી દૂર રહેતાં હતાં. ઓરડાના એક ખૂણામાં ગમગીન જેવી બેઠેલી આ બહેનોને તેણે જોઈ અને તે તેમની પાસે ગયો.

"અમારી પાસે ન આવતા." તેના તરફ ભયથી જોઈ બન્ને ચીસ પાડી ઊઠી.

થોડો વખત તે આમથી તેમ આંટા મારતો રહ્યો અને અંતે ચાલ્યો ગયો. કોઈએ છોકરીઓને બોલાવી નહિ અને તે બન્ને. પણ એક બીજી સાથે કશું બોલી નહિ, કોઇ પણ હેતુ વિના બન્ને એક ઓરડામાંથી બીજામાં આંટા મારતી હતી અને જ્યારે જ્યારે તેઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામસામી થઇ જતી ત્યારે આંસુથી ખરડાયેલા એક બીજીના ચહેરા સામે જોઈ રહેતી. હવે તેમને બધી જ સમજ પડી ગઇ હતી. તેમને ખબર પડી હતી કે બધાંઓએ તેમને છેતરી હતી. લોકો કેટલાં નીચ હોઇ શકે છે તેની તેમને જાણ થઇ ગઇ હતી. હવે તે પોતાના માતા-પિતાને પણ ચાહતી નહોતી કે બાનો કે બાપુજીનો વિશ્વાસ પણ નહોતી કરવાની. તેમને ખાતરી થઇ ચૂકી હતી કે હવે ભવિષ્યમાં તેઓ કોઇનો પણ વિશ્વાસ નહિ કરી શકવાની. તેમના નાના, નિર્બળ ખભાને જીવનનો આખો યે ભાર દબાવી રહ્યો હતો. તેમનું નિષ્ફિકર સુખી બાલ્ય ભૂતકાળની બિના બની ગયું હતું. અણધારેલા ભય તેમનો માર્ગ રોકી ઊભા હતા. શું બન્યું હતું તેની પૂરી સમજણ પડે એવી સમજશક્તિ હજી તેમની નહોતી પણ એની ભયંકર શક્યતાઓ તેમને મૂંઝવી રહી હતી. તેમના એકલપણામાં તે બન્ને એક બીજા પ્રત્યે ખેંચાતી હતી પણ એ મૂક ખેંચાણ માત્ર હતું. મૌનની જાળ તેઓ તોડી શકે તેમ હતું નહિ. તેમનાં મોટેરાંઓથી તે તદ્દન વિખૂટી પડી ગઇ હતી. કોઇ તેમની પાસે જઈ શકે તેમ નહોતું, કેમકે તેમના આત્માનાં દ્વાર કદાચ આવતાં અનેક વર્ષો માટે બંધ થઈ ગયાં હતાં. તેમની આજુબાજુની આખી દુનિયા સામે તેમણે જંગ માંડ્યો હતો, કારણ કે એક નાના એવા દિવસમાં, તે બાળકો મટી મોટી બની ગઇ હતી.

બન્ને બહેનોએ આખો દિવસ આમતેમ ઘૂમ્યે રાખ્યું. રાતે એકલી પડી ત્યારે મરી ગયેલી શિક્ષિકાના પ્રેતના અને અનેકાનેક ભયભરેલી શક્યતાના ભયે તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. ગજબની ઠંડી હતી. દોડ-ધામમાં વધારાનાં ઓઢવાનાં મૂકવાનાં પણ રહી ગયાં હતાં. બન્ને બહેનો એક જ પલંગમાં ઘૂસી ગઇ અને હૂંફ માટે તેમ જ આશ્વાસન મેળવવા જોરશોરથી એક બીજીને વળગી રહી. હજી સુધી તેમને મૂંઝવતી વાત બન્ને બહેનો ચર્ચી નહોતી શકી. પણ અંતે હવે નાની બહેનનું ભરાઈ ગયેલું હૃદય ડૂસકાં દ્વારા મુક્તિ મેળવવા મથી રહ્યું અને મોટી બહેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ તેમાં સાથ પુરાવ્યો. એ રીતે એક બીજીની બાથમાં રોતી રોતી બન્ને બહેનો પડી રહી. હવે તેઓ સુનંદાબહેનના વિરહને કે માતા-પિતા પ્રત્યેની પોતાની વિમુખતાને નહોતી રોતી. જે અજાણી દુનિયામાં આજે તેમણે પ્રથમ જ વાર ડોકિયું કર્યું હતું તેમાં તેમને ભાગે શું શું આવવાનું લખાયું હશે તેનો અણચિંતવ્યો ખ્યાલ જ તેમની આંખોમાં આંસુ ભરી રહ્યો હતો અને તેમના શરીરને કંપાવી રહ્યો હતો. જે જીવનમાં પોતે વિકસવાની હતી તેના ખ્યાલથી તે બન્ને કંપતી હતી. જીવન તેમને બિહામણા આકારો અને આકૃતિવાળા જંગલ જેવું લાગતું હતું અને એ જંગલ તેમણે વટાવવાનું હતું ! પણ ધીમે ધીમે આ ચિંતા પણ લુપ્ત થવા, સ્વપ્નવત્ થવા લાગી. તેમનાં ડૂસકાં ઓછાં બળવાળાં બનતાં ગયાં, અને બે ડૂસકાં વચ્ચેનો ગાળો લાંબો થતો ગયો. શાંતિભર્યા શ્વાસોચ્છ્વાસ ધીમે ધીમે તેઓ લેવા લાગી ને નિદ્રા તેમને ઘેરી વળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રણ સાધુઓ

આર્કેન્જલથી ઊપડેલા વહાણમાં એક ધર્મગુરુ (બિશપ) સોલોવેટ્સ્કના મઠ સુધી જઈ રહ્યા હતા. એ જગ્યાએ આવેલ બીજાં સ્થાનકોની યાત્રાએ જનારાં બીજાં યાત્રાળુઓ પણ એ જ વહાણમાં સાથે હતાં. વહાણ સરળ ગતિએ પોતાનો માર્ગ કાપી રહ્યું હતું. પવન અનુકૂળ હતો અને ઋતુમાન શાંત. યાત્રાળુઓ કાં તો તૂતક ઉપર લંબાવીને ખાતા પડયાં હતાં અથવા તો મંડળી જમાવીને એક બીજાની સાથે વાતો કરવામાં મશગૂલ બની ગયાં હતાં. ધર્મગુરુ પણ તૂતક ઉપર આવ્યા. ત્યાં આમતેમ આંટા મારતાં તેમણે જોયું કે વહાણના આગળના ભાગમાં નાનું એવું એક ટોળું જામી ગયું હતું, અને એક માછીમાર દરિયા સામે આંગળી ચીંધીને કંઈ કહી રહ્યો હતો એ સાંભ-ળવામાં લીન બની ગયું હતું. ધર્મગુરુ ઊભા રહી ગયા અને પેલો માછીમાર જે દિશામાં આંગળી ચીંધી રહ્યો હતો તે દિશા તરફ જોવા લાગ્યા. સૂર્યનાં કિરણમાં ચળકી રહેલા સાગર સિવાય તેમને કશું જ ન દેખાયું. સાંભળવા માટે તેઓ એ ટોળાની નજીક સર્યા પણ પેલા માણસે તેમને જોયા કે તરત પોતાની ટોપી ઉતારીને તેમને વંદન કર્યું અને પછી શાંત બની ગયો. બીજાં માણસોએ પણ એ જ પ્રમાણે કર્યું.

"તમારી વાતમાં હું વિઘ્ન નાખવા નથી આવ્યો, દોસ્તો!" ધર્મગુરુએ કહ્યું, "હું તો આ ભલો માણસ જે વાત કહી રહ્યો છે તે સાંભળવા જ આવ્યો છું."

"આ માછીમાર તો અમને સાધુઓ વિશે વાત કરતો હતો."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજાઓ કરતાં જરા વધારે હિંમતવાળા એક વેપારીએ જવાબ વાળ્યો.

"કયા સાધુઓ ?" વહાણની એક બાજુ જઇ ત્યાં પડેલી એકાદ પેટી ઉપર બેસતાં બેસતાં ધર્મગુરુએ પૂછ્યું, "એમને વિશે મને કહો. મને સાંભળવું ગમશે...તું આંગળી ચીંધી શું બતાવતો હતો, ભાઈ?"

"પેલો ટાપુ દેખાય છે ને, એ હું બતાવતો'તો," આગળ, જમણી બાજુ દૂર દૂર આવેલા એક ભાગ તરફ આંગળી ચીંધતાં તેણે કહ્યું, "એ ટાપુ ઉપર પોતાના આત્માના ઉદ્ધાર માટે પેલા સાધુઓ વાસ કરી રહ્યા છે."

"ક્યાં છે એ ટાપુ ?" ધર્મગુરુએ પૂછ્યું, "મને તો કશું યે નથી દેખાતું."

"એ રહ્યો, એ દેખાય ત્યાં...દૂર...દૂર..., આપ મહેરબાની કરી મારા હાથની દિશામાં નજર નાખો. પેલું નાનું વાદળું દેખાય છે ? એની નીચે, જરાક ડાબે હાથે, એ...આછી આછી રેખા જેવું કંઇક દેખાય. એ જ છે એ ટાપુ."

ધર્મગુરુએ ધ્યાનપૂર્વક એ દિશામાં જોયું; પણ દરિયામાં લાંબે જોવા ન ટેવાયેલી તેમની આંખોને તો સૂરજનાં કિરણોમાં ચળકી રહેલા સાગરના જળ સિવાય બીજું કશું જ ન દેખાયું.

"હું નથી જોઈ શકતો," તેમણે કહ્યું, "પણ ત્યાં રહેનારા એ સાધુઓ છે કોણ ?"

"પવિત્ર પુરુષો છે, એ તો." માછીમારે કહ્યું. "ઘણા વખતથી એમને વિશે વાતો તો સાંભળતો આવ્યો હતો, પણ ગયા વરસની પહેલાંના વરસ સુધી એમનાં દર્શનનો લાભ મને નહોતો મળ્યો."

અને પછી એ માછીમારે માછલી પકડતાં પકડતાં પોતે એકવાર રાતના કેવો ભૂલો પડી એ ટાપુ પર પહોંચી ગયો હતો તેની વાત કરી. પોતાને તો ખબર પણ નહોતી કે પોતે ક્યાં પહોંચ્યો છે. સવાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડતાં, ટાપુ ઉપર આમતેમ આથડતાં તેણે એક માટીની ઝૂંપડી જોઈ, અને તેની નજીક ઊભેલા એક વૃદ્ધ માણસને પણ જોયો. થોડીવારમાં બીજા બે માણસો પણ ઝૂંપડીમાંથી બહાર આવ્યા. તેને ખવડાવી પિવડાવી, તેની ચીજ–વસ્તુઓને તડકે સૂકવી એ લોકો તેની હોડીને સમારવામાં તેને મદદ કરવા લાગ્યા.

"છે કેવાક દેખાવમાં એ સાધુઓ ?" ધર્મગુરુએ પૂછ્યું.

"એક તો બહુ જ ઠીંગણા છે ને કમરેથી વળી ગયેલ છે. પાદરીઓ પહેરે તેવો ઝભ્ભો તે પહેરે છે ને બહુ જ બુઢ્ઢા છે. અને લાગે છે કે સો વર્ષ તો એ ક્યારના વટાવી ગયા હશે. એ એટલા બધા બુઢ્ઢા છે કે તેમની દાઢીના સફેદ વાળ પણ લીલાશ પકડતા જાય છે, પણ છતાં હસતા તો એ હંમેશાં જ હોય છે, ને સ્વર્ગના કોઈ ફિરસ્તાના મોં પર હોય એવું તેજ એમના મોં પર પથરાયેલું હોય છે. બીજા છે એ એમનાથી થોડા વધારે ઊંચા છે પણ એ ય ખૂબ જ બુઢ્ઢા છે. જીર્ણ થઇ ગયેલો ખેડુના ડગલા જેવો ડગલો એ પહેરે છે. તેમને પહોળી દાઢી છે ને તેનો પીળાશ પડતો સફેદ રંગ છે. તે બહુ જ મજબૂત માણસ છે. હું એમની મદદે પહોંચું એ પહેલાં તો જાણે પાણીની બાલદીને ચત્તી કરતા હોય તેમ તેમણે મારી હોડીને ચત્તી કરી દીધી હતી. તે પણ મમતાળુ અને આનંદી છે. ત્રીજા છે એ ઊંચા છે. તેમની દાઢી બરફ જેવી સફેદ છે ને છેક તેમના ગોઠણ સુધી પહોંચે એટલી લાંબી છે. એ દેખાવે જરા કડક છે અને તેમની ભમ્મર વાળથી ભરપૂર છે. કમર આસપાસ એક સાદડીનો ટુકડો તેઓ વીંટાળી રાખે છે, એ સિવાય બીજું કશું વસ્ત્ર તેઓ પહેરતા નથી."

"એ લોકોએ તમારી જોડે કંઈ વાતચીત કરી ?" ધર્મગુરુએ પૂછ્યું.

"ઝાઝો ભાગ તો એ લોકો મૂંગા મૂંગા જ બધું કામ કરતા હતા અને અંદર અંદર પણ બહુ વાતચીત નહોતા કરતા. તેમાંનો એકાદ માત્ર બીજા સામું જુએ ને એ લોકો બધું સમજી જાય. તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૬ : બિચારાં સુનંદાબહેન!

લોકો અહીં ઘણા લાંબા સમયથી વસતા હતા કે શું, એમ મેં પેલા ઊંચા સાધુને પૂછ્યું. તેમણે ભમ્મર સંકોરી, ને ગુસ્સો ચડ્યો હોય એવી રીતે કશુંક બબડ્યા; પણ સૌથી બુઢ્ઢા સાધુએ તેમનો હાથ પકડીને સ્મિત કર્યું અને તે ઊંચા સાધુ શાંત થઈ ગયા. સૌથી બુઢ્ઢા સાધુએ કહ્યું: 'અમારા ઉપર દયા રાખજો,' અને તેઓ ફરી હસી પડ્યા."

માછીમાર વાત કરતો હતો એટલા વખતમાં વહાણ તે ટાપુની વધારે નજીક આવી પહોંચ્યું હતું.

"જુઓ જુઓ હવે. મહારાજ સાહેબ જરા એ બાજુ નજર કરે તો હવે ચોખ્ખું દેખાય એમ છે." પોતાનો હાથ એ દિશામાં લંબાવી પેલો વેપારી બોલી ઊઠ્યો.

ધર્મગુરુએ જોયું અને તેને હવે ખરેખર એક કાળી રેખા દેખાઈ. એ જ એ ટાપુ હતો. થોડીવાર તે તરફ જોઈ રહીને વહાણનો આગલો ભાગ છોડી તે પાછળના ભાગમાં ગયા અને વહાણ હંકારનારને પૂછ્યું:

"પેલો કયો ટાપુ છે?"

"એનું કંઇ નામ નથી." પેલાએ કહ્યું, "એવા તો આ દરિયામાં ઘણા ટાપુઓ છે."

"પોતાના આત્માના ઉદ્ધાર માટે ત્યાં સાધુઓ રહે છે, એ વાત સાચી છે?"

"એમ કહેવાય તો છે, મહારાજ! પણ એ વાત સાચી છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. માછીમારો કહે છે કે એ લોકોએ એમને જોયા છે, પણ એ તો ગપ્પું પણ મારતા હોય."

"એ ટાપુ ઉપર ઊતરીને એ સાધુઓને જોવાનું મને મન છે," ધર્મગુરુએ કહ્યું, "શી રીતે એ બની શકે?"

'આ વહાણ તો એ ટાપુની લગોલગ ન જઇ શકે, પણ આપને એકાદ હોડીમાં ત્યાં લઇ જઇ શકાય. આપ કપ્તાનને કહો તો થાય."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કપ્તાનને બોલાવવામાં આવ્યો. તેને ધર્મગુરુએ કહ્યું: "આ સાધુઓને જોવાનું મને મન થયું છે. હોડીમાં એ કાંઠે ન લઇ જઇ શકાય ?"

કપ્તાને તેમને વારવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"જરૂર જઇ શકાય," તેણે કહ્યું, "પણ આપણો સમય એમાં ઘણો વેડફાઈ જાય. અને એ બુઢ્ઢાઓ ઉપર આપ જેવાની આટલી શક્તિ ખરચવા જેવા પણ તેઓ નથી એટલું હું કહી દઉં. મેં તો સાંભળ્યું છે કે એ તો મૂર્ખાઓ છે ને કશું જ સમજતા નથી કે એક શબ્દ પણ બોલતા નથી. દરિયામાંની જાણે માછલી જોઈ લો."

"એમને જોવાની મને ઇચ્છા છે." ધર્મગુરુએ કહ્યું. "હું તમને તમારી મહેનત માટે ને ખરચાનારા સમય માટે પૈસા પણ ચૂકવીશ. તો કૃપા કરી મારે માટે એક હોડી તૈયાર કરાવો."

એમાં હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો. એટલે હુકમો અપાયા. ખલાસીઓએ સઢ ફેરવ્યા, ટંડેલે સુકાન સરખું કર્યું અને વહાણ ટાપુની દિશામાં દોરાવા લાગ્યું. વહાણના આગળના ભાગમાં ધર્મગુરુ માટે એક ખુરસી મૂકવામાં આવી. સામે જોતાં જોતાં તેમણે તેના ઉપર આસન જમાવ્યું. બધાં ઉતારુઓ પણ ત્યાં ભેગાં થઈ ગયાં અને ટાપુ તરફ જોવા લાગ્યાં. જેમની આંખો તીક્ષ્ણ હતી તે તો તરત જ કિનારા ઉપરના ખડકો જોઈ શક્યા, અને પછી માટીનું ઝૂંપડું પણ દેખાયું. અને એક માણસે તો પેલા સાધુઓને પોતાને પણ જોયા. કપ્તાન એક દૂરબીન લાવ્યો અને તેમાંથી પોતે જોઈ લીધા પછી તેને ધર્મગુરુના હાથમાં સોંપ્યું.

"વાત તો સાચી છે. ત્રણ માણસો કિનારા ઉપર ઊભા છે— ત્યાં પેલા મોટા ખડકની જરીક જમણી બાજુએ."

ધર્મગુરુએ દૂરબીન લીધું. તેને બરોબર ગોઠવ્યું. અને તેમણે પણ પેલા ત્રણ માણસો જોયા : એક ઊંચો હતો, એક એનાથી નીચો અને એક તો તદ્દન ઠીંગણો અને વળી ગયેલો. ત્રણે કિનારા ઉપર ઊભા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા અને ત્રણેએ એક બીજાના હાથ પકડી રાખ્યા હતા.

કપ્તાન ધર્મગુરુ તરફ ફર્યો.

"વહાણ તો આથી વધારે આગળ નહિ જઇ શકે, મહારાજ ! આપ જો કિનારા પર જવા ઈચ્છતા હો તો આપને હોડીમાં જવાની મારે વિનંતી કરવી પડશે. અમે અહીં લાંગરીશું."

દોરડાં છોડાયાં, લંગર નંખાયા અને સહને વીંટી લેવામાં આવ્યા. એક આંચકો લાગ્યો અને આખું વહાણ ધ્રૂજી ઊઠયું. પછી એક હોડી પાણીમાં ઉતારવામાં આવી ને હલેસાં મારનાર તેમાં કૂદી પડયા. ધર્મગુરુ પણ નિસરણી મારફત ઊતરીને તેમાં બેઠા. હલેસાં મારનારાઓએ હલેસાં મારવા શરૂ કર્યાં ને હોડી ઝપાટાબંધ ટાપુની નજીક સરવા લાગી. જ્યારે કિનારાની હાથવેંતમાં તેઓ આવી લાગ્યા ત્યારે તેમણે ત્રણ બુઢ્ઢા માણસો જોયા: એક ઊંચો માણસ હતો, જેણે પોતાની કમર આસપાસ માત્ર એક સાદડીનો ટુકડો વીંટાળી રાખ્યો હતો. એક એનાથી ટૂંકો હતો. તેણે જીર્ણ બની ગયેલો ખેડુ જેવો ડગલો પહેર્યો હતો. અને એક જે બહુ જ બુઢ્ઢો હતો તે તો ઉમ્મરને અંગે વાંકો વળી ગયો હતો. તેણે પાદરી જેવો લાંબો બહુ જ જૂનો ઝભ્ભો પહેર્યો હતો. ત્રણે હાથમાં હાથ ભિડાવીને ઊભા હતા.

હોડીવાળાઓએ હોડીને કાંઠે પહોંચાડી અને વાંસડો રેતીમાં ભરાવી ઊભી રાખી. ધર્મગુરુ નીચે ઊતર્યા.

બુઢ્ઢાઓએ તેમને વંદન કર્યું. ધર્મગુરુએ તેમને આશીર્વચન કહ્યાં એટલે તો વળી એ લોકો વંદનમાં વધારે નીચા નમ્યા. પછી ધર્મગુરુએ તેમની સાથે વાત કરવા માંડી.

"મેં સાંભળ્યું છે," તેમણે કહ્યું, "કે તમારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરતા અને માનવજાતિનાં આપણાં અન્ય ભાંડુઓ માટે પ્રભુ ઇશુને પ્રાર્થના કરતા તમે ત્રણ ભલા માણસો અહીં વાસ કરો છો. હું ઇશુનો નમ્ર અને અતિ લાયક નહિ એવો સેવક, પ્રભુની દયાથી, તેના પરિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વારને સંભાળવા માટે નિયુક્ત થયેલો છું. હે પ્રભુના સેવકો! તમને જોવાની અને તમને ધર્મ શીખવવા માટે મારાથી બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરી છૂટવાની મને ઇચ્છા થઇ તેથી હું અહીં આવ્યો છું."

ત્રણે જણાઓએ સ્મિતભર્યા ચહેરે એક બીજાની સામે જોયું પણ મૂંગા જ રહ્યા.

"મને કહો કે તમારા આત્માના ઉદ્ધાર માટે તમે શું કરી રહ્યા છો અને આ ટાપુ ઉપર પ્રભુની તમે શી રીતે સેવા કરો છો?" ધર્મગુરુએ કહ્યું.

બીજા સાધુએ નિઃશ્વાસ મૂકી સૌથી બુઢ્ઢા, અત્યંત વૃદ્ધ બની ગયેલા સાધુ તરફ જોયું. તે હસ્યો અને બોલ્યો :

"શી રીતે પ્રભુસેવા કરવી તે અમને નથી આવડતું. અમે તો માત્ર અમારી જાતની જ સેવા કરીએ છીએ અને જીવન ટકાવી રાખીએ છીએ, મહારાજ!"

"પણ તમે પ્રભુની પ્રાર્થના શી રીતે કરો છો?" ધર્મગુરુએ પૂછ્યું.

"અમે આ જાતની પ્રાર્થના કરીએ છીએ," સાધુએ કહ્યું, **"તમે ત્રણ છો, અમે ત્રણ છીએ, અમારા ઉપર દયા કરો!"**

અને જ્યારે એ બુઢ્ઢા સાધુએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ત્રણે જણાઓએ પોતાની આંખ ઊંચી કરી આકાશ ઉપર ટેકવી અને એકી સાથે ફરીથી ત્રણે જણા બોલ્યા :

"તમે ત્રણ છો, અમે ત્રણ છીએ, અમારા ઉપર દયા કરો!"

"તમે એ પવિત્ર ત્રિમૂર્તિ વિશે સાંભળ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે." ધર્મગુરુએ કહ્યું. "પણ તમે પ્રાર્થના સાચી રીતે કરતા નથી. હે પવિત્ર પુરુષો! તમારા ઉપર મને પ્રેમ આવે છે. એ દેખાઈ આવે છે કે તમે પ્રભુને ખુશ કરવા માગો છો, પણ શી રીતે એની સેવા કરવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ તમને આવડતું નથી. એ રીતે પ્રાર્થના ન થાય. પણ તમે હું કહું એ બરાબર સાંભળો. હું તમને શીખવી દઈશ. હું તમને પ્રાર્થનાની મારી આગવી એવી નહિ, પણ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રભુએ પોતે સર્વે મનુષ્યોને જે રીતે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ આપ્યો છે તે રીત શીખવીશ."

અને પછી ધર્મગુરુ, પ્રભુ પોતે માનવો સમક્ષ શી રીતે પ્રગટ થયા હતા તે વાત એ સાધુઓને સમજાવવા મંડ્યા. તેમણે તેમને ઈશ્વર પિતા, ઈશ્વર પુત્ર અને ઈશ્વર પવિત્ર સંજ્ઞા—એમ ઈશ્વરના ત્રિવિધ રૂપ વિશે પણ જ્ઞાન આપ્યું.

"ઈશ્વર પુત્ર આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા અવતર્યા," તેણે કહ્યું, "અને આપણને સર્વેને પ્રાર્થના કરવાની આ રીત તેમણે શીખવી. સાંભળો અને હું બોલું તેમ બોલો : **"અમારા પિતા,"**

અને પહેલો બુઢ્ઢો માણસ એની પછી બોલ્યો : "અમારા પિતા," બીજાએ કહ્યું : "અમારા પિતા," અને ત્રીજાએ પણ કહ્યું : "અમારા પિતા,"

"જે સ્વર્ગમાં છે," ધર્મગુરુએ ચાલુ રાખ્યું.

પહેલા સાધુએ પુનરુચ્ચારણ કર્યું : "જે સ્વર્ગમાં છે," પણ બીજો એ શબ્દો બોલતાં ગૂંચવાઈ ગયો, અને પેલો ઊંચો સાધુ તો એ બરાબર બોલી જ શક્યો નહિ. એના વાળ એના મોં આસપાસ પણ ઊગીને એટલા ફેલાઈ ગયા હતા કે એ ચોખ્ખું બોલી પણ શકતો નહોતો. બહુ જ બુઢ્ઢો સાધુ પણ, તેને એકકે દાંત ન હોવાને કારણે, કશું ન સમજાય એવી રીતે જ ગોટા વાળતો હતો.

ધર્મગુરુ એ ને એ જ શબ્દો ફરીથી બોલ્યા અને ત્રણે સાધુઓ એની પાછળ પાછળ એના કહ્યા પ્રમાણે બોલી ગયા. ધર્મગુરુ એક પથ્થર ઉપર બેસી ગયા, અને એમના મુખના હાવભાવ જોતાં ને એ બોલે તેમ શબ્દો બોલતાં તેની સામે ત્રણે સાધુઓ ઊભા રહ્યા. એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ને એક શબ્દ વીસ–ત્રીસ–સો વાર બોલી બોલીને અને તેમની પાસે એનું પુનરુચ્ચારણ કરાવીને બુઢ્ઢાઓના મગજમાં ઠસાવવામાં ધર્મગુરુનો આખો દિવસ પસાર થઈ ગયો. પેલા લોકો ભૂલ કરતા અને ધર્મગુરુ એને સુધારતા, અને ફરીથી એ ને એ શબ્દ તેમની પાસે ચોખ્ખો બોલાવવા પ્રયત્ન કરતા.

જ્યાં સુધી પ્રભુની આખીયે પ્રાર્થના તેમને પૂરેપૂરી શીખવી ન દીધી–એ લોકો, પોતે બોલે તેમ પાછળ પાછળ આખી એ બોલી જાય એમ નહિ, પણ પોતાની મેળે પણ ભૂલ વિના આખી પ્રાર્થના એ લોકો બોલી જાય એટલા બધા પ્રમાણમાં એમને એ શીખવી ન દીધી–ત્યાં સુધી ધર્મગુરુ ત્યાંથી ચસક્યા નહિ. સૌથી પહેલાં વચલો સાધુ એ શીખી ગયો. એકલાં એકલાં પણ આખી ને આખી પ્રાર્થના બોલતાં એને સૌથી પહેલાં આવડી ગઈ. ધર્મગુરુએ વારંવાર એની પાસે એ બોલાવ્યે રાખી. અંતે બીજા બન્ને પણ એ બોલતા શીખી ગયા.

પોતાના વહાણમાં પાછા જવા માટે ધર્મગુરુ ઊઠયા ત્યારે અંધારું થવા આવ્યું હતું અને સમુદ્રની સપાટી ઉપર ચંદ્રમાએ દેખા દેવી શરૂ કરી દીધી હતી. જ્યારે તેમણે પેલા બુઢ્ઢા માણસોની વિદાય લીધી ત્યારે ત્રણે જણાઓએ તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તેણે તેમને ઊભા કર્યા અને ત્રણેને ગાલે વારાફરતું ચુંબન કરી પોતે શીખવ્યા પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાનો તેમને આદેશ આપ્યો. પછી એ હોડીમાં બેસી ગયા અને પાછા વહાણ પાસે પહોંચી ગયા.

હોડીમાં બેઠા બેઠા જ્યારે ધર્મગુરુ વહાણ તરફ હંકારાઈ જતા હતા ત્યારે મોટે મોટે અવાજે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા એ ત્રણે સાધુઓના અવાજો તેમને કાને પડતા હતા. હોડી જ્યારે વહાણની નજદીક આવી ગઈ ત્યારે તેમના અવાજ તો સાંભળી શકાતા નહોતા, પણ જે સ્થિતિમાં તેમનાથી પોતે છૂટા પડ્યા હતા એ જ સ્થિતિમાં કિનારા પર તેઓ હજી ઊભા રહ્યા હતા તે તો ચંદ્રના પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું : સૌથી ઠીંગણો વચમાં ઊભો હતો, સૌથી ઊંચો એની જમણી બાજુએ, મધ્યમ કદનો તેની ડાબી બાજુએ. વહાણ નજીક પહોંચી જેવા ધર્મગુરુ તેમાં ચડી ગયા કે તરત જ લંગર ઊપડ્યાં, અને સઢ હવામાં ફરકી રહ્યા. તેમાં પવન ભરાયો અને વહાણ ઉપડ્યું. તેના પાછલા ભાગમાં બેઠા બેઠા ધર્મગુરુ પોતે જે ટાપુ છોડીને હમણાં આવ્યા હતા તેના તરફ તાકી રહ્યા. થોડા વખત સુધી તો હજીયે સાધુઓ દેખાતા રહ્યા, પણ પછી તો ટાપુ દેખાતો હોવા છતાં તે લોકો દેખાવા બંધ થયા. છેવટે ટાપુ પણ દેખાતો બંધ થયો. દેખાતો રહ્યો ચાંદનીમાં નાહી રહેલો માત્ર દરિયો.

યાત્રાળુઓ સૂઈ જવા માટે પથારીમાં લંબાયા અને તૂતક ઉપર સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ રહી. ધર્મગુરુને સૂઈ નહોતું જવું. તેઓ તો એ પાછલા ભાગમાં બેઠા બેઠા હવે દેખાતા બંધ થઈ ગયેલા પેલા ટાપુની દિશામાં જ તાકતા રહ્યા અને પેલા ત્રણ ભલા સાધુઓના વિચારમાં જ ગરકાવ થઈ ગયા. પ્રભુની પ્રાર્થના પોતાને શીખવા મળી તેથી તેમને કેટલો બધો આનંદ થયો હતો એનો એમને વિચાર આવ્યો. આવા ભલા માણસોને મદદરૂપ થવા માટે અને શિક્ષણ આપવા માટે પ્રભુએ પોતાને મોકલ્યા એ માટે તેમણે પ્રભુનો હૃદયપૂર્વક આભાર માન્યો.

એમ જ, વિચારમાં ગરકાવ બની, પેલા હવે અદશ્ય બની ગયેલા ટાપુની દિશામાં તાકતા ધર્મગુરુ બેઠા રહ્યા. અને ચાંદની મોજાં ઉપર ઘડીકમાં અહીં અને ઘડીકમાં ત્યાં ચમકતી, તેમની આંખો સામે નાચી રહી. ઓચિંતા જ ચંદ્રમાએ સાગર ઉપર પાથરી દીધેલા સફેદ પટ ઉપર કશુંક સફેદ અને ચળકતું તેમને દેખાયું. એ કોઈ દરિયાઈ પક્ષી હશે કે કોઈક નાની હોડીનો ચળકતો સઢ હશે? આશ્ચર્યપૂર્ણ નયનોથી ધર્મગુરુ એ તરફ તાકતા રહ્યા.

"આપણી પાછળ પાછળ આવતી કોઈક હોડી લાગે છે એ," તેમણે વિચાર્યું. "પણ ખૂબ જ ઝડપથી આપણી નજીક ધસી આવતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય તેવું લાગે છે. એક મિનિટ પહેલાં તો એ ક્યાંક દૂર દૂર હતી, પણ હવે તો ખૂબ જ નજીક આવી ગઈ છે. હોડી તો નહિ હોય એ, કારણકે એનો સઢ તો મને દેખાતો નથી. પણ ગમે તે હોય, આપણી પાછળ પાછળ જ એ ધસ્યું આવે છે ને આપણને આંબી જવાની તૈયારીમાં છે."

એ શું હતું એની એમને સમજ ન પડી. ન'તી એ હોડી, ન'તું એ પંખી, કે ન'તી એ માછલી! માણસ હોઈ શકે એના કરતાં એ ખૂબ જ મોટું હતું, ને ઉપરાંત દરિયાની અધવચ્ચે કોઈ માણસ હોય પણ ક્યાંથી? ધર્મગુરુ ઊઠ્યા અને સુકાનીને કહ્યું :

"જરા જો તો ખરો ભાઈ, પેલું શું છે?...છે શું એ?" ધર્મગુરુએ ફરી પૂછ્યું. જો કે એ શું હતું એ હવે તો એ સ્પષ્ટ જોઈ શકતા હતા. એ તો પેલા ત્રણ સાધુઓ સફેદ દૂધ જેવા, ચળકતી સફેદ દાઢીવાળા, પાણીની સપાટી ઉપર દોડી રહ્યા હતા અને જાણે વહાણ તો ચાલતું જ ન હોય પણ પાણી ઉપર સ્થિર પડ્યું હોય તેટલી ઝડપથી તેની નજદીક આવી રહ્યા હતા.

સુકાનીએ એ જોયું ને બીકમાં ને બીકમાં સુકાન છોડી દીધું.

"હે ભગવાન, જાણે સૂકી જમીન ઉપર દોડતા હોય એમ પેલા સાધુઓ આપણી પાછળ પાછળ દોડતા આવે છે!"

એનો અવાજ સાંભળી ઉતારુઓ પણ જાગી ઊઠ્યા અને કૂદીને વહાણના પાછળના ભાગમાં ટોળે વળ્યા. હાથમાં હાથ બિડાવીને દોડી આવતા અને બન્ને બાજુના એક એક છૂટા હાથ વડે વહાણને ઊભું રહેવાની નિશાની કરતા એ સાધુઓને તેમણે જોયા. પોતાના પગ જરા પણ હલાવ્યા વિના ત્રણે જણ પાણી ઉપર સરતા આવતા હતા. વહાણ ઊભું રાખી શકાય તે પહેલાં તો તે લોકો એને આંબી ગયા અને મોં ઊંચાં કરીને, જાણે એક જ અવાજે બોલતા હોય તેમ, એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૪ : બિચારાં સુનંદાબહેન !

" આપનું શીખવેલું અમે ભૂલી ગયા છીએ, મહારાજ ! જ્યાંસુધી અમે એ બોલ્યે ગયા ત્યાં સુધી તો બધું યાદ રહ્યું, પણ થોડી વાર બોલવાનું બંધ કર્યું ત્યારે એમાંથી એકાદ શબ્દ ભુલાઇ ગયો, ને હવે તો બધું જ વેરવિખેર થઇ ગયું છે. હવે તો એમાંનું કશું ય અમને યાદ નથી આવતું. કૃપા કરી ફરીથી અમને એ શિખવાડો."

ધર્મગુરુએ પોતાની છાતી આગળ ક્રોસનું ચિહ્ન કર્યું અને વહાણની બાજુએ નીચા વળીને કહ્યું :

" તમારી પોતાની પ્રાર્થના જ પ્રભુ સુધી પહોંચી જશે, પ્રભુના ભક્તો ! તમને શિખવવાનું મારું ગજું નથી. અમારા જેવા પતનશીલ મનુષ્યોના ઉદ્ધાર માટે તમે જ પ્રભુને વીનવજો."

અને એ બુઢ્ઢા સાધુઓને અત્યંત નીચા નમીને ધર્મગુરુએ પ્રણામ કર્યાં. તે લોકો પાછા વળ્યા અને દરિયાની વાટ કાપતા પાછા ચાલ્યા ગયા. એ લોકો જે જગ્યાએથી દેખાતા બંધ થઇ ગયા એ જગ્યા આસપાસ પ્રભાત પડતાં સુધી તેજનું એક વર્તુલ રચાઇ રહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે મિત્રો

ઘેરે ઘેરાયેલું ભૂખે મરતું પેરિસ એની છેલ્લી ઘડીઓ ગણતું હતું. ઘરોનાં છાપરાં ઉપરથી ચકલીઓ અને ગટરમાંથી ઉંદરડા ઓછા ને ઓછા થતા જતા હતા. ગમે ત્યાંથી જે કાંઇ મળે તે ઉદરને હવાલે કરવામાં આવતું.

જાન્યુઆરીની એક સુંદર સવારે મોરિસોટ નામનો એક માણસ પોતાના લશ્કરી પાટલૂનનાં ખીસામાં હાથ નાખી વિષાદભર્યે ચહેરે શહેરના એક વૃક્ષાચ્છાદિત રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો હતો. ધંધે તે ઘડિયાળી હતો, પણ રુચિએ જબરો વાતોડિયો

ઓચિંતો તે ઊભો રહી ગયો. તેણે જોયું કે સામેથી પોતા જેવો જ લશ્કરી પોષાક પહેરીને આવતો માણસ બીજો કોઇ નહિ પણ વારંવાર માછલીના શિકારમાં પોતાને સાથ આપનાર પોતાનો મિત્ર સોવેજ જ હતો.

આ યુદ્ધ પહેલાં દર રવિવારે સવારે મોરિસોટ પોતાના હાથમાં માછલી પકડવાનો વાંસડો લઇ અને ખભે એક પતરાનો ડબ્બો ભરાવી માછલી પકડવા નીકળી પડતો. આર્જેન્ટીલને રસ્તે એ કોલોમ્બેસ આગળ ઊતરી પડતો અને ત્યાંથી ચાલીને મારાન્ટેલના બેટ આગળ પહોંચતો. જે જગ્યા અમસ્તાંયે કાયમ તેના વિચારપ્રદેશમાં ઘૂમતી રહેતી એ આ જગ્યા. ત્યાં પહોંચતાં વેંત તે વાંસને પાણીમાં ડુબાડી માછલી પકડવા લાગતો, ને છેક રાત પડે ત્યાં સુધી એ જ પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત રહેતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૬ : બિચારાં સુનંદાબહેન !

ત્યાં દર રવિવારે એક જાડો આનંદી માણસ તેને ભેગો થઈ જતો. તેનું નામ હતું સોવેજ, અને તેનો ધંધો હતો પરચૂરણ કપડાં-લત્તાં વેચવાનો. એ પણ માછલી પકડવાની રમતનો મોરિસોટ જેટલો જ શોખીન હતો. ઘણીયે વાર અર્ધાઅર્ધા દિવસ સુધી બન્ને જણા પોતાના હાથમાં પોતપોતાની દોરી પકડીને અને પાણીમાં પગ ઝબોળીને બેઠા રહેતા. બન્નેને એક બીજા ગમી ગયા હતા.

ઘણીવાર તે મૂંગા મૂંગા બેઠા રહેતા. કોઈ કોઇ વાર વળી વાતોએ પણ ચડી જતા. પણ બન્ને જણાનું લાગણીનું અને રુચિનું તંત્ર એક સરખું હોવાથી એક બીજા સાથે ઐક્ય અનુભવવામાં બન્નેને શબ્દોની જરૂર નહોતી પડતી.

કોઈ વાર વસંતની કોઈ સુંદર સવારે દસેક વાગ્યા હોય અને વાતાવરણમાં સૂરજનો ગરમાવો જરાતરા જણાવા લાગ્યો હોય અને આ બન્ને શોખીનોને હૃદયમાં એક જાતની હૂંફનો અનુભવ થઈ રહ્યો હોય, ત્યારે મોરિસોટ પોતાના પડોશીને પૂછે : "સુંદર ઋતુ છે, નહિ ?" અને સોવેજ ઉત્તર વાળે : "અત્યંત સુંદર !" બસ, બન્ને જણાને એક બીજા પ્રત્યે ઉષ્મા અને આદર અનુભવવા માટે આટલા જ શબ્દો પૂરા થઈ પડતા.

શરદઋતુમાં સાંજે મોડે મોડે જ્યારે સંધ્યાના રંગો આકાશમાં પથરાઈ જઈ વાદળના રંગે સરિતાનાં જળને રક્તવર્ણું કરી દે, અને ક્ષિતિજને પણ રક્તમય કરી નાખે, ત્યારે શરદના રંગે રંગાયેલાં અને શિયાળાનો પ્રથમ સ્પર્શ અનુભવતાં વૃક્ષો અગ્નિ અને સુવર્ણે ઝળકતાં હોય એવાં બની રહેતાં. એવે વખતે સોવેજ મોરિસોટ સામે જોઈ જરા સ્મિત કરી કહે : "કેવી સંધ્યા છે !" અને એટલો જ ખુશ બની ગયેલો મોરિસોટ પોતાની જાળી સામેથી નજર ઉઠાવ્યા વિના બોલી ઊઠે : "આપણા શહેરના રસ્તા કરતાં ખૂબ ચડી જાય, નહિ ?"

રસ્તા વચ્ચે આજે બન્નેએ જેવા એક બીજાને જોયા કે તેમણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉષ્માપૂર્વક હસ્તધૂનન કર્યું. કેવા બદલાઈ ગયેલા સંજોગોમાં પોતે મળી રહ્યા છે એનું ભાન પણ તેમનાં નેત્રોમાં ચમકી ગયું. સોવેજ નિસાસો નાખતાં બબડ્યો: "કેવા ભયંકર ગોટાળામાં આપણે પડી ગયા છીએ!" અને મોરિસોટે ખિન્ન અવાજે ઉત્તર વાળ્યો: "કેવો સુંદર દિવસ છે, નહિ? આ વર્ષમાં આવો સુંદર દિવસ આ પહેલો જ ઊગ્યો છે."

આકાશ, ખરેખર, સુંદર હતું–વાદળાંહીણું અને નીલવર્ણું.

ભૂતકાળના આનંદોના વિષાદપ્રેરક વિચાર કરતાં કરતાં બન્ને સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા મોરિસોટે કહ્યું: "આપણે માછલીઓ પકડવા જતા એ દિવસો તો તમે નહિ ભૂલી ગયા હો, નહિ? કેવા સુંદર એ દિવસ હતા!"

સોવેજે નિસાસો નાખ્યો: "એ દિવસો હવે પાછા ક્યારે આવશે, કોણ જાણે!"

એક નાની હોટેલમાં જઈ બન્નેએ થોડું માદક પીણું પીધું, અને ફરી પાછા બન્ને રસ્તા ઉપર ચાલવા લાગ્યા.

મોરિસોટ ઓચિંતો ઊભો રહી ગયો: "થોડું પીણું પીશું વધારે?" સોવેજે કહ્યું: "મને વાંધો નથી." બન્ને બીજી હોટેલમાં ગયા.

ત્યાંથી બન્ને બહાર આવ્યા ત્યારે બન્નેનાં મગજ જાણે થોડાં-થોડાં બહેર મારી ગયાં હતાં–ખાલી પેટે દારૂ પીનારનાં મગજ બહેર મારી જાય તેમ. હવામાં ઉષ્મા હતી. ઠંડો વાયુ તેમને વાયરો નાખી રહ્યો હતો.

વસંત જેવા આ વાયુનાં આલિંગનથી સોવેજને પૂરેપૂરો નશો ચડી ગયો. તે ઊભો રહી ગયો અને બોલ્યો:

"આપણે જઈએ તો?"

"ક્યાં?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૮ : બિચારાં સુનંદાબહેન!

"માછલી પકડવા, બીજે વળી ક્યાં?"

"પણ કઈ જગ્યાએ?"

"આપણે જતા એ જ ટાપુ ઉપર. ફ્રેંચ લશ્કરનું થાણું કંઈ કોલોમ્બેસથી બહુ દૂર નથી. ત્યાંના લશ્કરી વડાને હું ઓળખું છું. એ આપણને જરૂર જવા દેશે."

મોરિસોટ પણ આતુર આનંદથી ઘેરાઈ ગયો. "જરૂર, જરૂર જઈએ. હું આવું છું."

બન્ને જણા પોતપોતાનો માછલી પકડવાનો સામાન લઈ આવવા જુદા પડ્યા.

એક કલાક પછી બન્ને મુખ્ય રસ્તા ઉપર બાજુબાજુમાં ચાલ્યા જતા હતા. થોડી વારમાં જ લશ્કરી વડો જે બંગલામાં રહેતો હતો તે મકાન પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા. તેમની ધૂન ઉપર વડાને હસવું આવ્યું અને તેણે અનુમતિ આપી. લશ્કરમાંથી નિર્વિઘ્ને પસાર થઈ શકાય એવો શબ્દ તેણે તેમને કહ્યો. બન્ને મિત્રો ઊપડી ગયા.

એ શબ્દની મદદથી લશ્કરની ચોકીઓ તેઓ વટાવી ગયા અને ઉજ્જડ બની ગયેલા કોલોમ્બેસના ગામડાને પણ પાછળ રાખી દીધું. ત્યારે અગિયાર વાગ્યા હતા.

નદીના કિનારા પાસેથી આર્જેન્ટવીલ શ્મશાનશાંતિમાં સૂતું હોય તેવું શાંત લાગતું હતું. સામે આવેલી ઊંચી જમીન આખા રસ્તા ઉપર આધિપત્ય જમાવતી હોય તેમ પથરાયેલી પડી હતી. આખું મેદાન સપાટ અને ઉજ્જડ પડ્યું હતું.

એ ઊંચી જમીન તરફ ચીંધતાં સોવેજે કહ્યું :

"પ્રુશિયનો એ બાજુ ખડકાયેલા છે."

એમની યાદે, અને આ ઉજ્જડ દૃશ્યે, તેમનાં હૃદયમાંથી ભયની એક ધ્રૂજારી પસાર કરી દીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રુશિયન્સ ! બન્નેમાંથી કોઈએ કદી પણ પ્રુશિયનોને જોયા નહોતા, પણ પેરિસની આજુબાજુની તેમની હાજરીનું ભાન, આજે મહિનાઓથી હર પળે તેમને રહ્યું હતું–તેઓ લૂંટ ચલાવતા, ખૂન કરતા, જલાવતા, સળગાવતા, આખી ફ્રેંચ પ્રજાને ત્રાહિત્રાહિ પોકરાવતા. અસહ્ય લાગતા પણ અદમ્ય હતા એ પ્રુશિયનો !

મોરિસોટ ગભરાતો હોય તેમ બોલ્યો : "કદાચ આપણને એમાંના થોડાક ભેટી ગયા તો ? શું કરીશું તો ?"

ગમે તે બન્યું હોય પણ પેરિસનો તોફાની હાસ્યરસ હજી તેમને છોડી ગયો નહોતો. સોવેજે એ રસથી પ્રેરાઈ હસતાં હસતાં જવાબ વાળ્યો : "તો આપણે એમને થોડી માછલી તળી ખાવા ભેટ ધરીશું."

પણ છતાં એ વિશાળ ઉજ્જડ મેદાનમાં આગળ વધવાની તેમની હિંમત ન ચાલી.

આખરે સોવેજે હિંમત કરી: "ચાલો જઇએ તો ખરા, સાવચેતીથી જઇશું."

અને લપાતા, છુપાતા, વાંકા વળતા, પેટે ચાલતા ચાલતા એક દ્રાક્ષના માંડવાનો આશ્રય લઈ, કાન બરોબર માંડી અવાજો સાંભળવા કોશિશ કરતા કરતા તેઓ ધીમે ધીમે આગળ વધવા માંડ્યા.

નદીકિનારે પહોંચતાં પહેલાં હજી થોડા ખુલ્લા મેદાનનો ભાગ પસાર કરવાનો હતો બન્ને દોડ્યા ને જેવો કાંઠો આવી ગયો કે ત્યાં ઊગી આવેલા ઘાસમાં બન્ને છુપાઈ ગયા.

મોરિસોટે જમીનને કાન અડકાડી કોઈ આજુબાજુમાં હલચલ તો નહોતું કરતુંને તેની તપાસ કરી લીધી. કશું જ ન સંભળાયું. બન્ને એકલા જ હતા.

હવે પોતાની સલામતીની ખાતરી થતાં બન્ને માછલી પકડવા લાગ્યા.

મારાન્ટેનો ટાપુ તેમની સામેના ઊંચેના ભાગમાં આવેલો હોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામેના કિનારામાંથી તેમના ઉપર કોઇની નજર ન પડે તેની ચોકી કરી રહ્યો હતો. બાજુમાં આવેલી નાની હોટેલ બંધ હતી, વર્ષોથી જાણે એની જરૂર જ ન રહી હોય ને, એવી એ લાગતી હતી!

પહેલી માછલી સોવેજે પકડી, બીજી મોરિસોટે. પછી તો રૂપેરી માછલીઓથી તેમની ઝોળી ભરાઈ, ઊભરાઇ જવા લાગી. આનંદથી, ચિરપરિચિત છતાં લાંબા સમયથી ગુમાવેલા આનંદની પુનઃપ્રાપ્તિથી તેમનાં હૃદય ભરાઈ ગયાં.

સૂરજનાં હૂંફાળાં કિરણો તેમની પીઠને શેક આપી રહ્યાં. તેઓ પોતાના કાર્યમાં રત અને મસ્ત હતા. ન કશું તેમને સંભળાયું. ન કશાની તેમણે દરકાર કરી. શેષ જગત તેમને મન શૂન્યવત્ થઈ ગયું. તેઓ તો માછલી પકડવાના કાર્યમાં જ નિમગ્ન રહ્યા.

જાણે કે જમીનની નીચેથી આવતી હોય એવી એક ધીમી ગર્જના એચિંતાની તેમને સંભળાઈ. આજુબાજુની ધરતી ધ્રૂજી ઊઠી. તોપોના ધડાકા શરૂ થઈ ગયા.

મોરિસોટે ગરદન ફેરવી પાછળ જોયું. સામેથી તોપો ધડૂકતી હતી અને બીજી બાજુથી એને ઉત્તર જતો હતો. વારંવાર ધૂમધડાકા થવા લાગ્યા હતા.

સોવેજે અણગમાપૂર્વક ખભા હલાવી કહ્યું : " પાછું ચાલ્યું આ લોકોનું ! "

પોતાની હૂંક પાણીમાં જ ડુબાવેલી રાખી બેઠેલ મોરિસોટનાં હૃદયમાં યુદ્ધખોરો પ્રત્યેનો શાંતિચાહક મનુષ્યનો ગુસ્સો ઊકળી આવ્યો. તે બબડ્યો : " આવી રીતે માણસ માણસને મારી નાખે છે એ કેટલી મોટી મૂર્ખાઈ છે ! "

" જંગલી પશુઓ કરતાં પણ આ લોકો ક્રૂરા હોય છે ! " સોવેજે ઉત્તર વાળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એક સરસ માછલીને ઝોળીમાં ઠાલવતો મોરિસોટ બોલ્યોઃ "હંમેશાં, જ્યાં સુધી રાજદ્વારી માણસોના હાથમાં કારભારની લગામ હશે ત્યાં સુધી, આમ જ થવાનું..."

સોવેજ વચ્ચે બોલ્યો : "પ્રજાસત્તાક કોઇ દિવસ પણ લડાઇ જાહેર કરત નહિ."

મોરિસોટે એનો વિરોધ કર્યો : "રાજાઓ પરદેશો સામે લડે છે, પ્રજાસત્તાકો માંહોમાંહે."

અને શાંતિપૂર્વક બંને મૈત્રીભરી ચર્ચામાં ઊતરી પડ્યા. શાંતિ-ચાહક પણ મર્યાદિત દૃષ્ટિવાળા માણસોની બુદ્ધિપૂર્વકની એ ચર્ચાનો સાર એટલો જ હતો કે માણસજાત કદી પણ સ્વતંત્ર થવાની નહિ... બંને બાજુએથી તોપના ધડાકા તો ચાલુ જ રહ્યા. પ્રુશિયનોના ગોળા ફ્રેંચ ઘરોને તોડી પાડતા હતા અને જાનમાલને ખુવાર કરતા હતા. ઘણાં યે સ્વપ્ન, લાંબા સમયથી જેની આશા સેવી હોય એવા ઘણાયે આનંદો, સુખની અનેક આશાઓ એ ધડાકાઓના પ્રહારે ભસ્મીભૂત થતાં જતાં હતાં; અને કન્યાઓ, પત્નીઓ અને માતાઓનાં હૃદયમાં એવા કારી જખમો પડતા જતા હતા કે વર્ષો સુધી એ રુઝાવાના જ નહિ.

"જિંદગી આવી છે," સોવેજે કહ્યું.

"એને જિંદગી નહિ, મૃત્યુ જ કહો." મોરિસોટે હસીને કહ્યું.

ને એ પળે જ બન્ને જણા ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યા એમની પાછળ પગલાં સંભળાતાં હતાં. પાછા ફરીને જોતાં તેમણે જોયું કે ચાર શસ્ત્ર-સજ્જ માણસો તેમને ઘેરી વળ્યા હતા, અને તેમની બંદૂકો પોતાની સામે ધરાયેલી હતી.

બન્ને મિત્રોના હાથમાંથી હૂક નીચે પાણીમાં પડી ગઈ અને નદીમાં તણાવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડી પળોમાં તો બન્નેને પકડી એક હોડીમાં નાખી સામેના ટાપુ ઉપર લઇ જવામાં આવતા હતા.

સામે દેખાતાં ખાલી જેવા લાગતાં ઘરની પાછળ અનેક જર્મન સૈનિકોને તેમણે જોયા.

એક ખુરશીની પીઠ પકડી, એક પગ ખુરશી ઉપર ટેકવી, આરામથી પાઈપ પી રહેલા એક રાક્ષસી કદના અમલદારે ઉત્તમ ઉચ્ચારોવાળી ફ્રેંચ ભાષામાં તેમને પૂછ્યું :

"કેમ મહેરબાનો, માછલી પકડવાની ખૂબ મઝા આવી ?"

એ પળે એક જર્મન સૈનિકે અમલદારના પગ પાસે માછલીઓથી ભરેલી આ લોકોની ઝોળી ગોઠવી દીધી.

અમલદાર હસ્યો. "હાં, લાગે તો છે કે તમે કામ સરસ કર્યું છે. ખૂબ માછલી પકડી છે......પણ હું તમારી જોડે એ બાબતની નહિ, પણ બીજી જ વાત કરવા માગું છું. ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો, અને ગભરાતા નહિ.

' મારી નજરે તો તમે અમારી ઉપર નજર રાખવા મોકલાયેલા બે જાસૂસો જ છો. હું તમને પકડું ને મારી નાખું, એ મારી ફરજ. તમારા ઈરાદાનો અમને ખ્યાલ ન આવે એટલા ખાતર તમે માછલી પકડવાનો ઢોંગ કરતા હતા. પણ તમે મારા હાથમાં આવી પડ્યા. ખરાબ તો થયું, પણ શું થાય ? આ તો યુદ્ધ છે.

"તમે ફ્રેંચ લશ્કરી થાણાંઓ પસાર કરીને આવ્યા એટલે પાછા જઇ શકો એ માટેનો યોગ શબ્દ—પાસવર્ડ—તો તમે જાણતા જ હશો. એ પાસવર્ડ મને કહી દો તો હું તમારો જાન બચાવીશ."

બન્ને મિત્રો બાજુબાજુમાં ઊભા હતા, ફિક્કા ને ફક્ક. તેમના હાથ જરા ધ્રૂજી ઊઠ્યા પણ તેઓ કશું બોલ્યા નહિ.

અમલદારે આગળ ચલાવ્યું : "કોઈને કશી ખબર નહિ પડે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે કશું જ બન્યું ન હોય તે રીતે તમે તમારે ઘેર પહોંચી જશો. માત્ર તમે બે જ જણા આ વાત જાણશો, બીજું કોઈ જ નહિ. પણ જો તમે એ શબ્દ જણાવવાની ના પાડી છે, તો એનું પરિણામ તો ખબર છે ને? મૃત્યુ, શીઘ્ર મૃત્યુ. હવે તમે તમારે આ બેમાંથી જે પસંદ કરવું હોય તે કરી લો."

તેઓ તો ઊભા હતા તેમ જ સ્થિર, જડવત્ ઊભા રહ્યા.

જાણે સરળ વ્યાવહારિક વાત કરતો હોય તેવી રીતે નદી તરફ આંગળી ચીંધીને અમલદારે ઉમેર્યું: "તમારે સમજવું જોઇએ કે પાંચ મિનિટની અંદર તો તમે આ નદીને તળિયે બેઠા હશો–પાંચ જ મિનિટની અંદર. તમને બૈરાં–છોકરાં તો હશે જ ને!"

તોપોની ગર્જના તો ચાલુ જ હતી.

બન્ને મિત્રો મૂંગા ઊભા રહ્યા. જર્મન અમલદારે પોતાની ભાષામાં હુકમ છોડ્યો. પોતાની ખુરશી તેણે કેદીઓની નજીકથી દૂર સેરવી લીધી. બાર માણસો એ હુકમ મળતાંવેંત કેદીઓથી વીસ વાર દૂર ગોઠવાઇ ગયા અને પોતાની બંદૂકો તેમણે કેદીઓના હૃદય સામે તાકી.

અમલદાર બોલ્યે જ ગયો: "વિચારવાને તમને એક મિનિટનો સમય હજી પણ આપું છું–એક જ મિનિટ, એથી એક ક્ષણ પણ વધારે નહિ."

પછી તે ઓચિંતો ઊભો થયો, બન્ને ફ્રેંચ દોસ્તો પાસે ગયો અને મોરિસોટનો હાથ પકડી તેને જરા બાજુએ લઇ જઇ તેના કાનમાં તેણે, "જલદી કર, પાસવર્ડ કહી દે. તારા મિત્રને પણ ખબર નહિ પડવા દઉં કે તેં એ કહી દીધો છે. એને તો એમ જ લાગશે કે જાણે મેં તારા પર દયા કરી તને છોડી દીધો છે."

મોરિસોટ મૂંગો જ રહ્યો.

પછી અમલદાર સોવેજને પણ એ રીતે બાજુએ લઈ ગયો અને એ જ સૂચન કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સોવેજે કશો ઉત્તર વાળ્યો નહિ. ફરી બન્ને મિત્રો બાજુ બાજુમાં ગોઠવાઈ ગયા.

અમલદારે છેલ્લો હુકમ આપી દીધો. સૈનિકોએ પોતાની બંદૂકો ઊંચકી.

અકસ્માત મોરિસોટની આંખ પોતે આજે હોંશપૂર્વક પકડેલી માછલીઓવાળી ઝોળી પર પડી. હજી યે તરફડી રહેલી એ માછલીઓ સૂર્યના પ્રકાશમાં ઝળકી ઊઠી. ઓચિંતાનો તે ગળગળો થઈ ગયો. રોકવાનો તેણે સખત પ્રયત્ન કર્યો, છતાં તેની આંખમાં આંસુ ધસી આવ્યાં.

તે માંડમાંડ બોલ્યો : "ગૂડ બાય, સોવેજ !"

સોવેજે પણ એમ કહ્યું : "ગૂડ બાય, મોરિસોટ !"

બન્ને જણાએ હાથ મિલાવ્યા, તેમનાં શરીર કંપી રહ્યાં હતાં એ કંપને તેઓ ખાળી ન શકયા.

અમલદારે બૂમ મારી : "છોડો ગોળી !"

બારે બંદૂકો એકી સાથે ધડૂકી ઊઠી.

સોવેજ મોંભર ઊંધો પછડાયો. મોરિસોટ જરા ઊંચો હતો. તેનું શરીર એક ચક્કર ફરી ગયું અને પછી તે તેના મિત્રના શરીર ઉપર ઢગલો થઈને પડયું. લોહીથી બંનેનાં વસ્ત્રો ખરડાઈ ગયાં.

જર્મન અમલદારે બીજો હુકમ છોડયો.

તેના સૈનિકો અદશ્ય થઈ ગયા અને થોડીવારમાં જ દોરડાં અને પથ્થરો લઈને પાછા આવ્યા. બન્ને મૃત શરીરોને તેમણે તે વડે બાંધ્યાં અને તેમને નદીકિનારે ઘસડી ગયા.

બે સૈનિકોએ મોરિસોટને અને બીજા બેએ સોવેજને હાથે-પગે ઊંચકયા. બન્નેને તેમણે થોડીવાર આમથી તેમ હીંચકાની જેમ હલાવ્યા અને પછી જોરથી નદીમાં તેમનો ઘા કર્યો. એક વર્તુલ એ શરીરોએ નદીના પાણીમાં રચી દીધું અને પછી બન્ને એને તળિયે બેસી ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવાજ થયો અને પછી જળ ચક્રાવો લેતાં લેતાં શાંત બની ગયાં.

સરિતાની સપાટી ક્ષણ માટે રક્તવર્ણી બની ગઈ.

બિલકુલ ભાવરહિત સ્વરે અમલદાર બબડ્યો : “ હવે માછલીઓનો વારો.” અને ફરીથી એ ઘર તરફ વળ્યો.

ઘાસ ઉપર પડેલી માછલીઓથી ભરપૂર એ ઝોળી તેણે જોઈ ને બૂમ મારી : ‘ વિલ્હેલ્મ ! ’

રસોઈઘરનો સૈનિક દોડતો તેની પાસે આવ્યો. ઝોળી તેના તરફ ફેંકતાં પ્રુશિયન અમલદારે કહ્યું : “ જો આ માછલીઓ હજી થોડીઘણી જીવે છે, ત્યાં જ તેને તળી નાખ. સુંદર ભોજન થશે.”

ને ફરી તેણે પોતાની પાઈપ સળગાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શીલા

શીલા દેસાઈ એની બા સાથે "રમણુ–જયા"નું નાટક જોઈને હમણાં જ પાછી આવી હતી. પોતાના ઓરડામાં આવતાંવેંત જ તેણે ચંપલ કાઢી નાખ્યાં, સાડી બદલી નાખી, વાળનો ચોટલો છૂટો કર્યો અને સાદી સાડીમાં સજ્જ થયેલી તે જલદી જલદી, નાટકમાં જયાએ જેવો પત્ર લખ્યો હતો તેવો પત્ર લખવા બેઠી.

"હું તમને ચાહું છું," તેણે લખ્યું, "પણ તમે મને ચાહતા નથી, ચાહતા નથી."

આટલું લખ્યું ને તે હસી પડી.

શીલા હજી સોળ જ વર્ષની હતી અને કોઈને પણ પ્રેમ નહોતી કરતી. તેને ખબર હતી કે કપૂર નામનો લશ્કરી અમલદાર અને રમેશ નામનો વિદ્યાર્થી તેના પ્રેમમાં હતા, પણ આ નાટક જોયા પછી તેમના પ્રેમ વિષે પણ શંકાશીલ બનવાનું તેને મન થયું. પોતાને કોઈ ચાહતું ન હોય અને પોતે દુઃખી હોય–કેટલું રસભર્યું એ બની જાય! જ્યારે બેમાંથી એક પાત્ર પ્રેમમાં ડૂબેલું હોય અને બીજું એ પ્રત્યે તદ્દન બેદરકાર હોય ત્યારે એ પરિસ્થિતિમાં કશુંક સુંદર, કશુંક સ્પર્શે એવું અને કાવ્યમય સમાયેલું હોય છે. નાટકમાં યે રમણુમાં આટલો રસ આવતો હતો કારણુ કે તે પ્રેમમાં જરીકે પડ્યો જ નહોતો અને જયા આટલી અદ્દ્ભુત રીતે આકર્ષક લાગતી હતી કારણુ કે તે પ્રેમમાં ગળાબૂડ ડૂબેલી હતી. પણ જો તે બંને એક બીજા સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરખે સરખા પ્રેમમાં હોત અને બંને સુખી બન્યાં હોત તો બંને જ કદાચ અનાકર્ષક લાગ્યાં હોત.

"તમે મને ચાહો છો એ વાત કરવી રહેવા દો," શીલાએ કપૂરના વિચાર કરતાં કરતાં પત્ર આગળ ચલાવ્યો : "હું એ માની શકતી જ નથી. તમે આટલા હોશિયાર, સંસ્કારી, ગંભીર છો. તમારી બુદ્ધિશક્તિ અમાપ છે અને કદાચ સોનેરી ભવિષ્ય તમારી રાહ જોતું તમારી સામે પથરાયેલું પડ્યું છે, જ્યારે હું તો જેની કશી કિંમત ન મળે એવી એક સામાન્ય છોકરી છું, અને તમને પણ ખબર છે જ કે કદાચ હું તમારા માર્ગમાં માત્ર વિઘ્નરૂપ જ થઈ પડું. એ વાત સાચી છે કે તમે મારા પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા અને તમને એમ પણ લાગ્યું હતું કે તમારો આદર્શ તમને મારામાં સિદ્ધ થતો દેખાતો હતો. પણ એ એક ભૂલ જ હતી અને કદાચ અત્યારે પણ તમે તમારી જાતને પૂછતા હશો : "શા માટે આવી છોકરી મારા માર્ગમાં આવી ?" ને કદાચ તમારા હૃદયની સભ્યતા જ આ પ્રશ્ન તમારી જાતને પૂછતાં તમને રોકતી હશે..."

શીલાને પોતાની દયા આવી. તે રોવા લાગી અને આગળ ચલાવ્યું : "મારી બાને ને મારા ભાઈને છોડી દેતાં મારો જીવ ચાલે એમ નથી નહિતર તો ઘર છોડી સાધ્વી થઈને જ્યાં ભાગ્ય લઈ જાય ત્યાં ચાલી જવાનું એવું મન થાય છે! એથી તમને યે મુક્તિ મળે ને તમે બીજી કોઈને ચાહી શકો. અરે! આના કરતાં હું મરી શા માટે નથી જતી !"

શીલાની આંખોમાં એટલાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં હતાં કે પોતે શું લખ્યું હતું એ એ પોતે ય વાંચી શકી નહિ. નાનાં નાનાં મેઘ-ધનુષ્યો ટેબલ ઉપર, જમીન ઉપર, છત ઉપર ઝૂજી રહ્યાં હતાં—જાણે તે કાચના હીરામાંથી બધું જોઈ રહી ન હોય! તે વધુ કશું લખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકી નહિ. જઈને એક આરામ-ખુરશીમાં લંબાવ્યું અને કપૂરના વિચાર કરવા લાગી.

ઓહો ! પુરુષો કેટલા રસ પડે એવા, કેટલા આકર્ષક હતા ! સંગીત વિશે જ્યારે કોઈ પણ તેની સામે વિવાદમાં ઊતરતું ત્યારે એ અમલદારના ચહેરા ઉપર જે ગમી જાય એવા—જાણે તે કંઈક ગુનામાં હોય એવા—સુકુમાર ભાવો પથરાઇ રહેતા હતા તે શીલાને યાદ આવ્યા... ને સંગીત વિશેની પોતાની જે લગની હતી તે પરખાઇ ન જાય તેટલા ખાતર પોતાના અવાજને કાબૂમાં રાખવા તે જે યત્ન કરતો હતો તે પણ તેને યાદ આવ્યું. જે સમાજમાં એક જાતનું ગર્વિષ્ઠ અભિમાન અને બેદરકારી સારા કુટુંબની અને ગૃહસ્થ સ્વભાવની નિશાનીરૂપ ગણાતાં હોય તે સમાજમાં માણસે પોતાની લગની છુપાવવી જ જોઇએ. ને એ લગનીને છુપાવવા એ પ્રયત્ન કરતો જ, પણ એમાં એને સફળતા મળતી નહિ અને સંગીત વિષેનું તેનું ગાંડપણ સહુ કોઈ જાણતું. સંગીત વિશેની અનંત ચર્ચાઓ અને જે લોકો સંગીતની સારેગમ પણ નહોતા સમજતા એવાઓના સંગીત વિશેનાં ઉદ્ધત વિવેચનો સાંભળી સાંભળીને એ તંગ આવી જતો; એ બધાંથી એ ગભરાતો, મૂંઝાતો અને શાંત થઇ જતો. પિયાનો એ સુંદર બજાવતો, કોઈ ધંધાદારી પિયાનો બજાવનાર જેટલો જ સુંદર, ને જો એ લશ્કરમાં ન જોડાયો હોત તો એ એક પ્રખ્યાત સંગીતકાર જરૂર બન્યો જ હોત.

શીલાની આંખ પરનાં આંસુ સુકાઇ ગયાં. તેને યાદ આવ્યું કે સંગીતના એક જલસા વખતે કપૂરે પોતાનો પ્રેમ જાહેર કર્યો હતો. ને ફરીથી ત્યાંથી નીચે ઊતરતાં દાદર આગળ જ્યાં ચારે બાજુથી ઠંડા પવનના સૂસવાટા સૂસવાતા હતા ત્યાં પણ તેણે એ જ વાત કરી હતી.

ફરીથી તે લખવા માંડી : " મને એ વાતનો આનંદ છે કે અમારા વિદ્યાર્થી મિત્ર રમેશની તમને આખરે ઓળખાણ થઇ. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગજબ હોશિયાર માણુસ છે ને તમને પણુ એ ગમશે જ. ગઇ કાલે જ એ અમને મળવા આવ્યા હતા ને રાતે છેક બે વાગ્યા સુધી અહીં રોકાયા હતા. અમને એમણે ખૂબ આનંદ કરાવ્યો ને મને અફસોસ માત્ર એ વાતનો રહી ગયો કે તમે અમારી સાથે હાજર નહોતા. તેમની ઘણી વાતો ધ્યાન ખેંચે એવી હતી."

શીલાએ પોતાના હાથ ટેબલ ઉપર પાથર્યા અને તેની ઉપર પોતાનું માથું ટેકવ્યું. તેના લાંબા વાળથી પેલો પત્ર ઢંકાઈ ગયો. તેને યાદ આવ્યું કે એ વિદ્યાર્થી રમેશ પણ પોતાને ચાહતો હતો, અને પોતા તરફથી પત્ર મેળવવાનો જેટલો હક્ક કપૂરને હતો એટલો જ રમેશને પણ હતો. રમેશને પત્ર લખવો એ શું વાજબી નહોતું ? કશા પણ કારણુ વિના તેનું હૃદય આનંદના આવિષ્કારથી ભરાઇ ગયું. પહેલ પ્રથમ તો એ આનંદ થોડો હતો અને તેના હૃદયમાં રબ્બરના દડાની માફક તે આમતેમ દોડવા લાગ્યો, પણ પછી તો તે વધારે મોટો, વધારે પ્રચંડ બન્યો ને મોજાની જેમ બધે ધસી વળ્યો. શીલા કપૂર અને રમેશ બંનેને ભૂલી ગઇ. તેના વિચારો ગૂંચવાડામાં પડી ગયા ને તેનો આનંદ વધતો ને વધતો જ ગયો. તેના હૃદયમાંથી એ આનંદ તેના હાથપગમાં ફરી વળ્યો અને તેને એવું લાગવા માંડ્યું કે જાણે કોઈ હળવી શીતળ પવનની લહરી તેના શિરને સ્પર્શ કરી રહી હતી અને તેના કેશને આમતેમ હલાવી રહી હતી. દબાવવા મથતી હતી તે હાસ્યથી તેના ખભા ધ્રૂજી ઊઠયા. ટેબલ અને લેમ્પ પણ હલી ઊઠયાં અને તેની આંખમાંથી પેલા પત્ર ઉપર આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તે હસવું અટકાવી શકી નહિ, ને પોતે નાહકની નથી હસતી એવું પોતાની જાત પાસે સાબિત કરવાને માટે જલદી જલદી હસવું આવે એવી કોઈ વાતનો તે વિચાર કરવા લાગી.

"કેવું વિચિત્ર કૂતરું હતું," જાણે કે હસતી હસતી જ પોતે ગૂંગળાઇ જશે એ રીતે હસતી હસતી તે બબડી : 'કેવું વિચિત્ર કૂતરું !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઈ કાલે બપોરે ચાપાણી પતી ગયા પછી ટોમ નામના નાના કૂતરા સાથે રમેશ કેવો રમતો હતો એ તેને યાદ આવ્યું. ને પછી તેણે એક ઘણું જ હોશિયાર કૂતરું વંડીમાં એક કાગડા પાછળ દોડ્યું હતું તેની વાત કરી હતી. કાગડાએ પાછળ ફરી તે કૂતરા સામે જોયું હતું ને કહ્યું હતું :

" જા, મવાલી ! "

કૂતરાને કંઈ ખબર નહોતી કે એક વિદ્વાન કાગડા સાથે તેને પ્રસંગ પડવાનો છે એટલે તે મૂંઝાઈને ગભરાઈ ગયો હતો ને મૂંઝવણમાં ને મૂંઝવણમાં પાછો ફરીને ભસવા લાગ્યો હતો.

" નહિ નહિ, રમેશ સાથે જ પ્રેમ કરવો મારે માટે વધારે સારું છે. " શિલાએ નક્કી કર્યું ને કપૂર ઉપરનો પત્ર તેણે ફાડી નાખ્યો.

પછી એ વિદ્યાર્થી વિશે, તેના પ્રેમ વિશે, પોતાના પ્રેમ વિશે વિચાર કરવામાં શીલા લીન થઈ ગઈ; પણ તેના મગજમાં વિચારો તો સર્વે દિશામાં ઘૂમી વળવા આગ્રહ કરવા લાગ્યાં ને તેને બધીયે ચીજોના વિચાર આવ્યા—તેની બાના, ગલીના, પેન્સિલના, પિયાનોના; આનંદભર્યા ચિત્તે એ બધાં વિશે તેણે વિચારો કર્યા અને તેને લાગ્યું કે બધું યે સરસ હતું, સુંદર હતું, ને તેના આનંદે તેને કહ્યું કે આટલામાં જ કાંઇ બધું આવી જતું નહોતું, થોડા વખતમાં બધું હતું તેનાથી યે સુંદર બની જવાનું. થોડા વખતમાં જ વસંત આવશે, ઉનાળો આવશે ને બા સાથે પોતાને મસૂરી જવાનું થશે. તેની રજાઓ ગાળવા કપૂર પણ ત્યાં આવશે, ત્યાં બગીચામાં પોતા સાથે તે લટારો મારશે અને પ્રેમ કરશે. રમેશ પણ ત્યાં આવશે. તે તેની સાથે પત્તે રમશે ને ટેનિસ ખેલશે ને જાતજાતની અદ્ભુત વાતો કરશે. શીલાને બાગ, અંધારું, સ્વચ્છ આકાશ, તારાઓ, બધાં માટે ઉત્કટ લાગણી થઈ આવી. ફરી પાછા તેના ખભા હાસ્યથી ધ્રૂજી ઊઠયા ને તેને લાગ્યું કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના ઓરડામાં પુષ્પનો પમરાટ પ્રસરી રહ્યો છે અને તેની બારી સાથે કોઈ ડાળી ભટકાઈ રહી છે.

તે પોતાના પલંગ આગળ ગઇ, બેઠી, ને કોઈ અદમ્ય ઝંખનાથી પોતાને ભરી રહેલા આ અદમ્ય આનંદ વિશે શું કરવું એ વિશે તેને કશી સમજ ન પડવાથી તેના પલંગ પાછળ ટિંગાડેલી કૃષ્ણની છબી તરફ તેણે જોયું ને બોલી :

" હે ભગવાન ! હે કૃષ્ણ મુરારિ ! "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કમળા

કરુણ પાઠના નટ શામળજીના લાભાર્થે તે રાત્રિનું નાટક ગોઠવાયું હતું. નાટકનું નામ હતું 'સર્વનાશ.' શામળજી પોતે નાયક થતો હતો. રંગભૂમિનો વ્યવસ્થાપક રાઘવજી પ્રતિનાયક થતો હતો અને અખ્તરબાનુ નાયિકા. નાટક અત્યંત સફળ થયું. આ કરુણ નટે તો હદ કરી. જ્યારે તે નાયિકાનું અપહરણ કરી જતો હતો, ત્યારે તેણે તેને પોતાના માથા ઉપર એક હાથે ઉપાડી લીધી અને રંગમંચના એક છેડેથી બીજે છેડે દોડી ગયો. તે બૂમો પાડતો હતો. ફુત્કાર કરતો હતો. પગ પછાડતો હતો. પોતાની છાતી ઉપરનાં વસ્ત્રને પોતાની વ્યાધિ બતાવવા ચીરી નાખતો હતો. જ્યારે તેણે પ્રતિનાયક સામે લડવા ના પાડી ત્યારે તે આખે શરીરે ધ્રૂજી ઊઠયો. જે રીતે વાસ્તવમાં કોઈ ધ્રૂજતું નથી હોતું તે રીતે તે ધ્રૂજી ઊઠયો અને છાતી ઉછાળીને તેણે મોટેથી શ્વાસ લીધો. તાળીઓના ગડગડાટથી આખું નટઘર ધ્રૂજી ઊઠયું. વારંવાર વન્સમોર થવા લાગ્યા. શામળજીને તેના કામ માટે સિગારેટ રાખવાની રૂપાની દાબડી અને ફૂલતોરા ભેટ આપવામાં આવ્યા. સ્ત્રીઓ પોતાના રૂમાલ ફરી ફરી ઉડાડવા લાગી અને તેમની સાથેના પુરુષોને તાળીઓ પાડવાની ફરજ પાડવા લાગી. ઘણીઓએ તો કેટલા બધા આંસુ પાડયા!...પણ સૌથી વધારે ઉત્સાહી અને આવેશમય કોઇ પણ બની ગયું હોય તો તે ગામના પોલીસ અધિકારી પ્રવીણ-સિંહની દીકરી કમળા જ હતી. તે અત્યંત આનંદાવેગમાં આવી ગઈ હતી. અને જ્યારે એ અંક વચ્ચે પડદો પડી જાય ત્યારે પણ રંગમંચ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરથી પોતાની આંખો ખસેડી લઈ શકતી નહોતી. એના નાના સુકોમળ હાથ અને પગ ધ્રૂજતા હતા. તેનાં નેત્રો અશ્રુભરપૂર હતાં અને તેના ગાલ વધારે ને વધારે ફિક્કા બનતા હતા. અને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું પણ નહોતું–કમળા તેની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર નાટક જોવા આવી હતી!

'કેવો સરસ અભિનય કરે છે આ લોકો! કેટલો અદ્ભુત!' દર વખતે પડદો પડે કે તરત જ તે પોતાના પોલીસ અધિકારી પિતાને કહેતી: 'શામળજીનું કામ તો કેટલું સરસ છે!'

અને જો એના પિતાને મુખભાવ વાંચવાની આવડત હોત તો એની પુત્રીના નાના ચહેરા ઉપર લગભગ વેદના બની ગયો હોય એવા આનંદને તે જોઇ શકત. અભિનય, નાટક અને વાતાવરણથી તે આખી ને આખી ઘેરાઇ ગઇ હતી. જ્યારે એ અંકોની વચ્ચે પડદો પડચો હોય ત્યારે આંખો મીંચી તે થાકમાં માથું પાછળ ઢાળી દેતી.

છેલ્લા વિરામ વખતે તેણે તેના પિતાને કહ્યું: 'બાપુજી, તમે પડદા પાછળ જઇને આ બધાને કાલનું આપણે ઘેર જમવાનું નોતરું દઇ આવોને!'

પોલીસ અધિકારી પડદા પાછળ ગયો. બધાંનાં–એમના સુંદર અભિનય માટે વખાણ કર્યાં અને અખ્તરબાનુને ખાસ અભિનંદન આપ્યાં.

'તમારો સુંદર ચહેરો ચિત્રમાં પૂરી દેવો જોઇએ. મને થાય છે કે મને જો પીંછી ચલાવતાં આવડતી હોત તો બસ હતું!'

અને પછી વિનયપૂર્વક તેણે મંડળીને જમણનું નોતરું આપ્યું.

'સ્ત્રીઓ સિવાય બધાંએ આવવાનું.' તેણે કાનમાં કહ્યું. 'આ નટીઓને નથી નોતરવી કેમકે મારે ઘરમાં એક પુત્રી છે.'

બીજે દિવસે નટો પોલીસ અધિકારીને ત્યાં જમવા ગયા. માત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રણ જ જણ આવ્યા હતા. વ્યવસ્થાપક રાઘવજી, કરુણ પાત્ર ભજવનાર નટ શામળજી તથા હાસ્યકાર ચંપક. બીજાઓએ ન આવવા બદલ માફી માગી લીધી હતી. જમણનો સમય કંટાળા ભરેલી રીતે પસાર થતો હતો. રાઘવજી આખો વખત પોલીસ અધિકારી માટે પોતાને કેટલું માન છે અને બીજા અધિકારી વર્ગ માટે પણ પોતે કેટલું માન ધરાવે છે એ જ વાત વારંવાર કહે રાખતો હતો; હાસ્યકાર ચંપક નખરાં કરતો હતો અને શામળજી—ઊંચો, પહોળો, કાઠિયાવાડ તરફનો ભારાડી—કરુણાંત નાટકોમાંથી પ્રખ્યાત ઉક્તિઓ વારંવાર બોલી બતાવતો હતો. રાઘવજી, પોતે આમના પહેલાના પોલીસ અધિકારીને કેવી રીતે મળ્યો હતો, એ મુલાકાતનું અને એના આનંદનું આંખમાં પાણી લાવીને વર્ણન કરતો હતો. પોલીસ અધિકારી આ બધું સાંભળતો હતો, કંટાળતો જતો હતો અને પોતાના આનંદનું સૂચક સ્મિત કર્યે રાખતો હતો. એને આથી પૂરતો સંતોષ થતો હતો. જો કે રાઘવજીના મોંમાંથી દારૂની વાસ આવતી હતી અને શામળજી ભાડૂતી કોટ અને ઘસાઇ ગયેલા બૂટ પહેરીને આવ્યો હતો તેની તેને ખબર હતી. આ બધાથી તેની દીકરીને આનંદ થતો હતો અને તે મોજમાં આવી ગઈ હતી એટલું જ એના માટે પૂરતું હતું. અને કમળા તો પોતાની નજર આ નટોના ચહેરાઓ ઉપર ચોંટાડેલી જ રાખતી હતી. તેણે આ પહેલાં આવા હોશિયાર અપવાદરૂપ ગણાય તેવા માણસો જોયા નહોતા.

તે રાતે પાછાં કમળા અને એના પિતા નાટક જોવા ગયાં. એક અઠવાડિયા પછી ફરી પાછા આ બધા નટો પોલીસ અધિકારીને ત્યાં જમવા આવ્યા અને પછી તો લગભગ હંમેશાં જમવા કે ચાપાણી પીવા આવવા લાગ્યા. કમળા હંમેશાં વધુ ને વધુ નાટકોની શોખીન બનતી ગઇ અને દરરોજ રાતે નાટક જોવા જવા લાગી.

પરિણામે એ પેલા કરુણ પાત્ર ભજવનાર શામળજીના પ્રેમમાં પડી ગઈ. એક સવારે જ્યારે પોલીસ અધિકારી મંદિરે ગયા હતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે કમળા એ નાટક કંપનીવાળાઓ સાથે નાસી ગઈ અને રસ્તામાં તે શામળજી સાથે પરણી પણ ગઇ. લગ્ન ઉજવાયા પછી એ બધા નટોએ સાથે મળીને એક લાંબો અને હૃદયસ્પર્શી પત્ર પોલીસ અધિકારી ઉપર લખ્યો. એ પત્ર એમની સમૂહગત મહેનતનું પરિણામ હતો.

'પણ આ વાતનો હેતુ પત્રમાં સ્પષ્ટ થવો જોઇએ.' 'હેતુ' રાઘવજી ચંપકને પત્ર લખાવતાં લખાવતાં વારંવાર કહેતો હતો. 'એને સન્માનતા હોઇએ એવા શબ્દો લખવા જોઈએ. આ અધિકારીઓને એવું એવું બહુ ગમે છે...કંઇક એવું ઉમેર કે જેથી એની આંખમાં એકાદ આંસુનું ટીપું ભરાઈ આવે.'

આ પત્રનો જવાબ ખૂબ જ અનાશ્વાસક હતો. આવા 'મૂર્ખ આળસુ, ગમાર જેવા માણસને કે જેને એક ચોક્કસ ઘર કે ધંધો નહોતો–પરણી જવા માટે' પોલીસ અધિકારી પોતાની પુત્રી કમળાને હવેથી પોતાની પુત્રી ગણાવવાને તૈયાર નહોતા તેમ તે પત્રમાં લખ્યું હતું.

અને આ પત્ર મળ્યા પછીના દિવસે કમળા પિતાને લખતી હતી :

'બાપુજી! એ મને માર મારે છે. મને માફ કરો.'

શામળજીએ એને મારી હતી. પડદા પાછળ લઇ જઈને મારી હતી. રાઘવજી, એક ધોબણ અને નાટકમાં બત્તીઓ કરનાર–બુઝાવનાર એ માણસોની હાજરીમાં મારી હતી. શામળજીને યાદ આવતું હતું કે આ લગ્નના ચાર જ દિવસ પહેલાં પોતે આખી મંડળી સહિત 'દિલારામ' હોટેલમાં બેઠો હતો અને બધા સાથે મળીને આ કમળા વિષે ચર્ચા કરતા હતા. આખી મંડળી એને સલાહ આપતી હતી કે 'થાવા દે.' અને રાઘવજી તો આંખમાં પાણી આણીને દબાણ કરતો હતો કે :

'આવી તકને જવા દેવી એ મૂર્ખાઇ અને અવિચારીપણાની હદ આવી કહેવાય. અરે! એના બાપની આવી દોલત માટે તો પરણવાને તો શું પણ માણસ જેલમાં જવાને તૈયાર થાય. જ્યારે તું પરણી જા અને તારી પોતાની નાટક કંપની કર ત્યારે મને તારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નોકરીમાં જરૂર રાખજે. પછી હું ઉપરી નહિ હોઉં. તું જ હોઈશ.'

શામળજીને એ યાદ આવતું હતું અને મુઠ્ઠીઓ વાળીને તે બબડતો હતો :

'જો એનો બાપ પૈસા નહિ મોકલે તો તો હું એને મારી નાખીશ. મને કોઈ મૂરખ બનાવી જાય એ હું સહન નહિ કરું'

નાના એવા એક શહેરમાંથી નાટક કંપની બીજે ગામ જતી હતી ત્યારે એ લોકોએ કમળાને મૂકીને ચાલ્યા જવાની યુક્તિ કરી. પણ કમળાને એ ખબર પડી ગઈ અને ગાડી ઊપડવાને પાંચ મિનિટની વાર બતાવતો ઘંટ પડે તે પહેલાં તો તે દોડતી દોડતી સ્ટેશને પહોંચી ગઈ અને બધાં નટનટીઓ બેઠાં હતાં તે ડબામાં ઘૂસી ગઈ.

'તારો બાપ મારી સાથે શરમજનક રીતે વર્ત્યો છે.' શામળજીએ કઠોર સ્વરે કહ્યું. 'એટલે હવે આપણી વચ્ચેનો ખેલ ખતમ છે. મારે તારી સાથે કશી લેવાદેવા નથી.'

ને આખો ડબો લોકોથી ચિકાર હતો તે છતાં, આ સાંભળતાં કમળા ઘૂંટણિયે પડી જઈ પોતાના હાથ દયા–યાચનામાં શામળજી તરફ લંબાવી કાલાવાલા કરવા લાગી.

'હું તમને ચાહું છું. મને કાઢી ન મૂકો, શામળજી! તમારા વિના હું જીવી જ નહિ શકું.'

એની આજીજીઓ બધાંએ સાંભળી અને એક બીજા સાથે ગુફ્તેગો કર્યા પછી બધાએ તેને નાનો પાઠ આપીને કંપનીમાં જ રાખવાનું નક્કી કરી લીધું. એવો પાઠ જેમાં તેણે ઝાઝો ભાગ સખીમંડળની સાથે આવવાનું હોય અથવા તો આવીને કશું બોલવાનું ન હોય. શરૂશરૂમાં તો કમળા દાસી વગેરેનો પાઠ ભજવવા લાગી પણ જ્યારે રાઘવજીની મંડળીના રત્ન જેવી અખ્તરબાનુ કોઈની સાથે નાસી ગઈ ત્યારે તે લોકોએ કમળાને મુખ્ય ભૂમિકામાં ઉતારી. તેનો અભિનય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરાબ હતો. તે બોલતાં બોલતાં ગોટવાઈ જતી અને ભય પણ પામતી, પણ થોડા દિવસોમાં એ બધાંથી તે ટેવાઈ ગઇ અને ધીમે ધીમે પ્રેક્ષકોને પણ તે ગમવા લાગી. શામળજી બહુ જ અસંતુષ્ટ રહેતો.

'આને નટી કહેવાય?' એ કહેતો. 'એનામાં રૂપ નથી, માર્દવ નથી, મૂર્ખાઈ સિવાય કશું યે નથી.'

એક નાના શહેરમાં મંડળીએ એક પ્રખ્યાત નાટક ભજવ્યું. શામળજી નાયક થતો હતો, કમળા નાયિકા. કરુણાકાર બૂમો પાડતો હતો અને ચૂજી ઊઠતો હતો. સારી રીતે શીખી લીધો હોય એવા પાઠની જેમ કમળા પણ પોતાનો પાઠ ભજવ્યે જતી હતી અને એક નાનો એવો અકસ્માત ન બન્યો હોત તો બધું બધે પાર ઊતરી જતું હતું તેમ અહીં પણ સીધેસીધું પાર ઊતરી જાત. નાટકમાં નાયક નાયિકા પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને નાયિકા તેની તલવાર પકડી લે છે એ ભાગ આવ્યો ત્યાં સુધી બરોબર ચાલતું હતું. કરુણાકારે બૂમો પાડી. ફુત્કાર કીધા, ધ્રૂજી ઊઠયો અને કમળાને પોતાના બાહુના વજ્રપાશમાં જકડી લીધી. અને કમળા 'જા, જા,' કરીને એને હડસેલી મૂકવાને બદલે એના ભુજપાશમાં એક પંખીની જેમ ધ્રુજતી પડી રહી અને ન હલી કે ન ચલી...જાણે કે તે પથ્થર જ બની ગઈ!

'મારા ઉપર દયા કરો!' તે તેના કાનમાં ગૂંજી રહી. 'અરે, મારા પર દયા કરો. હું એટલી દુઃખી છું!'

'તને તારો પાઠ પણ નથી આવડતો! જો પેલો તારો પાઠ તને સંભળાવે છે એ બરોબર સાંભળ.' ગુસ્સાથી ધીમેથી શામળજી બોલ્યો અને એણે પોતાની તલવાર કમળાના હાથમાં માંડ માંડ આપી દીધી.

ખેલ ખલાસ થયા પછી રાઘવજી અને શામળજી ટિકિટ વેચવાની બારી પાસે વાતોમાં ગુંથાયેલા બેઠા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૮ : બિચારાં સુનંદાબહેન !

'તારી એ વાત સાચી છે. તારી બૈરી પોતાનો પાઠ શીખી લેતી નથી.' રાઘવજી કહેતો હતો. 'તેને પોતાની લીટીઓ પણ આવડતી નથી...દરેક માણસે પોતાની એ વાત તો જાણવી જ જોઈએ...પણ એને તો એ નથી જ આવડતું.'

શામળજીએ એ સાંભળ્યું, એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને વધારે ને વધારે ગુસ્સે થતો ગયો.

બીજી સવારે એક નાની એવી દુકાનમાં બેસીને કમળા લખતી હતી :

'બાપુજી, એ મને મારે છે. મને માફ કરો. મને થોડા પૈસા મોકલો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલા વર્ગનો મુસાફર

પહેલા વર્ગના એ મુસાફરે જે સ્ટેશન પર જમવાનો નિયમ હતો એ સ્ટેશન પર ખૂબ ધરાઈને ખાધું ને ઉપર દારૂ પણ જરા વધારે પ્રમાણમાં લીધો. પોતાના ડબ્બામાં આવીને સુંવાળા ચામડાની ગાદી ઉપર તેણે આરામથી લંબાવ્યું ને આંખો મીંચી દીધી. પાંચેક મિનિટની નીંદર કરી લીધા પછી ઊંઘ ભરેલી આંખે તેણે આજુબાજુ જોયું ને સામે જ બેઠેલા ઉતારુ તરફ જોઈ વધારે જાગૃત થઇ તે બોલ્યો:

"મારા બાપાને જમી રહ્યા પછી નોકરો પાસે પગ દબાવવાની આદત હતી. હું પણ એમના જેવો જ છું. પણ મારામાં ને એમનામાં ભેદ છે. તે એ કે મને પગ દબાવવા નથી જોઈતા પણ જમી રહ્યા પછી મારી જીભને અને મારા ભેજાને થોડી કસરત આપવી મને ગમે છે. ભરેલા પેટે થોડી આડીઅવળી વાત કરું તો જ મને ચેન પડે છે. તમારી સાથે થોડી વાતચીત કરું તો તમને વાંધો તો નથી ને?"

"મને તો ઊલટો આનંદ થશે." સામે બેઠેલા માણસે કહ્યું.

"જમી રહ્યા પછી નકામામાં નકામો ને નજીવામાં નજીવો વિષય હોય તો તે પણ મારા મગજમાં મહાન વિચારો પ્રેરવાને પૂરતો થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે હમણાં જ આપણે પેલા બે જુવાનિયાઓને ન જોયા, ત્યાં જમવાની જગ્યા આગળ? એમાંનો એક બીજાને પહેલો પ્રખ્યાત બની ગયો હતો તે માટે અભિનંદન આપતો હતો. 'હું તમને અભિનંદન આપું છું' તે કહેતો હતો, 'તમે પ્રખ્યાત તો થઈ જ ગયા છો અને સારા પ્રમાણમાં કીર્તિ સંપાદન કરવા લાગ્યા છો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે તો એ લોકો એકટરો કે છાપાવાળા હશે, ને એ પણ ગામમાં કોઇ એમને ન ઓળખતું હોય એવા. પણ મુદ્દો એ કોણ અને કેવા હશે એ નથી. મારા મનને અત્યારે જે પ્રશ્ન રોકી રહ્યો છે એ તો જેને આપણે કીર્તિ કે પ્રસિદ્ધિ કહીએ છીએ એનો સાચે સાચો શો અર્થ સમજવો જોઇએ એ જ છે. તમને શું લાગે છે? પુશ્કિન તો કીર્તિને ફાટેલતૂટેલ વસ્ત્ર ઉપરના તેજસ્વી થીગડા જેવી ગણતો હતો.

"આપણે બધા પણ, વત્તેઓછે અંશે વ્યક્તિગત રીતે તો, પુશ્કિન એને જે રીતે સમજતો હતો એ રીતે જ સમજીએ છીએ, પણ હજી સુધી કોઈએ કીર્તિની ચોખ્ખી, તર્કબદ્ધ વ્યાખ્યા બાંધી જાણી નથી... એવી એકાદ વ્યાખ્યા મળતી હોય તો એ માટે હું ગમે તેટલો ભોગ આપું."

"પણ એ વસ્તુની આપને એટલી બધી જરૂર કેમ લાગે છે?"

"જુઓ, કીર્તિ એ શી ચીજ છે એની આપણને ખબર હોય તો એ શી રીતે મેળવી શકાય—એનાં સાધનોની પણ કદાચ આપણને ખબર પડે." એક પળ વિચાર કરી લીધા પછી એ પહેલા વર્ગનો ઉતારુ બોલ્યો : "હું તમને કહી દઉં કે હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે ખ્યાતિ મેળવવા માટે મારું અણુએ અણુ તલસતું. એમ કહીએ તો યે ચાલે કે પ્રખ્યાત થવાનું જાણે મને ગાંડું લાગ્યું હતું. એ માટે તો હું અભ્યાસ કરતો, મહેનત કરતો, ઉજાગરા કરતો ને ખાવાપીવા ઉપર પૂરતું ધ્યાન નહોતો આપતો. ને હું મારા પોતા તરફ પણ પક્ષપાત વિના કહી શકતો હોઉં તો કહું કે પ્રખ્યાતિ મેળવવાની શક્તિઓ પણ મારામાં હતી જ. મારી જ વાત કહું તો, પહેલું તો હું ધંધે ઇજનેર છું. મારી જિંદગી દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં મેં બે ત્રણ ડઝન સુંદર પુલો બાંધ્યા છે ને અનેક સુંદર નહેરો રચી છે. એ ઉપરાંત ઇંગ્લેંડ ને અમેરિકામાં પણ કામ કર્યું છે...બીજું, મારા પોતાના ધંધા માટે વિશિષ્ટ ગણાય એવાં થોડાં પુસ્તકો પણ મેં લખ્યાં છે. ને બીજું, મહેરબાન, રસાયણશાસ્ત્રનો પણ મને શોખ હોવાથી એ દિશામાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં થોડું સંશોધન કરેલું છે ને એ વિષયના પરદેશી માસિકોમાં તમને મારું નામ જોવા મળશે. પણ આ બધી મારી વાતો કહીને તમને થકવી નાખવા હું માગતો નથી. એટલું જ બસ છે કે ઘણા બધા પ્રખ્યાત બની ગયેલા માણસો કરતાં મેં ઘણું જ વધારે કામ કર્યું છે. ને છતાં જુઓ, આ હું રહ્યો. બુઢ્ઢો થવા આવ્યો છું, સ્મશાનના લાકડાંને લાયક માત્ર રહ્યો છું તે હું પ્રખ્યાત કેટલો છું ખબર છે? આ સામે નાળા ઉપર પેલો કૂતરો દોડ્યો નથી જતો? એના જેટલો જ."

"એ તો કેમ કહેવાય? કદાચ તમે ધારો છો એથી તમે વધારે જાણીતા હો પણ ખરા." સામે બેઠેલા ઉતારુએ કહ્યું.

"હં...વારુ. ચાલો એની પણ ખાતરી કરી લઈએ. તમે કોઈ દિવસ પણ વિશ્વેશ્વરનાથનું નામ સાંભળ્યું છે ખરું? કહો જોઉં?"

સામે બેઠેલો ઉતારુ આંખ ઊંચી કરીને ડબાની છત તરફ તાકી રહ્યો. પળ એક વિચારમાં પડી ગયો ને હસી પડ્યો.

"ના, એ નામ મેં સાંભળ્યું તો નથી..." તેણે કહ્યું.

"એ મારું નામ છે. તમે વૃદ્ધ છો ને ભણેલગણેલ આદમી છો, છતાં તમે પણ મારું નામ સાંભળ્યું નથી. આથી વધારે સાબિતી શી જોઈએ? એ સ્પષ્ટ છે કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ચીજ કરવી જોઈએ તે હું કરી શક્યો નથી. શી રીતે એ થઈ શકે એ ખરી રીતની જ મને ખબર નહોતી, ને એટલે કીર્તિને પૂંછડેથી પકડવા જતાં એની વિરુદ્ધ દિશામાં જ હું પટકાઈ પડ્યો."

"તો કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ખરી રીત કઈ?" પેલાએ પૂછ્યું.

"ભગવાન જાણે એ તો! બુદ્ધિશક્તિ જોઈએ? પ્રતિભા? મૌલિકતા? ના, ના, ના. એમાંના કશાની જરૂર નથી સાહેબ! મારી જ જોડે જોડે મોટા થયેલા માણસોને કીર્તિ વરેલી મેં જોઈ છે. એ માણસો મામૂલી, કિંમત વિનાના, ને મારી જોડે સરખામણી કરો તો તિરસ્કાર ઉપજે એટલા બધા નકામા હતા. મેં કરેલાં કામનો દસમો ભાગ પણ એમણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો નથી. એટલી હેરાનગતિ નથી ભોગવી. એમની બુદ્ધિશક્તિ માટે એમને કોઈએ પિછાન્યા નથી. તેમ જ તેમણે પણ પ્રખ્યાત થવા માટે ખાસ કોશિશ કરી નથી. છતાં જુઓ! એમનાં નામ હંમેશાં છાપામાં છપાય છે ને માણસોની જીભે ચડી ગયેલાં છે. જો તમે મારી વાતો સાંભળીને થાકી ન ગયા હો તો હું એક દાખલો આપીને મારી વાત સ્પષ્ટ કરીશ: થોડાં વર્ષો પર ક...થી શરૂ થતા નામવાળા એક ગામમાં મેં એક મોટો પુલ બાંધ્યો. મારે તમને કહેવું જોઈએ કે એ ગંદા ગામમાં કંટાળો તો પાર વિનાનો આવતો. જો ત્યાં સ્ત્રીઓ ન મળતી હોત ને પાને રમવા ન મળતું હોત તો તો હું ગાંડો જ થઇ જાત. હશે, એ તો બધી જુવાનીની વાત છે. હું એટલો કંટાળ્યો હતો કે એક ગાનારી સાથે મેં સંબંધ બાંધ્યો. બધાં એનાં વખાણ કરતાં, કોણ જાણે શા માટે એ તો ભગવાનને ખબર. મારા મત પ્રમાણે તો એ.. શું કહું? એક સામાન્ય હાલી મળેલી સ્ત્રી હતી, બીજી અનેક હોય છે એના જેવી. રંડીનું ભેજું ખાલીખમ હતું, મગજની તિસ-મારખાં હતી, લોભી હતી ને એ બધાથી વધારેમાં તો એ પૂરેપૂરી મૂર્ખી હતી.

"એ ખૂબ ખાતી ને ખૂબ પીતી, સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી ઘોર્યે રાખતી—ને મને લાગે છે કે એ સિવાય બીજું કશું જ નહોતી કરતી. લોકો એને સુધરેલી વેશ્યા જેવી જ ગણતા, ને ખરેખર તો એ જ એનો ધંધો હતો. પણ જ્યારે સાહિત્યની ભાષામાં એને વિશે વાત કરવાનો કોઇને ઉમંગ ચડતો ત્યારે એનો નટી અને ગાયિકા તરીકે ઉલ્લેખ થતો. નાટકોનો અને રંગભૂમિનો મને ખૂબ શોખ હતો ને તેથી નટી કહેવાવાનો તેનો આ દંભ તો મને અસહ્ય થઇ પડતો. મારી આ જુવાન રખાતને નટી કે ગાયિકા કહેવડાવવાનો રજ માત્ર અધિ-કાર નહોતો. બુદ્ધિ કે લાગણી બંનેથી એ સ્ત્રી પૂરેપૂરી વિમુખ હતી—દયા ઊપજે એવી એ સ્ત્રી હતી એમ પણ કહી શકાય. સંગીત સમજવાની મારી અક્કલ પ્રમાણે જો હું કહું તો તો એનું ગળું ભયંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું, જુગુપ્સા ઉપજાવે એવું હતું. એટલું જ હું કહી શકું. તેની 'કલા'નું બધું યે આકર્ષણ, જ્યારે તક મળે ત્યારે, ગમે તેમ તે ટાંટિયા ઉછાળતી તેમાં ને તેના કપડાં બદલવાના ઓરડામાં ગમે તે ઘૂસી જાય તો યે જરા પણ તેને શરમ નહોતી લાગતી તે વાતમાં સમાઈ જતું. પણ હવે ઘણી થઇ એની વાત. હું મારી વાત જ કહું...

"મને અત્યારે યાદ છે તે પ્રમાણે મેં જે નવો પુલ બાંધ્યો હતો તેનું ઉદ્ઘાટન કરવાને માટે એ ગામમાં એક જાહેર સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે ધાર્મિક ક્રિયા કરવામાં આવી, ભાષણો થયાં, તારો વંચાયા ને એવું બધું તો ઘણું ઘણું થયું. મેં સર્જેલી એ સુંદર કૃતિ આસપાસ આખો વખત હું ઘૂમતોર હ્યો. દરેક પળે મને ભય હતો કે લેખકના જેવી આનંદની ઊર્મિથી મારું હૃદય ફૂલી ફૂલીને ક્યાંક તૂટી ન જાય. ઘણાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. ને હવે ખોટા વિવેકભરી શરમ રાખવાની જરૂર પણ નથી એટલે તમને કહી દઉં કે મારો એ પુલ એ એક અનુપમ સર્જન હતું. એ પુલ નહોતો પણ એક ચિત્ર હતું, એક આનંદોદ્ગાર હતો. ને એના ઉદ્ઘાટનના સમારંભમાં જ્યારે આખું ગામ ઊલટ્યું ત્યારે આનંદ તો કોને ન થાય? 'ઓહ' મને વિચાર આવ્યો : હવે બધાંની આંખ મારા ઉપર જ મંડાશે. હું ક્યાં જઇને છુપાઇ જઇશ?' ખરી રીતે તો, મહેરબાન! મારે એવી ચિંતા કરવાની જરૂર જ નહોતી. જે અમલદાર વર્ગના માણસો હતા એ સિવાય કોઇએ મારી સામું પણ જોવાની જરા જેટલી પણ તસ્દી ન લીધી. એ લોકો તો ટોળે વળીને નદીને કાંઠે ઊભાર હ્યાં. મેંઢાંની જેમ પુલ સામે તાકતાં રહ્યાં. પણ એ પુલ કોણે બાંધ્યો હશે એ જાણવાની તેમાંનાં કોઇને જરા જેટલી પણ ઉત્કંઠા થઇ હોય તેવું દેખાયું નહિ. ને ભેગાભેગું કહી દઉં તો, 'તે દિવસથી જ હું આપણી માનનીય જાહેર જનતાને ધિક્કારતો થઇ ગયો છું. જહન્નમમાં ગઇ એ જાહેર જનતા! પણ, હું મારી વાત જ આગળ ચલાવું. ઓચિંતાની એ જનતા વ્યાકુળ થઇ ઊઠી. આખા ટોળામાં ગુસપુસ ગુસપુસ થવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંડી...તેમના ચહેરા ઉપર સ્મિત ઝળકી ઊઠયાં, તેમના ખભા હલી ઊઠયા. 'હવે મને આ લોકોએ જોયો લાગે છે,' મને થયું. વાહ રે વાહ ! શો વિચાર ! મેં બરોબર જોયું તો મને દેખાયું કે મારી પેલી ગાયિકા ચારપાંચ મવાલી જેવા જુવાનિયાની સાથે ટોળામાંથી આગળ વધી રહી હતી. ટોળાની નજર ઝડપબંધ આ સરઘસની પાછળ પાછળ ફરતી હતી. હજારો કંઠો ધીમે ધીમે આ એકની એક વાત કરી રહ્યા : 'આ તો પેલી...સુંદર છે...અદ્ભુત છે નહિ ?......!' પછી મને પણ એ લોકોએ જોયો...રેઢિયાળ જેવા એએક જુવાનિયાઓ, તેઓ નાટકની કલાના શિખાઉ રસિયાઓ હશે એમ હું માનું છું, મારી સામે જોઇ રહ્યા. પછી એક બીજા સાથે આંખ મીંચકારીને ધીમેથી ગણગણ્યા : 'આ એનો આશક છે.' કેવી લાગી વાત તમને મહેરબાન ? અને એક વિશિષ્ટતા વિનાનો પુરુષ, જે મોટી પાઘડી પહેરીને મારી બાજુમાં ઊભેલ હતો ને જેની દાઢી ઓડવાની ખાસ જરૂર હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું, તે એક પગ ઉપરથી બીજા પગ ઉપર આખી કાયાને ફેરવતો ફેરવતો મારા તરફ ફર્યો ને મને તેણે કહ્યું :

"સામે કાંઠે ચાલી આવતી પેલી બાઈ કોણ છે એની તમને ખબર છે ? એ તો પેલી...એના ગળામાં તો કંઈ દમ નથી. પણ એના ઉપરનો તેનો કાબૂ અજબ છે..."

"આ પુલ કોણે બાંધ્યો," મેં એ વિશિષ્ટતા વિનાના પુરુષને પૂછ્યું. "એ તમે મને કહી શકશો ?"

"ખરેખર મને એની કશી જ ખબર નથી," તેણે જવાબ વાળ્યો. "મને લાગે છે કે કો'ક ઇજનેર હશે".

"ને તમારા શહેરનું પેલું મંદિર કોણે બાંધ્યું છે ?"

મેં ફરીથી પૂછ્યું.

"મને ખરેખર કશી જ ખબર નથી."

પછી મેં એને પૂછ્યું કે એ ગામમાં સારામાં સારો શિક્ષક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોણ હતો, સારામાં સારો શિલ્પી કોણ, ને મારા બધા યે પ્રશ્નોનો એ વિશિષ્ટતા વિનાના પુરુષે એક જ ઉત્તર વાળ્યો કે એને એ કશી ખબર જ નહોતી.

"ને મને કૃપા કરીને કહેશો,' મેં છેવટે પૂછ્યું, 'કે આ ગાનારી કોની જોડે રહે છે?"

"વિશ્વેશ્વરનાથ કરીને કો'ક ઈજનેરની સાથે."

બોલો, મહેરબાન, કેવી લાગી વાત? પણ ઠીક એ તો. આપણી વાત જ આગળ ચલાવું. હવેના જમાનામાં કંઈ ભાટ કે ચારણો નથી ને છાપાંઓ જ અત્યારની જાણીતી વ્યક્તિઓને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનાં એક માત્ર સાધન છે. એ પુલના ઉદ્ઘાટન પછી બીજે જ દિવસે શહેરના મુખ્ય વર્તમાનપત્ર 'હિંદ'ની નકલ મેં મેળવીને એમાં મારા વિશે શો ઉલ્લેખ આવ્યો છે તે જોવા આતુરતાભરી આંખો એના ઉપર ફેરવી. એ પત્રનાં આઠેઆઠ પાનાંને ઘણીવાર સુધી બારીકાઈપૂર્વક જોઈ જવામાં મેં ઘણો સમય ગાળ્યો ને આખરે એ ઉદ્ઘાટન સંબંધી ઉલ્લેખ મળ્યો ખરો! હું વાંચવા લાગ્યો :

'ગઈ કાલે, સુંદર વાતાવરણમાં, નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને બીજા અમલદારો તથા અસંખ્ય પ્રજાજનોની હાજરીમાં નવા બંધાયેલા પુલનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું..." આવું આવું ઘણું લખ્યું હતું. ને અંતમાં લખ્યું હતું : "આપણી માનીતી કુશળ અભિનેત્રી...ફલાણી પણ એ સમારંભમાં હાજર હતી ને અદ્ભુત સુંદર લાગતી હતી. કહેવાની જરૂર નથી કે એના આગમને આનંદદાયક ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો. એ તારિકાનાં વસ્ત્રો..." ને એવું બધું. એક શબ્દ પણ મારે વિશે એમાં લખાયો નહોતો. અર્ધો શબ્દે ય નહિ ને! છોકરમત જેવું તમને લાગશે પણ એ વાંચતાં મારી આંખમાં ગુસ્સાનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં.

મેં મારા મનને આશ્વાસન આપ્યું કે આવાં નાનાં નાનાં શહેરો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી બાબતોમાં જડ હોય છે, ને જો કોઈને ખ્યાતિની વાંછના હોય તો તેણે મુંબઇ કલકત્તા જેવાં બુદ્ધિનાં ધામ ગણાતાં શહેરોમાં જવું જોઈએ. ને એ જ ટાંકણે મુંબઈમાં એક હરીફાઇ ગોઠવાયેલી હતી. તેમાં મેં મારું કામ પણ મોકલેલું હતું. પરિણામ જાહેર થવાની તારીખ પણ નજીકમાં જ આવતી હતી.

મેં ક...છોડ્યું અને હું મુંબઇ ગયો. ક...થી મુંબઈ સુધીની મુસાફરી લાંબી હોય છે એટલે રસ્તામાં કંટાળી ન જવાય એટલા માટે મેં એક ડબો જ રીઝર્વ કરાવી લીધો હતો. ને અલબત્ત પેલી ગાયિકાને તો મેં મારી સાથે રાખેલ હતી જ. અમે નીકળ્યાં. ને આખે રસ્તે અમે ખાધું, પીધું, ગાયું ને મોજ ઉડાવી. અંતે અમે એ બુદ્ધિના ધામમાં આવી પહોંચ્યાં. જે દિવસે પરિણામ જાહેર થયું તે જ દિવસે હું મુંબઇમાં આવી પહોંચ્યો. ને મારી પોતાની સફળતા ઊજવવાનો સંતોષ મને મળ્યો, કેમકે, મહેરબાન! મને જ પહેલું ઈનામ મળ્યું હતું. શાબાશ! બીજે દિવસે હું બોરીબંદર આગળ નીકળ્યો ને જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો ખરીદવામાં જ દોઢ બે રૂપિયા મેં ખરચી નાખ્યા. એ ખરીદી કરીને જલદી જલદી હું મારી હોટેલના ઓરડામાં ઘૂસી ગયો, સોફા ઉપર આડો પડ્યો, ને મારા મનના ઉશ્કેરાટને શમાવી, ઝડપથી વાંચવા લાગ્યો. એક છાપું આખું જોઈ ગયો. કશું જ નહિ; બીજું પણ જોઈ ગયો. એમાં પણ એમ જ. હે ભગવાન! અંતે ચોથા છાપામાં નીચે પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ જોવા મળ્યો: 'ગઈ કાલે દક્ષિણ બાજુની જાણીતી અભિનેત્રી ફલાણી ફલાણી મુંબઈમાં આવી પહોંચી છે. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે એ આપણી સુંદર નાયિકાને દક્ષિણની આબોહવા ફાયદાકારક નીવડી છે...નાટકોમાંનો એનો સુંદર અભિનય ..' બાકીનું તો કશું મને યાદ પણ નથી રહ્યું. આ બધાથી છેક જ નીચે ઝીણામાં ઝીણા ટાઇપમાં છાપેલું એક વાક્ય વાંચવા મળ્યું: 'હરીફાઇનું પહેલું ઇનામ ફલાણા ફલાણા નામના એક ઇજનેરને આપવામાં આવ્યું છે.' બસ ખતમ! ને એ વસ્તુસ્થિતિને, મારા નામને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોટી રીતે છાપીને જાણે એ લોકોએ સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો હોય તેમ લાગતું હતું એ તો વધારામાં. વિશ્વેશ્વરને બદલે મારું નામ ઇશ્વેશ્વર છપાયું હતું...આ તમારું બુદ્ધિશાળી વર્ગના મધ્યબિંદુ સમું ધામ! એક મહિના પછી જ્યારે મેં મુંબઇ છોડયું ત્યારે ત્યાંનું દરેકે દરેક છાપું આપણી અદ્વિતીય, દૈવી, ગજબની પ્રતિભાવાળી અભિનેત્રીના ગુણોની ચર્ચા કરવામાં એક બીજા સામે હરીફાઈમાં ઊતરી પડયું હોય તેમ લાગતું હતું.

કેટલાંક વર્ષો પછી મારે કલકત્તા જવાનું થયું હતું. સોએક વર્ષથી કલકત્તાનાં છાપાંઓ જે કામની પૂર્ણાહુતિ માટે બૂમાબૂમ કરી રહ્યાં હતાં તે કામ પાર પાડવા માટે મને કલકત્તાના મેયરે પોતાના હસ્તાક્ષરથી કાગળ લખીને ખાસ આમંત્રણથી બોલાવ્યો હતો. મારું કામ પાર પાડતાં પાડતાં વચ્ચે વચ્ચે મને જે સમય મળતો તેમાં મેં ત્યાંના એક મ્યુઝિયમમાં જ્ઞાનપ્રચારની ભાવનાથી પાંચ જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. કોઇપણ માણસને એમ જરૂર લાગે કે આ બધું ઓછામાં ઓછા ત્રણેક દિવસ માટે તો પોતાને ગામ આખામાં પ્રસિદ્ધ કરી દેવા માટે પૂરતું થઇ પડે. ન લાગે એમ? પણ હાય, કલકત્તાના એક પણ છાપાંમાં મારે વિશે એક શબ્દ પણ છપાયો નહિ. છાપાંઓમાં ઘરોને આગ લાગતી એ વિશે કંઇક છપાતું, કોઇક સંગીતનાટક વિશે કંઈક આવતું, ઊંઘણસી નગરપાલકો વિશે આવતું–બધી જ બાબતો વિશે કંઈ ને કંઇ આવતું જ; પણ મારા વિશે કે મારા કામ વિશે, મારી યોજનાઓ વિશે કે મારાં વ્યાખ્યાનો વિશે કશું જ નહિ! ને પાછા કલકત્તાવાળાઓ તો કેવા હોશિયાર ગણાય છે! એક ટ્રામમાં હું એકવાર બેઠો. ટ્રામ આખી ભરેલી હતી. તેમાં સ્ત્રીઓ હતી ને સૈનિકો હતા, વિદ્યાર્થીઓ ને વિદ્યાર્થિનીઓ હતી, દરેક જાતનાં માણસો હતાં.

"મેં સાંભળ્યું છે કે અહીંની સુધરાઇએ અમુક કામ કરવા માટે એક ખાસ ઈજનેરને બોલાવી મંગાવ્યો છે," મેં મારા પાડોશીને ટ્રામના બધા યે ઉતારુઓ સાંભળી શકે એવા મોટા અવાજે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમે એ ઈજનેરનું નામ સાંભળ્યું છે?"

મારા પાડોશીએ નકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું. બાકીની જનતાએ મારી ઉપર એક ઊડતી નજર ફેંકી લીધી ને એમની બધાંની આંખોમાં હું એક જ ઉત્તર વાંચી શક્યો: "મને ખબર નથી."

"મેં સાંભળ્યું છે કે ફલાણા મ્યુઝિયમમાં કોઈક જાહેર વ્યાખ્યાનો આપે છે," હું વાતો ચાલુ રાખવા મંડ્યો રહ્યો. "મેં સાંભળ્યું છે કે એ વ્યાખ્યાનો રસ પડે એવાં છે."

"કોઈએ ડોકું પણ ધુણાવ્યું નહિ. દેખાઈ આવતું હતું કે તેમાંના કોઈએ એ વ્યાખ્યાનો વિશે કશું સાંભળ્યું જ નહોતું ને એમાંની સ્ત્રીઓને તો આવું કોઈ મ્યૂઝિયમ એ શહેરમાં હસ્તી ધરાવે છે તેની પણ ખબર નહોતી. આ બધાનું પણ મને કશું દુઃખ ન થાત, પણ કલ્પના કરો મહેરબાન, ઓચિંતા જ એ બધાં યે કૂદી કૂદીને મારી આગળ પહોંચી ગયાં ને ડોક તાણી તાણીને બહાર જોવા લાગ્યાં. તે એ શું જોતાં હશે? શું બન્યું હશે?

"જુઓ જુઓ," મારા પાડોશીએ મને કોણી ભરાવીને કહેવા માંડ્યું, "તમે પેલા કાળા જેવા માણસને પેલી ગાડીમાં ચડતો જોયો ને? એ પેલો જાણીતો ખેલાડી ધ્યાનચંદ છે."

ને આખીએ ટ્રામ એક શ્વાસે ધ્યાનચંદ વિશે જ વાત કરી રહી, કેમકે એ સમયે કલકત્તાની જનતાનો એ આરાધ્ય દેવ બની ગયો હતો.

આવા તો હું તમને અનેક દાખલા આપી શકું, પણ મને લાગે છે કે આટલા યે ઘણા છે. આપણે ધારી લઈએ કે મને મારી પોતાની મિથ્યા એક જાતની ભ્રમણા જ છે, કે હું એક જબરજસ્ત પડાકીદાસ ને આવડત વિનાનો માણસ છું. પણ મારા પોતાના સિવાય પણ હું આપણા જમાનામાં જ જીવી ગયેલા એવા અનેક માણસોના દાખલા આપી શકું છું, કે જે બધાયે તેમની બુદ્ધિપ્રતિભામાં અને તેમની કાર્યશક્તિમાં અસાધારણ હતા અને છતાં ખ્યાતિ મેળવ્યા વિના જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેઓ મરી ગયા છે. હિંદુસ્તાનના દરિયો ડહોળનારાઓ, રસાયણશાસ્ત્રીઓ, ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ, યંત્રશાસ્ત્રીઓ ને ખેતીશાસ્ત્રીઓ જનતાનાં માનપાન પામે છે? આપણી ભણેલી જનતા પણ આપણા કલાકારો, શિલ્પીઓ કે સાહિત્યકારો વિશે કશું યે જાણે છે? પડી છે કોઈને કશી યે એ બધા મરે કે જીવે એની? છે કોઈ ને કશી...

પહેલા વર્ગનો મુસાફર એટલો ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો કે તેણે પોતાના મોંમાંથી ચિરુટ ફેંકી દીધી ને એ ઊભો થઈ ગયો.

"સાચું કહું છું." તેણે ઉગ્રતાપૂર્વક વાત ચાલુ રાખી. "આ બધા માણસોની સાથે સાથે જ હું એવા સેંકડો ગાનારાઓ, જાદુગરો, મદારીઓ, મૂર્ખાઓનાં નામ દઈ શકું કે જેને નાનામાં નાનું છોકરું પણ ઓળખતું હોય. હા, સાચું જ કહું છું."

બારણું ઊઘડ્યું. હવાની ઠંડી લહર અંદર આવી, ને બીક લાગે એવા દેખાવનો એક માણસ પણ સાથે સાથે અંદર ચડી આવ્યો. તેણે કોટ, પાટલૂન, મોટી અમીરી ટોપી અને ભૂરાં ચશ્માં પહેર્યાં હતાં. એ માણસે ડબામાં બેઠેલ માણસો સામે નજર ફેંકી એક ઘૂરકિયું કર્યું ને આગળ ગયો.

ડબાના છેક છેડેથી ગણગણાટ આગળ વધ્યો: "ખબર છે આ કોણ છે? નરસિંહ, અખંડ જુગારી. પેલી અમદાવાદની બેંકની ધાડ વખતે નહોતો પકડાયો? એ!"

"જોયું ને?" પહેલા વર્ગનો એ મુસાફર હસ્યો. "એ માણસ નરસિંહ જુગારીને ઓળખે છે પણ એને પૂછો કે એ ઉમાશંકર કવિને કે મશરૂવાલા ફિલસૂફને કે ભાભા વિજ્ઞાનીને ઓળખે છે? તો એ ચોખ્ખી ના પાડતો હોય તેમ ડોકું ધુણાવશે...ભયંકર છે આ બધું!"

ત્રણ મિનિટ કોઈ કશું બોલ્યું નહિ.

"હવે હું આપને એક પ્રશ્ન પૂછું?" સામે બેઠેલા ઉતારુએ ગળું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૦ : બિચારાં સુનંદાબહેન!

ખંખારતાં ખંખારતાં બીતાં બીતાં પૂછ્યું, " તમે અ. મજમુદારનું નામ સાંભળ્યું છે ? "

" મજમુદાર ? અ. મજમુદાર ? હં...મજમુદાર ?...ના, મને એની ખબર નથી."

" એ મારું નામ છે..." સામે બેઠેલો ઉતારુ સંકોચથી એકદમ લેવાઈ જતાં બોલ્યો ! " ત્યારે તમને ખબર નથી, કેમ ? ને છતાં હિંદુસ્તાનની એક યુનિવર્સિટીમાં હું પાંત્રીસેક વર્ષથી પ્રોફેસર તરીકે કામ કરું છું...વૈજ્ઞાનિકોની પરિષદનો હું ચૂંટાયેલો સભ્ય છું...એક કરતાં વધારે ગ્રંથ મેં લખ્યા છે..."

પહેલા વર્ગનો એ મુસાફર અને સામે બેઠેલ બીજો મુસાફર એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા ને મોટેથી હસી પડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિઘ્નો

દોડી જતી રેલવે ટ્રેનના ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બાના લીલા સુંવાળા ચામડાની ગાદી ઉપર અર્ધી ઢળેલી એવી સુંદર યુવતી બેઠેલી છે. તેના હાથમાં એક નાજુક કિંમતી પંખો તે આમતેમ ઝુલાવે છે, ને તેના સુંદર નાનકડા નાકની દાંડી ઉપર તેનાં કિંમતી ચશ્માંને તે વારંવાર ચડઊતર કરાવે છે. તેના બ્લાઉઝને શણગારતો સરસ બ્રૂચ તેની છાતી ઉપર, સમુદ્રમાં હોડી ઊંચીનીચી ગતિ કરે તેમ, ગતિ કર્યા કરે છે. તે ખૂબ આવેશમાં આવી ગઈ હોય તેવું લાગે છે.

તેની બાજુમાં ગાદી ઉપર એ પ્રાંતમાં સારો એવો હોદ્દો ધરાવનાર, કીર્તિમાં વિકસતો જતો એક જુવાન વાર્તાકાર બેઠેલો છે. શ્રીમંતોના જીવન વિશે લાંબી લાંબી વાર્તાઓ—જેને તે 'નુવેલ્સ' કહે છે—તે લખે છે અને પ્રાંતના અગ્રગણ્ય સામયિકોમાં તે પ્રસિદ્ધ કરે છે. એ આ યુવતીના ચહેરા સામે તાકી રહ્યો હોય છે—અત્યંત તીવ્રતાથી, એક વિશેષજ્ઞની અદાથી. આ અપવાદરૂપ, ન સમજી શકાય એવા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિની એકેએક રેખા અને એ રેખાના પલટાઓને તે બારીકાઈથી જોઈ રહ્યો હોય છે, તેનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હોય છે. એ એને સમજે છે, એનો તાગ મેળવે છે. તેનો આત્મા, તેનું આખું ચિત્ત તે સમજી ગયો હોય છે.

"રે, હું સમજુ છું, તમને—તમારાં અંતરતમ ઊંડાણોને હું સમજી શકું છું." આ પ્રાંતનો હોદ્દેદાર, તેણે જે જગ્યાએ બ્રેસલેટ પહેરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય છે તે જગ્યાએથી એ યુવતીના હાથને ચૂમતાં ચૂમતાં કહે છે. "તમારો લાગણીશીલ કોમળ આત્મા જગતના ગૂંચવાડાઓમાંથી મુક્તિ મેળવવા તલસી રહ્યો છે. હા, એ યુદ્ધ તો જંગી છે, કારમું છે. પણ હિંમત નહિ હારતાં, અંતે વિજય તમારો જ છે. ચોક્કસ !"

એક વિષાદમય સ્મિત મુખ પર લાવીને સુંદરી કહે છે: "તમે મને આલેખો, કિશન ! મારું જીવન એટલું બધું ભર્યું ભર્યું, વિવિધ અને અટપટું છે ! ખાસ તો હું દુઃખી છું, ડોસ્ટોએવ્સ્કીના પાનાઓમાં અટવાતા ધૂમરાતા એક દુઃખી આત્મા જેવી હું છું. મારા એ આત્માને જગત સમક્ષ કલારૂપે રજૂ કરો, કિશન ! એ દુઃખી આત્માને રજૂ કરો જ. તમે તો માનસશાસ્ત્રી છો, હજી તો આપણને ટ્રેનમાં મળ્યે કલાક પણ નથી થયો ને એટલામાં તો તમે મારા હૃદયનાં ઊંડાણોને યે ભેદી ગયા."

"મને કહો, હું તમને વિનંતી કરું છું, તમારે વિશે બધું જ કહો !"

"સાંભળો, મારા બાપુ સરકારમાં નોકરી કરતા એક સામાન્ય કારકુન હતા. દિલના સરસ હતા ને એમનામાં બુદ્ધિ પણ હતી, પણ આ જમાનો, એમના સંજોગો–તમે સમજો છો ના ? મારા ગરીબ બાપુનો હું કંઈ જ દોષ કાઢતી નથી. એ જુગાર રમતા, દારૂ પણ પીતા ને લાંચ પણ લેતા. મારી બા–પણ વધુ કહ્યે શો ફાયદો ? ગરીબાઈ, રોટલો પેદા કરવાનો અસહ્ય ત્રાસ, અમારી તુચ્છતાનું સતત ભાન ! એ બધું યાદ કરવાની મને ફરજ ના પાડશો, કિશન. મારે મારો માર્ગ મારી જાતે જ કરી લેવાનો હતો. અનાથાશ્રમ કે એના જેવી સંસ્થાઓમાં કેવી ભયંકર કેળવણી મળે છે એ તો તમે જાણો જ છો. ત્યાં કેવી કેવી રસભર કહાણીઓ વંચાય, ઊગતી જુવાનીની પહેલી પહેલી ભૂલોમાં કેવું સરકી જવાય, પ્રેમનો પહેલવહેલો ફડફડાટ કેવો અનુભવાય, એ બધું યે તમને કહેવાનું હોય ? ભયંકર હતું એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધું. મનની એ અચોક્કસતા ને જીવનમાંથી—અરે ખુદ પોતામાંથી પણ ઊડી જતી એ શ્રદ્ધા! પણ તમે તો લેખક છો, તમે અમને સ્ત્રીઓને તો સમજો છો જ. તો આ યે સમજશો. કમભાગ્યે મારો સ્વભાવ પણ વસ્તુનો તીવ્રતાથી અનુભવ કરનારો છે. મને સુખ જોઈતું હતું—કેવું સુખ! મારા આત્માને મારે બંધનમુક્ત કરવો હતો. ખરેખર! એમાં જ હું સુખ ભાળતી હતી!"

ફરી પાછા બ્રેસલેટ આગળથી તેના હાથને ચૂમતાં લેખક બોલ્યો: "તમે તો અદ્ભુત છો! આ હું તમને નહિ પણ પીડિત માનવતાને ચૂમી રહ્યો છું. તમને યાદ છે ને ડોસ્ટોએવ્સ્કીનો રાસ્કોલ્નિકોલ્ફ અને એનું ચુંબન?"

"ઓ કિશન! મને કીર્તિ, ભપકો, સફળતાની, બીજી બધી વ્યક્તિઓને—શા માટે શરમાવું—સામાન્યથી ઉપરવટની બધી વ્યક્તિઓને થાય તેમ, આ બધી વસ્તુઓ માટેની, મને પણ તૃષ્ણા થતી હતી. કોઈ અસાધારણ વસ્તુ—સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અપ્રાપ્ય એવી કોઈ વસ્તુ મેળવવા હું ઝંખતી! ને પછી—ને પછી—મારા માર્ગમાં એક શ્રીમંત વૃદ્ધ મારવાડી ભટકાઈ પડ્યો. ખૂબ જ શ્રીમંત, મને બરાબર સમજજો, કિશન! હું આત્મભોગ આપતી હતી, ત્યાગ કરતી હતી! એ વાતનો તમે બરોબર ખ્યાલ રાખજો જ. એ સિવાય મારે માટે રસ્તો જ નહોતો. મારા કુટુંબમાં મેં પાછા પૈસા આણ્યા. હું મુસાફરીઓ કરી શકી. કોઈ કોઈનું ભલું કરી શકી. પણ મને કેટલો ત્રાસ થતો, એના આશ્લેષો સ્વીકારતાં મને કેટલી ઘૃણા વછૂટતી! જો કે ન્યાય ખાતર મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે એ બિચારો પણ એના ગજા પ્રમાણે દાનપૂજા તો કરતો જ. કેટલીક ક્ષણો તો એવી આવી જતી—એવી ભયંકર ક્ષણો આવતી—પણ મને દિન પર દિન એક જ આશ્વાસન રહેતું કે ઓચિંતો એ મરી જશે, ને પછી હું મને મનગમતી રીતે જીવન ગુજારી શકીશ. જે માણસને હું ચાહું એની પાસે જ મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાત ધરી શકીશ, હું સુખી થઈ શકીશ. એવો માણસ પણ છે કિશન, એવો માણસ છે જ."

અત્યંત આવેગથી એ સુંદર યુવતી પોતાનો પંખો હલાવે છે અને તેનો ચહેરો પણ રોવા જેવો થઈ જાય છે. એ વાત કર્યે જાય છે :

"છેવટે એ વૃદ્ધ શ્રીમંત મરી પણ ગયો. મારે માટે એ સારી એવી રકમ પણ મૂકતો ગયો. હવામાં ઊડતાં પંખી જેવી હું મુક્ત બની ગઈ. મારે માટે સુખની ક્ષણ નજીક આવી ગઈ. નહિ, કિશન? મારી બારીના કાચ આગળ આવીને સુખ ટકોરા મારતું હતું, મારે માત્ર એ બારી ઉઘાડીને એને અંદર આવવા દેવાની જ વાર હતી—પણ—કિશન, સાંભળો. હું તમને વિનંતી કરું છું, મને બરોબર સાંભળો. હવે જ એ ક્ષણ આવી પહોંચી હતી કે જ્યારે જે માણસને હું ચાહતી હતી તેના ચરણે મારી જાતને હું ધરી દઉં, એના જીવનની હું સહચરી બની જાઉં, એના આદર્શોની હું ભાગીદાર બનું, સુખી થાઉં—આરામ ભોગવું—પણ—આપણું જીવન કેટલું ગંદુ, બિભત્સ, અર્થહીન છે! કેટલું હલકું છે આ બધું, કિશન? હું દુઃખી છું, દુઃખી છું, દુઃખી છું. મારા માર્ગમાં ફરી પાછું વિઘ્ન આવીને ઊભું છે. ફરી મને લાગે છે કે મારે માટે આનંદ તો દૂર—અતિ દૂર છે. ઓહ! કેટલી વેદના! માત્ર મારી વેદના જો તમે સમજી શકતા હોત!"

"પણ શું, તમારા માર્ગમાં શું આડું આવે છે? હું તમને યાચના કરું છું, મને કહો, શું છે એ?"

"બીજો વૃદ્ધ મારવાડી, ખૂબ ખૂબ શ્રીમંત—"

અધ ઉઘડેલો પંખો એ સુંદર મુખને અર્ધું આચ્છાદિત કરી દે છે. પોતાની વિચારમગ્ન ભ્રૂકુટીને લેખક પોતાના હાથ ઉપર ટકવે છે ને માનસશાસ્ત્રના નિષ્ણાતની અદાથી વિચારમાં પડી જાય છે. ગાડીનું ઍંજિન સીસોટી મારતું ધસમસતું દોડતું હોય છે, ને આથમતા સૂર્યના રક્ત વર્ણથી આખો ડબ્બો લાલ લાલ રંગાઈ ગયો હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક અવિચારી કૃત્ય

માધવલાલ નામના જાણીતા વકીલ પોતાની હંમેશની ટેવ મુજબ રાતના ફરતાં ફરતાં એક તારના થાંભલા પાસે અટક્યા અને તેમણે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. એક અઠવાડિયા પહેલાં રાતના ફરીને જેવા તે પાછા ઘેર જવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં તેમની જૂની નોકરડી મોંઘી તેમને બરાબર આ જ જગ્યાએ ભેટી ગઈ હતી અને તેમને દુષ્ટતાપૂર્વક તેણે કહ્યું હતું: "જરા ઊભા રહો. તમારી તો એવી વલે હું કરી મૂકીશ કે હવે પછી નિર્દોષ છોકરીઓને કેમ હેરાન કરી શકાય છે એની તમને પણ ખબર પડશે. મારું છોકરું હું તમારે આંગણે મૂકી જઈશ, ને કાયદેથી પણ તમારી ખબર લઈ નાખીશ, ને તમારી વહુને પણ કહી દઈશ..."

અને એ મોંઘીએ માગણી કરી હતી કે વકીલ સાહેબે તેના ખાતામાં પાંચ હજાર રૂપિયા તરતોતરત ભરી દેવા. માધવલાલને તે યાદ આવ્યું. તેમણે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને જે ક્ષણિક મોહે તેમને આટલા ચિન્તા અને દુઃખમાં ધકેલી દીધા હતા તે મોહ માટે તેમને હાર્દિક પસ્તાવો થયો.

પોતાના બંગલા પાસે પહોંચતાં તે બહારનાં પગથિયાં ઉપર જરા આરામ લેવા બેસી ગયા. બરાબર દસ વાગ્યા હતા અને ચંદ્રમા વાદળોમાંથી થોડો થોડો બહાર દેખાવા લાગ્યો હતો. ગલીમાં કે આજુબાજુના બંગલાઓ આગળ ચકલું ય ફરકતું નહોતું. આ જાણીતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૬ : બિચારાં સુનંદાબહેન !

જ્યાએ ઉનાળો ગાળવા આવેલાં વૃદ્ધ માણસો સૂવાની તૈયારી કરતાં હતાં અને જુવાન માણસો આજુબાજુના જંગલોમાં લહેર કરતાં હતાં. દીવાસળી શોધવા માટે બન્ને ખીસામાં માધવલાલે હાથ નાખ્યા ને તેમની કોણી સાથે કશુંક સુંવાળું ઘસાયું. પોતાની જમણી કોણી તરફ તેમણે બેપરવાઈથી જોયું, અને જાણે કે પોતાની બાજુમાં જ જીવતા સાપને ન જોયો હોય તેમ તેમના ચહેરા ઉપર ભયની એક જબરજસ્ત છાયા ફરી વળી. પગથિયાં ઉપર બારણાની બરોબર નજીક એક પોટલું પડ્યું હતું. કશુંક સમચોરસ કશાકમાં વીંટાળેલું હોય એવું કશુંક લાગતું હતું. પોટલાનો એક છેડો જરા ખુલ્લો હતો અને એમાં થોડોક હાથ નાખતાં વકીલ સાહેબને અંદર ભીનું ભીનું અને જરા ગરમીવાળું હોય એવું કશુંક જણાયું. બીકમાં ને બીકમાં તે કૂદીને ઝડપભેર ઊભા થઈ ગયા અને એક કેદી પોતાના ચોકીદારોથી નાસવાનો પ્રયત્ન કરતાં જેવી નજર નાખે એવી નજરે ચારેબાજુ તેમણે જોયું.

મુઠ્ઠીઓ વાળતાં અને દાંત કચકચાવતાં ગુસ્સાથી તે બોલ્યો : "મૂકી ગઈ રાંડ; આ રહ્યું મારા અવિચારી કૃત્યનું ફળ, હે ભગવાન!"

ભય, ગુસ્સા અને શરમથી તે નિશ્ચલ બની ગયા હવે શું કરવું? પોતાની પત્નીને ખબર પડી જાય તો એ શું કહે? કોર્ટમાં બીજા વકીલો શું કહે? એને ખાતરી જ હતી કે નામદાર જજ તો આ ખબર પડતાં જ પોતાને પાંસળીમાં કોણી મારી હસતાં હસતાં કહેવાના જ : "તમને અભિનંદન. હા, હા, હા...તમારા વાળ ભલે સફેદ થયા પણ તમારું હૈયું તો હજી લહેરી છે હો...તમે યે જબરા છો હો માધવલાલ !" ઉનાળામાં આ ગામમાં આવતા બધા મુસાફરો પણ પોતાની આ ખાનગી વાત જાણી જવાના અને કદાચ સારાં સારાં ઘરનાં બારણાં પોતા માટે કાયમના વસાઇ જવાનાં. આવા બનાવો છાપામાં તો આવે જ અને તેથી બિચારા માધવલાલનું નાનું નામ આખા હિંદુસ્તાનમાં છપાઈ જવાનું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંગલાની વચલી બારી ખુલ્લી હતી ને તેમાંથી જમવા માટે તૈયારી કરતી અને કરાવતી પોતાની પત્ની કાંતાનો અવાજ માધવલાલ ચોખ્ખો સાંભળી શકતા હતા. દરવાજા પાસેની ઓરડીમાં બેઠો રામચરણ તબલાં ઉપર ગમેતેમ હાથ પછાડતો હતો. બાળકને માત્ર જાગી જઈને રોવાની જ વાર હતી. એ થાય કે તરત જ આ ગુપ્ત વાત જાહેર થઈ જાય. માધવલાલને ઉતાવળે કશુંક કરી નાખવાની પ્રબળ ઇચ્છા પોતાને પ્રેરતી હતી તેનું ભાન થયું.

"જલદી, જલદી" તે ગણગણ્યા. "આ પળે જ, બીજું કોઈ પણ જોઈ જાય તે પહેલાં જ હું આ બાળકને ક્યાંક ઉપાડી જઈશ ને કોઈકના બારણામાં મૂકી આવીશ..."

માધવલાલે એ પોટલાને એક હાથમાં ઉપાડ્યું અને ધીમે ધીમે સાવચેત પગલે, કોઈ ને પણ વહેમ ન પડે એ રીતે ગલીમાં ચાલવા માંડ્યું.

"હદ ઉપરાંતની ખરાબ સ્થિતિ." જાણે કે પોતાને કશું લાગતું વળગતું ન હોય તેવો ચહેરો રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમણે વિચાર્યું. "એક વકીલ હાથમાં બાળક લઈને રસ્તા ઉપર ચાલ્યો જાય છે! વાહ વાહ રે! જો કોઈ મને આમ જોઈ જાય અને આખી પરિસ્થિતિ સમજી જાય તો તો મારું આવી જ બન્યું...લાવને આ ઘરનાં પગથિયાં ઉપર આને મૂકી દઉં...ના, ઊભા રહો, બારીઓ ઉઘાડી છે ને કદાચ કોઈ જોતું યે હોય. પેલા વેપારી રુગનાથજીના બારણે જ આને લઈ જાઉં...વેપારીઓ પૈસાપાત્ર હોય છે ને વળી હૃદયના પણ કૂણા હોય છે, કદાચ એ લોકો 'શુક્રિયા' કરીને આને દત્તક પણ રાખી લે."

અને માધવલાલે, રુગનાથજીનું મકાન દૂર દૂરની ગલીમાં છેક નદી કાંઠે હતું તોયે ત્યાં જ આ બાળકને મૂકી આવવાનું મન સાથે નક્કી કરી લીધું.

"માર્ગમાં જો એ ચીસાચીસ કરવા ન માંડે કે આ પોટલામાંથી લસરી ન પડે તો સારું!" વકીલ સાહેબે વિચાર્યું : "આ પણ એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આફત છે ને! જાણે કોઈ સામાનના પોટલાને મારા હાથમાં લઈ જતો હોઉં એમ એક મનુષ્ય પ્રાણીને મારે લઇ જવું પડે છે. મનુષ્ય પ્રાણી, જીવતું જાગતું, આત્માવાળું, બીજા કોઇ પણ મનુષ્યના જેવા જ લાગણીતંત્રવાળું...જો સારે નસીબે રુગનાથજી એને દત્તક રાખી ઉછેરે તો તો એ કોઇ મહાન વ્યક્તિ યે બની જાય...કદાચ એ કોઈ પ્રાધ્યાપક, સેનાધિપતિ, કે લેખક પણ બની જાય તોયે શું નવાઇ?...ગમે તે બનવું શક્ય છે. અત્યારે તો જાણે એઠવાડનું એક વાસણ ઉપાડીને જતો હોઉં એમ આને હું લઈ જાઉં છું ને કદાચ ત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષમાં તો એની હાજરીમાં બેઠા રહેવાની પણ મારી હિંમત નહિ ચાલતી હોય..."

માધવલાલ એક સાંકડી, અવરજવર વિનાની ગલીમાંથી પસાર થતા હતા. આજુબાજુ બન્ને બાજુ વાડ બાંધેલી હતી. અને લીંબુનાં ઝાડના કાળા ઘન પડછાયાઓ ચારે બાજુ પથરાઇ ગયા હતા. ત્યાં ઓચિંતાં જ તેમને વિચાર આવ્યો કે પોતે કોઈ ક્રૂર ગુનાહિત કાર્ય કરી રહ્યા હતા.

"કેટલું હલકું કામ કરું છું આ! ખરેખર." તેમને વિચાર આવ્યો: "એટલું હલકું કે આનાથી વધારે હલકું બીજું કશું હોઈ શકે જ નહિ...બિચારા આ નાના બાળકને બારણે બારણે શા માટે હું ફેરવું છું? એનો તો વાંક જ નથી કે એણે જન્મ લીધો. એણે અમારું કશું બગાડયું પણ નથી. અમે જ બદમાશો છીએ...આપણે મઝા કરીએ છીએ અને ભોગવવું પડે છે આવાં નિર્દોષ બાળકોને. આ આખી કઢંગી પરિસ્થિતિનો જ વિચાર કરો ને? દુષ્કૃત્ય મેં કર્યું અને ક્રૂર ભાવિનો સામનો કરવાનું આ બાળકને માથે. જો હું એને રુગ-નાથજીના ઘરને આંગણે છોડી આવીશ તો એ લોકો એને કોઇ અના-થાશ્રમમાં મોકલી દેશે, ને ત્યાં એ અજાણ્યાઓની વચ્ચે ઘરેડમાં પડી ગયેલા કાર્યક્રમને આધારે ઊછરશે...નહિ મળે એને પ્રેમ, ન લાડ, ન કોડ. અને પછી કોઈ મોચીને ત્યાં એને કામ શીખવા મૂકવામાં આવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદાચ...દારૂ પીતાં એ શીખશે, બિભત્સ ભાષા બોલતાં શીખશે ને ભૂખે રખડશે. મોચી! અને એ પણ સારા ઘરનો, પ્રતિષ્ઠિત વકીલનો છોકરો !...આ તો મારા લોહીમાંસનો બનેલો છે..."

લીંબુનાં ઝાડના પડછાયામાંથી માધવલાલ હવે મોટા રસ્તા ઉપર ચંદ્રના પ્રકાશમાં આવ્યા અને પોટલું જરા ઉઘાડી તેમણે બાળક સામે જોયું.

"સૂઈ ગયો શું ?" તે ગણગણ્યા, "લુચ્ચા ! તારું નાક તો બરોબર તારા બાપના જેવું જ પોપટિયું છે...એ તો સૂતો છે. એને ભાન પણ નથી કે એનો જ બાપ એની સામે તાકી રહ્યો છે...આ તો નાટક છે, દીકરા, નાટક...તારે મને માફ કરવું જોઈએ...માફ કરવું જોઈએ, બેટા...એમ લાગે છે કે તારું ભાવિ જ એવું છે..."

વકીલ સાહેબે આંખો પટપટાવી અને પોતાના ગાલ ઉપરથી ધ્રુજારી પસાર થતી અનુભવી. ફરી પાછું બાળકને તેમણે બરોબર લપેટી લીધું, પોતાની બગલમાં બરોબર તેને સાચવીને મૂક્યું અને આગળ ચાલ્યા. રુગનાથજીના બંગલા સુધી જતાં આખે રસ્તે તેમના મગજમાં આવા જ વિચારો ઘોળાતા હતા અને તેમનું હૃદય તેમને ડંખ્યા કરતું હતું.

"જો હું સારો પ્રમાણિક માણસ હોઉં," તેમણે વિચાર્યું, "તો તો જહન્નમમાં જાય બધું ! ગમેતેમ કરીને હું આ બાળકને લઈ કાંતા પાસે પહોંચી જાઉં, તેને પગે પડું અને કહું : 'મને માફ કર. મેં પાપ કર્યું છે. મને ભલે તું જોઈએ એટલો ત્રાસ આપ. પણ આપણે આ નાના બાળકનો વિનાશ નહિ થવા દઈએ. આપણને એકે બાળક પણ નથી. ચાલ આને જ આપણે ઉછેરીએ.' એ પણ સારી બાઈ છે, હા જ પાડે. અને તો તો મારું બાળક મારી સાથે જ રહે...હં."

તે રુગનાથજીના બંગલા પાસે પહોંચ્યા અને અચકાઈને ઊભા રહ્યા. તેમને કલ્પના આવી કે જાણે પોતે પોતાના ઘરના દીવાનખાનામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેઠા છે, છાપું વાંચતા ને પોતાના કપડાં સાથે પોપટિયા વાળવાળો એક નાનકડો છોકરો ગેલ કરી રહ્યો છે. સાથે સાથે જ આંખ મીંચકાવતા સહચારીઓ, કોણી ભરાવતાં અને મોટેથી હસતા નામદાર જજ વગેરેની કલ્પના પણ તેને આવી જ...તેમના ડંખતા આત્મા ઉપરાંત તેમના હૃદયમાં કશુંક ઉષ્માભર્યું, વિષાદમય અને કોમળ સળવળાટ પેદા કરતું હતું...

સાવચેતીપૂર્વક વકીલ સાહેબે બાળકને ઘરના પગથિયાં ઉપર મૂક્યું અને તેની સામે પોતાનો હાથ હલાવ્યો. ફરીથી તેમના ગાલ ઉપરથી એક ધ્રુજારી પસાર થઈ ગઈ હોય તેમ તેમને લાગ્યું...

"માફ કરજે, દોસ્ત...હું બદમાશ છું." એ બોલ્યા. "મારા વિશે કોઈ બૂરો વિચાર નહિ સેવતો, ભાઈ."

તે એક ડગલું પાછા હઠ્યા પણ પછી તરત જ તેમણે નિર્ણયપૂર્વક ગળું ખંખાર્યું અને કહ્યું :

"અરે, ચાહે તે થાઓ, જહન્નમમાં જાય બધું. હું આને લઈ જઈશ, લોકોને કહેવું હોય તે ભલે કહેતા."

માધવલાલે બાળકને ઉપાડી લીધું અને ઉતાવળે પાછા ચાલ્યા.

"એમને કહેવું હોય તે કહે," તેમણે વિચાર્યું, "હું તો સીધો ઘરે જઈશ, તેને પગે પડીશ અને કહીશ : 'કાંતા !' કાંતા સારી બાઈ છે, તે સમજી જશે...ને અમે એને ઉછેરી મોટો કરીશું...જો એ છોકરો હશે તો અમે એનું નામ વાડીલાલ રાખીશું : છોકરી હશે તો અરુણા...ગમે તેમ, અમારા બુઢ્ઢાપામાં એ એક સહારો થઈ પડશે."

અને નક્કી કર્યા પ્રમાણે જ તેમણે અમલ પણ કર્યો. રોતા રોતા. શરમ અને ભયથી અર્ધ બેભાન જેવા બની ગયેલા, આશા અને કોઈ ન સમજી શકાય એવા આનંદથી ભરેલા તે પોતાના બંગલામાં દાખલ થયા, સીધા પત્ની પાસે ગયા અને તેને પગે પડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

“કાંતા,” તેમણે ડૂસકું ખાધું અને બાળકને જમીન પર મૂક્યું. ‘તું મને શિક્ષા કરે એ પહેલાં મારી વાત સાંભળી લે...મેં પાપ કર્યું છે...આ મારું બાળક છે...મોંઘો તો તને યાદ છે ને...સેતાનનો પ્રેરાયો હું...”

અને શરમ ને ભયથી લગભગ ભાન ગુમાવી બેઠેલા તે કૂદકો મારી ઊભા થયા અને જવાબની પણ રાહ જોયા વિના જાણે કોઇએ તેમને ફટકાર્યા હોય અને તે નાસી જતા હોય તેમ તે બહાર ખુલ્લી હવામાં દોડી ગયા.

“મને એ પાછી અંદર બોલાવશે નહિ ત્યાં સુધી હું અહીં જ બેઠો રહીશ.” તેમણે વિચાર્યું : “આ આઘાત સહી લેવાનો અને એને વિશે વિચાર કરી લેવાનો હું એને પૂરતો સમય આપીશ...”

દરવાન રામચરણ હાથમાં તબલું લઈ એમની પાસેથી પસાર થયો. તેમને એણે જોયા ને ખભા હલાવ્યા. એક મિનિટ પછી તે ફરી પાછો ત્યાંથી નીકળ્યો અને ફરી પાછા તેણે પોતાના ખભા હલાવ્યા.

“આ પણ ફારસ છેને? કોઈ દી આવું સાંભળ્યું હતું!” તે હસતાં હસતાં બડબડ્યો : “ધોબણ નાથડી હમણાં જ અહીં આવી’તી સાહેબ! મૂર્ખીએ એના બચ્ચાને અહીં આ પગથિયાં ઉપર બહાર મૂક્યું ને પોતે અંદર આવી. ઈ મારી આગળ હતી ત્યાં અહીંથી કોક એના બચ્ચાને ઉપાડી ગયું...આવો કોને ખ્યાલ હોય?”

“શું? શું કહે છે તું?” વકીલ સાહેબ બરાડ્યા.

રામચરણે શેઠના ગુસ્સાનો પોતે સમજી શકે તેવો અર્થ કર્યો. માથું ખજવાળ્યું ને એક નિસાસો નાખ્યો :

“મને માફ કરો, વકીલ સાહેબ,” તે બોલ્યો, “પણ આ એક તો ઉનાળાની રજાના દિવસો છે...ને માણસને ઔરત...ઔરત વિના નથી ચાલતું સાહેબ...હું એમ કહું છું...”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ક્રોધ અને આશ્ચર્યથી પોતા સામે તાકી રહેલી શેઠની આંખો તરફ નજર જતાં જાણે કોઈ ગુનો કર્યો હોય તેમ તેણે ગળું ખંખાર્યું અને આગળ ચલાવ્યું : "ઈ ગુનો તો છે જ પણ...સાહેબ, માણસ શું કરે...?...આપે અજાણ્યા માણસોને ઘરમાં ન ઘાલવાનો હુકમ આપ્યો છે, એ મને ખબર છે. પણ આપણા ઘરમાં તો હવે કોઈ એવું માણસ જ નથી. જ્યારે મોંઘી અહીં નોકરી કરતી ત્યારે હું કોઈ ઔરતને મારી પાસે લાવતો નહિ, કેમકે ઘરમાં જ એક ઔરત તો હતી ને ? પણ હવે...સાહેબ, આપ જ આપની મેળે વિચાર કરી જુઓ... અજાણ્યાંને આવે તો શું થાય ? મોંઘી હતી ત્યારે આવું કંઈ નહોતું બનતું કારણ કે..."

"ચાલ, નીકળ અહીંથી, સુવ્વર." માધવલાલે બૂમ પાડી, પગ પછાડ્યા ને પોતે પાછા પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. કાંતા, આશ્ચર્યચકિત અને ગુસ્સે બનેલી કાંતા, પહેલાં બેઠી હતી તેમ જ બેઠી હતી, તેની આંસુઓથી છલકાતી આંખો એ બાળક સામે સ્થિર રાખીને.

"જોયું ને, જોયું ને," ફિક્કા ચહેરા સહિત અને પોતાના હોઠને સ્મિતમાં મરડવાનો પ્રયત્ન કરતાં માધવલાલ બોલ્યા : "કેવી બનાવી ! આ તો એક મશ્કરી હતી...આ કંઈ મારું બાળક નથી...એ તો ધોબણનું છે !...હું...તો મશ્કરી કરતો હતો...જા, એને દરવાનને આપી આવ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બદનક્ષી

સંસ્કૃતના શિક્ષક કેવળરામ ઇતિહાસ–ભૂગોળના નવા શિક્ષક સાથે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી આપતા હતા. આજે તેનો જ મેળાવડો હતો. લગ્ન સંબંધેની ધમાધમ ચાલુ હતી. કાર્યક્રમ એક પછી એક સફળતાપૂર્વક પાર પડતો જતો હતો. દીવાનખાનામાં એકઠા મળેલ મહેમાનો વાતચીત, સંગીત વગેરેમાં મશગૂલ હતા. મહેમાનોને જોઈતી વસ્તુ પૂરી પાડવા માટે માસ્તર સાહેબનાં સગાંઓ તથા તે દિવસ માટે જ રાખી લીધેલા એક બે નોકરો દોડાદોડ કરતા હતા. વાતચીતનો ગણગણાટ ચાલુ જ હતો. ભાડૂતી સોફા ઉપર બેઠેલા ગણિતના શિક્ષક, ફ્રેંચ શિક્ષક અને દીવાન ઑફિસના કારકુન બીજા મહેમાનો સાથે વાતો કરતા કરતા એક બીજાની વચ્ચે વચ્ચે બોલી લેતા અને એની સાથે પણ બોલી ઊઠતા. તેમની વાતોનો વિષય માણસને જમીનમાં દાટ્યા છતાં તે કેમ જીવતો બહાર આવી શકે છે એ, અને ભૂતયોનિ સંબંધીના તેમના અભિપ્રાયોનો હતો. ભૂતયોનિમાં તો એ ત્રણેમાંથી એકે નહોતા માનતા પણ છતાં એ લોકો કબૂલ તો કરતા હતા જ કે આ જગતમાં એવી ઘણી બધી વસ્તુઓ છે, જે વિશે માણસને કદી પણ પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થાય. બાજુના ઓરડામાં સાહિત્યના શિક્ષક રમેશભાઈ મહેમાનોને ક્યારે ક્યારે સિપાહી ચાલી જનારા માણસો ઉપર ગોળીબાર કરી શકે એ કાયદાની ગૂંચ સમજાવતા હતા. તમે પણ જોઈ શકશો તેમ ચોંકાવી નાખે એવા બધા વિષયો ત્યાં છણાતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા, પણ બધામાં મઝા આવે તેવું તો હતું જ. જે લોકો આમંત્રિત નહોતા, આમંત્રણ મળે એવી જેમની સામાજિક સ્થિતિ નહોતી તે લોકો બારીવાટે અંદર નજર નાખી રહ્યા હતા.

એકાદ વાગવા આવ્યો ત્યારે કેવળરામ માસ્તર રસોડામાં શું ચાલે છે અને હવે જમવા બેસાડવાને કેટલી વાર છે તે જોવા રસોડામાં ગયા. રસોડું સુવાસથી ભરચક હતું. રાઈતાં, વઘારિયાં, દૂધપાક અને મીઠાઈની સુગંધ! એક થાળમાં જુદી જુદી મીઠાઈ સુંદર કલામય રીતે ગોઠવેલ હતી. રસોયણ નંદુબાઈ, રાતા નાકવાળી, જેનો દેહ મોટી કોઠીના આકારનો હતો તે ત્યાં ખૂબ ધમાલમાં હતી. બીજી સ્ત્રીઓ બહાર મહેમાનો માટે બેસવાની જગ્યાની તૈયારીમાં રોકાઈ ગઈ હતી.

"દૂધપાક કેવો થયો છે નંદુબાઈ, બતાવો તો ખરાં!" પોતાના હાથ ચોળતાં ચોળતાં અને હોઠ ઉપર જીભ ફેરવતાં ફેરવતાં કેવળરામ બોલ્યા, "કેવી સરસ સુગંધ આવે છે? આખું રસોડું ખાય જાઉં જાણે એવાં પાણી છૂટે છે. ચાલો, દૂધપાક બતાવો જોઉં."

દૂધપાકના મોટા ટોપ પાસે નંદુબાઈ ગઈ અને ધીરેકથી તેનું મોટું છીબું જરા હઠાવ્યું. ખાવાની સર્વ કામનાને નજર માત્રથી સંતોષી દઈ શકતો હોય એવો દૂધપાક તેમાં ઊકળતો હતો. કેવળરામ એ ઊકળતા ખાદ્યરસ સામે જોઈ રહ્યા. તેમનો શ્વાસ પણ એક પળ થંભી રહ્યો. એમનો ચહેરો દીપ્તિમંત થઈ ગયો, આંખો આકાશ તરફ ઊંચી ગઈ. તે ટોપ ઉપર નીચા નમ્યા અને પછી આનંદધ્વનિ કર્યો. એક પળ એમ જ ઊભા રહ્યા. પછી તેમણે ચપટી વગાડી અને ફરી હોઠથી અવાજ કર્યો.

"ચખાડો તો ખરાં, નંદુબાઈ!" તેમણે કહ્યું.

આંગળી ઉપર થોડો દૂધપાક લઈ ને તેમણે મોટો બચકારો બોલાવી ચાખ્યો. ત્યાં જ કોઇનો અવાજ આવ્યો:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વાહ, આ તો જાણે કે ચુંબનનો જ અવાજ. કેમ નંદુભાઈ, આ બધું શું છે તમારા રસોડામાં?"

બારણામાં જ ગામનો જાણીતો મશ્કરો પશિયો ડોકાતો હતો. "અરે, આ તો માસ્તર સાહેબ પણ છે ને શું? સાહેબજી, માસ્તર સાહેબ, કેમ છો? વાહ રે વાહ, બાઈ બિચારાં ત્યાં કામમાં છે ને તમે...વાહ રે વાહ."

"મૂર્ખા, હું તો આ દૂધપાક ચાખું છું, ચુંબનબુંબન કશું અહીં નથી." માસ્તર ગભરાયા જેવા થઈ ગયા. "હું તો માત્ર,...મેં તો મારા હોઠમાં આંગળી મૂકી એનો...સુંદર દૂધપાક...એના આનંદ ખાતર...એનો સ્વાદ ચાખીને..."

"બનાવો માં માસ્તર, ગામને એવું એવું કહેજો, મને નહિ." કહી હસતાં હસતાં પશિયાએ પોતાનો ચહેરો ત્યાંથી ખેંચી લીધો.

માસ્તર મૂંઝાયા. "સાલો, ત્યાં જઈ બધા આગળ મારી બદનક્ષી કરશે. આખા ગામમાં મને ઉતારી પાડશે, હેવાન!"

કેવળરામ દીવાનખાનામાં ગયા અને ચોરીછૂપીથી પશિયો ક્યાં છે તે જોઈ લીધું. હેડ માસ્તરનો જુવાન છોકરો હાર્મોનિયમ વગાડતો હતો તેની પાસે બેસીને પશિયો હસતાં હસતાં કંઈક વાત કરતો હતો. તે છોકરો પણ વાત સાંભળી હસતો હતો.

"મારી જ વાત કરે છે," કેવળરામને થયું. "મારી જ વાત! સાલ્લો! અને પેલો માને છે, માને પણ છે! હસે છે! હે ભગવાન! ના, એમ ને એમ તો હું એને નહિ જવા દઉં. બધાને એની વાત માનતા અટકાવવાને મારે કંઈ કરવું જોઈએ...હું જ બધાને વાત કરીશ. ને એ કેટલો મૂર્ખ અને નિંદાખોર છે તે બતાવી આપીશ."

કેવળરામે પોતાના માથામાં આંગળી ભરાવી અને હજી પણ ગભરાયેલી મૂંઝાયેલી સ્થિતિમાં જ ગણિતના શિક્ષક આગળ પહોંચ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હું હમણાં જ રસોડામાં રસોઈની તૈયારી જોવા જઈ આવ્યો." તેમણે કહ્યું : "મને ખબર છે, તમને દૂધપાક કેવો ભાવે છે એ, ને આજે દૂધપાક એવો તો સરસ થયો છે. ગજબ દૂધપાક થયો છે. હાં! હા...હા...હા...ને કહું !...હું તો ભૂલી જતો'તો...હમણાં જ રસોડામાં ગયો ત્યારે...દૂધપાક જોતો'તો ત્યારે...અરે, એ તો એક વાત બની ગઈ. હું રસોડામાં બધી તૈયારી જોવા ગયો. દૂધપાક જોયો. એટલો સરસ હતો કે મેં આંગળી મોંમાં મૂકીને જોરથી ચાટી. એવો સ્વાદિષ્ટ દૂધપાક બન્યો હતો કે મેં લહેરથી બચાક દઈને બચકારો બોલાવ્યો. એ મિનિટે ત્યાં પશિયો આવી પહોંચ્યો અને કહે: 'વાહ, વાહ, વાહ, તમે તો અહીં ચુંબન કરો છો ને શું ?' નંદુબાઈ રસોયણને હું ચૂમું ? મૂર્ખો જ ને! કેવી કેવી કલ્પનાઓ કરે છે ? બધા જાનવરોને એકઠા કરો ને એને ચુંબન લેવાનું કહો તોયે આને ચૂમવા કરતાં એ કંઈક સારું લાગે. મૂર્ખો ! એને એવું ને એવું સૂઝે છે."

"કોણ મૂર્ખ છે ?" ફ્રેંચ શિક્ષકે નાતમાં જોડાતાં પૂછ્યું.

"કાં, પેલો પશિયો. હું રસોડામાં ગયો......"

ને તેણે પશિયાની આખી વાત કહી, "મને તો એવી મઝા આવી. સાલો બદમાશ! જો મને પૂછતા હો તો તો હું નંદુબાઈને ચુંબન કરવા કરતાં એક કૂતરાને ચુંબન કરવું વધુ પસંદ કરું." કહી કેવળરામે આજુબાજુ જોયું અને પાછળ જ દીવાન ઑફિસના કારકુનને જોયો.

"અમે પશિયાની વાત કરીએ છીએ." તેણે કહ્યું, "મૂર્ખો જ છે ને! એ રસોડામાં ગયો, મને નંદુબાઈ પાસે ઊભેલો જોયો ને જાતજાતની વાત ગોઠવવા માંડ્યો. 'કેમ ચુંબન કરવા માંડ્યા છો ?' તેણે કહ્યું: લહેરમાં લાગ્યો. 'કંઈ એને ચૂમું એ કરતાં તો ગધેડાને ચૂમું નહિ ?' મેં કહ્યું, 'મારે તો પત્ની પણ છે, ગધેડા.' મને ખરેખર રમૂજ પડી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શેમાં રમૂજ પડી ભાઈ?" સાહિત્યના શિક્ષક પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, તેણે પૂછ્યું.

'આ પશિયામાં હું રસોડામાં ઊભો હતો, સમજ્યાને, દૂધપાક તપાસતો..."

એમ ને એમ આગળ ને આગળ, એ ને એ જ વાતો. અર્ધા કલાકમાં તો બધા મહેમાનોને આ દૂધપાક અને પશિયાવાળી આખી વાતની જાણ થઈ ગઈ.

"હવે ભલે કહે એને જે કહેવું હોય તે." કેવળરામે હાથ ચોળતાં ચોળતાં વિચાર્યું. "ભલે કહેતો હવે. એ જેવી પોતાની વાત કહેવાની શરૂ કરશે ત્યાં જ આ લોકો એને કહેશે, "હવે રાખ રાખ, મૂર્ખા, અમને બધી યે વાતની ખબર છે."

અને પોતાની આ ચાલાકીથી કેવળરામ એટલા તો ખુશ થયા કે ચાર વાડકા તો દૂધપાકના તે ઉડાવી ગયા. બધા મહેમાનોને વળાવી નાના બાળક જેવી શાંત નિંદ્રામાં તે પોઢી ગયા. અને બીજે દિવસે તો આ દૂધપાકવાળી વાત પણ વીસરી ગયા. પણુ અફસોસ! માણુસ ધારે છે કંઈ અને ઈશ્વર કરે છે કંઈ. કુટિલ જીભે તો પોતાનું કામ કર્યું જ અને કેવળરામની યુક્તિ જરા પણુ કામ ન લાગી. એક અઠવાડિયા પછી, ચોક્કસ થઈએ તો તો એમ કહીએ કે એ બનાવ પછીના બુધવારે ત્રીજે પીરિયડ પૂરો થયા પછી જ્યારે શિક્ષકોના ઓરડામાં ઊભા ઊભા કેવળરામ મણિલાલ નામના છોકરાની બદમાશી વિશે મોટે મોટે અવાજે બોલતા હતા ત્યારે શાળાના મુખ્યાધિકારી તેમને દૂર ખેંચી ગયા અને ધીમેકથી કહ્યું:

"જુઓ, કેવળરામ, મને માફ કરજો પણ...એ મારું કામ પણ નથી પણ મારે તમને જણાવવું તો જોઈએ જ...એ મારી ફરજ છે. જુઓ ગામમાં વાતો ચાલે છે કે તમે પેલી રસોયણ...મને એમાં કંઈ નથી, પણ...જોઇએ તો એની સાથે રહો, એને ચુંબન કરો...જેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મરજીમાં આવે તેમ વર્તો...પણ એ વાતને મહેરબાની કરીને આમ જાહેર ન થવા દો. એટલી મારી વિનંતી છે. તમે એક જવાબદાર શિક્ષક છો એ ભૂલતા નહિ."

કેવળરામ ઠંડાગાર થઈ ગયા. પોતે બેભાન બની જશે તેમ પોતાને લાગ્યું. તે ઘેર ગયા ત્યારે જાણે કે મધપુડાની બધી માખીઓએ તેમને દંશ દીધો હોય, જાણે કે આખા શરીરે ગરમ પાણીથી દાઝી ગયા હોય તેવા લાગતા હતા. રસ્તા પર ચાલતા હતા ત્યારે એમને લાગતું હતું કે ગામ આખું એમની સામે એવી નજરથી જુએ છે કે જાણે આખે શરીરે પોતે કાદવથી ખરડાયેલા ન હોય ! ઘેર પાછી નવી જ મોંકાણ એમની રાહ જોતી હતી.

"કાં, હંમેશ જેમ ખોરાક કેમ આજે ગળે ઊતરતો નથી ?" જમતાં જમતાં તેમના પત્નીએ કડવાશથી કહ્યું, "શેનું આટલું બધું દુઃખ થાય છે ? કંઈ પ્રેમની વાતો યાદ આવે છે ? ઈ રાંડ નંદુબાઇને યાદ કરી દુઃખી થાવ છો ? મને બધી ખબર છે, તમારી શાહુકારી ! મારી આંખો પણ ઊઘડી ગઈ છે. જાવ એની પાસે, તમારી રાણી પાસે." ને પછી 'ઓય મા' કરીને પત્નીએ એવી તો ચોસ પાડી કે તે તરત જ જમતાં જમતાં ઊભા થઈ ગયા અને પાણી પીવાની પણ દરકાર કર્યા સિવાય કોટટોપી પહેરી ઘરમાંથી ચાલતા થયા. જાણે પોતાના પગ નીચે જમીન ન હોય અને પોતે અદ્ધર ચાલ્યા જતા હોય એવું ત્યારે તેમને લાગ્યું. સીધા તે પશિયાને ઘેર ગયા. એ ઘેર જ હતો.

"બદમાશ," તેમણે તેને કહ્યું. "આખા ગામ પાસે મને શા માટે તેં ઉતારી પાડ્યો ? મારી આવી બદનક્ષી કેમ કરી ?"

"શેની બદનક્ષી ? શેની વાત ? શી વાત કરો છો ?" પશિયાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"નંદુબાઈને હું ચુંબન કરતો હતો એ વાત કોણે ઉડાડી ? તું જ એ હતો. કહે ના, હિંમત હોય તો. તું જ નહોતો, હરામખોર ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પશિયો ચમકી ગયો, એના ચહેરા ઉપર પળ બે પળ આશ્ચર્યના ભાવ પથરાયેલા રહ્યા; પછી દીવાલ ઉપર ટિંગાતી ભગવાનની છબી સામે આંગળી ચીંધી તેણે કહ્યું: "મારું ભૂંડું થજો એવું કંઇ હું બોલ્યો હોઉં તો. આ ભગવાન મારા સાક્ષી છે. મારી આંખો ફૂટે, હું રૌરવ નરકમાં જાઉં, જો મેં એક શબ્દ પણ તમારે વિષે કહ્યો હોય તો મારું ઘર બળી જાય, અને કીડા પડે હું આવું કંઇ જો બોલ્યો હોઉં તો."

પશિયાનો દેખાવ જ એવો થઈ ગયો કે તેની સચ્ચાઈ વિષે કેવળરામના મનમાં જરા પણ શંકાને સ્થાન ન રહ્યું. એણે તો આ બદનક્ષીભરી વાત નહોતી જ ઉડાડી તેમ તેમને ખાતરી થઈ ગઇ.

"પણ ત્યારે કોણે એ વાત કરી, કોણે?" કેવળરામ આશ્ચર્યથી એક પછી એક ઓળખીતાના નામનો મનમાં વિચાર કરતા ગયા અને બધા વિશે "એ તો નહિ" "એ તો નહિ" એમ જવાબ મેળવતા ગયા. "ત્યારે કોણ?" તેમણે છાતીમાં મુક્કા મારી પોતાની જાતને પૂછ્યું.

"ત્યારે કોણ?" અમે પણ વાચકને પૂછીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વિચિત્ર માણસ

રાતે બારથી એકની વચ્ચેના સમયમાં લાંબો કોટ અને માથે ભરતની ટોપી પહેરેલો એક માણસ માણેકબાઈ નામની એક સુયાણીના ઘર આગળ આવી પહોંચે છે. શિયાળાની એ અંધારી રાતમાં એ માણસનો ચહેરો, હાથ કે કશું દેખી શકાય તેમ નથી, પણ ખોં ખોં કરીને ઉધરસ ખાવાની ને બારણું ઠોકવાની તેની રીતમાં એક જાતની ઘનતા, ગાંભીર્ય અને અસરકારકતા પણ વર્તાઇ આવે છે. ત્રીજે ટકોરે બારણું ઊઘડે છે અને માણેકબાઇ બહાર ડોકાય છે. તેણે પોતાની સાડી ઉપર એક પુરુષનો ડગલો ઓઢી લીધેલો હોય છે. તેણે હાથમાં લીધેલા લાલ રંગના કાચવાળા નાના ફાનસમાંથી તેના ઊંઘે ભરાયેલ, ડાઘા ડાઘાવાળા ચહેરા ઉપર, કરચલી પડેલ તેની ગરદન ઉપર, અને તેની સાડી નીચેથી દેખાઇ આવતા તેના અર્ધા સફેદ થઇ ગયેલા વાળ ઉપર લીલો પ્રકાશ પથરાય છે.

"મારે માણેકબાઇ સુયાણીનું કામ છે," પેલો માણસ કહે છે.

"હું જ સુયાણી છું. શું કામ છે તમારે ?"

એ માણસ ઘરમાં દાખલ થાય છે ને માણેકબાઇ પોતાની સામે એક ઊંચો, ભરાવદાર, જુવાની વટાવી ગયેલ છતાં દેખાવડો અને કરડો લાગતો મુચ્છાળો પુરુષ ઊભેલો જોઇ રહે છે.

"હું રેવન્યુ ખાતામાં અમલદાર છું. મારું નામ નાથાલાલ છે," એ કહે છે: "મારે ઘેર તમને લઇ જવા આવ્યો છું. મહેરબાની કરીને જલદી તૈયાર થઇ જાઓ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ભલે," સુચાણી કહે છે. "હું હમણાં જ કપડાં પહેરી લઉં. તમે જરા વાર અહીં જ બેસજો."

"હું બેઠો છું" કહીને માથેથી ટોપી ઉતારીને નાથાલાલ ઓરડામાં બેસે છે. ઓરડાની સસ્તી સાધનસામગ્રી ઉપર દીવાનો લીલો પ્રકાશ પથરાઇ રહે છે અને ઓરડામાં દવાઓ અને ઓસડીઆઓ વગેરેની વાસ ફેલાઇ રહે છે. દીવાલ ઉપરનું નાનું ઘડિયાળ જાણે કોઈ અજાણ્યાની હાજરીથી શરમાઈ જતું હોય તેમ ધીમે અવાજે ટકટક કરી રહે છે.

પાંચ મિનિટમાં સુચાણી મોં ધોઇ તૈયાર થઇને આવી પહોંચે છે, કહે છે: "હું તૈયાર છું. ચાલો, આપણે જઈએ."

"હા, જલદી જવું જોઇએ," નાથાલાલ કહે છે: "ને...જરા પૂછી લઉં ? એ જ ઠીક પડશે. તમને શું આપવાનું થશે ?"

"મૂંઝવણભર્યું સ્મિત મોં ઉપર લાવીને માણેકભાઇ કહે છે: "મને એની કંઇ ખબર નથી. જે તમે આપો એ."

"ના, મને એ ન ગમે." માણેકભાઈની સામે ટાઢાશથી અને એકધારું જોતો રહેતો નાથાલાલ કહે છે: "પહેલેથી ઠરાવી લીધેલું સારું. મારે તમારો ગેરલાભ નથી લેવો ને તમારે મારો ગેરલાભ નથી લેવો. એટલે પાછળથી કંઇ ગેરસમજૂતી ન થાય એટલા ખાતર પહેલેથી ઠરાવી લેવું સારું."

"મને ખરેખર ખબર નથી. કંઈ બાંધેલ ભાવ જેવું છે જ નહિ."

"હું પોતે કામ કરીને પૈસા કમાઉં છું, ને બીજાના કામને પણ માન આપવાની મને ટેવ છે. અન્યાય મને ગમતો નથી. તમને હું ઓછા પૈસા ચૂકવું તોયે અને તમે મારી પાસેથી વધારે પડતા પૈસા માગો તોયે મને સરખું જ દુઃખ થાય, ને તેથી તો તમારી ફી મને પહેલેથી કહી દેવાને હું તમને આટલો બધો આગ્રહ કરું છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઠીક તો, જુદા જુદા ઘરાક પાસેથી હું જુદી જુદી રકમો લઉં છું."

"હં...તમારા સંકોચને લક્ષમાં લઈને–જો કે મને તો એ સંકોચ સમજાતો જ નથી–હું જ રકમનું નામ પાડીશ. હું તમને બે રૂપિયા આપીશ."

"ઓ બાપ ! ખરેખર !" માણેકબાઈ લાલ લાલ થઈ જાય છે ને બે ડગલાં પાછળ હઠી જાય છે. "હું ખરેખર શરમાઈ જાઉં છું. એમ બે રૂપિયા લેવા કરતાં તો હું એક પાઈયે લીધા સિવાય તમારું કામ કરી આપીશ. પાંચથી ઓછું કંઈ યે નહિ લઉં હું."

"બે રૂપિયા જ, એક્કે પાઈ વધારે નહિ. હું તમારો ગેરલાભ લેવા નથી માગતો પણ વધારે પડતો ખરચ કરવાયે નથી માગતો."

"તો તમારી ઇચ્છા. પણ બે રૂપિયા માટે તો હું કંઈ આવતી નથી."

"પણ કાયદાની રૂએ તમારાથી આવવાની ના પાડી શકાય નહિ."

"ભલે, તો હું મફત આવીશ."

"મફત મારે તમારું કામ નથી. દરેક કામના પૈસા આપવા જ જોઈએ. હું પોતે કામ કરું છું ને સમજું છું કે..."

"બે રૂપિયામાં તો હું નહિ જ આવું," માણેકબાઈ ધીમેકથી કહે છે, "તમારી ઇચ્છા હોય તો હું મફત આવું."

"તો તો હું દિલગીર છું કે મેં તમને નાહકનાં હેરાન કર્યાં... ચાલો ત્યારે, નમસ્કાર."

"તમે યે ગજબ છો." બારણાં સુધી તેની સાથે જતાં જતાં માણેકબાઈ કહે છે. "જો તમને સંતોષ થતો હોય તો હું ત્રણ રૂપિયા લઈશ, બસ."

નાથાલાલને કપાળે કરચલી પડે છે ને પૂરી બે મિનિટ સુધી તે વિચારમગ્ન રહે છે. આખો વખત તે નીચે જમીન સામે જ નજર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોડેલી રાખે છે અને પછી મક્કમતાપૂર્વક કહે છે: "ના." ને ઘર-બહાર નીકળી જાય છે. અચંબો પામેલી અને મોં પડી ગયેલી સુયાણી તેના ગયા પછી બારણાને આગળો મારે છે ને પાછી સૂવાના ઓરડામાં ચાલી જાય છે.

"દેખાવમાં સારો છે, સારા ઘરનો પણ છે, પણ કેવો વિચિત્ર છે! ભગવાન એનું ભલું કરે." ગાદલામાં પડતાં પડતાં તે વિચાર કરે છે.

પણ અર્ધા કલાકની અંદર જ ફરી બારણે ટકોરા પડતા તેને સંભળાય છે, તે ઊભી થાય છે ને ફરી પાછો પેલા નાથાલાલને બારણા આગળ ઊભો રહેલો જુએ છે.

"ગજબ ગોટાળો છે અહીં તો બધો. દવાવાળો કે પોલીસ કે આજુબાજુ રહેનારા કોઈ બીજી સુયાણીનો પત્તો મને આપતા નથી એટલે મારે તમારી ફી કબૂલ કરવી પડે છે. હું તમને ત્રણ રૂપિયા આપીશ પણ...તમને પહેલેથી હું ચેતવી દઉં કે હું જ્યારે નોકરો રાખું છું અથવા કોઈની પાસે કંઈ પણ કામ કરાવું છું ત્યારે પહેલેથી જ એની સાથે પૈસા સંબંધીની બધી ચોખવટ કરી લઉં છું. જેથી પાછળથી હું જ્યારે પૈસા ચૂકવું ત્યારે અમુક આના ને અમુક તેના થયા કે હવે થોડી બક્ષિસ મળવી જોઈએ કે એવી કશી તકલીફ ન પડે. દરેકને પોતપોતાના હક્ક પ્રમાણેનું બધું મળવું જોઈએ."

માણેકબાઈ થોડો વખત જ એની વાત સાંભળે છે પણ એટલા વખતમાં ય એને લાગે છે કે એ એનાથી થાકીને કંટાળી ગઈ છે. એને લાગે છે કે એની એકધારી, જાણે જોખી જોખીને બોલાતી હોય તેવી વાણી પોતાના આત્મા ઉપર બોજારૂપ થઈ રહે છે. કપડાં બદલીને તે તેની સાથે બહાર નીકળે છે. હવા શાંત છે પણ ઠંડકવાળી છે ને આકાશમાં કાળાશ એટલી બધી પથરાયેલી છે કે રસ્તાના દીવાઓનો પ્રકાશ પણ માંડ માંડ દેખાઇ શકે છે. સુયાણી ધ્યાનપૂર્વક આજુબાજુ નજર કરે છે પણ ક્યાંય તે ઘોડાગાડી નથી જોઇ શકતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મને લાગે છે કે અહીં નજીકમાં જ જવાનું હશે." તે કહે છે.

"હા, નજીકમાં જ છે. બહુ કંઇ જવાનું નથી." નાથાલાલ ટૂંકો જવાબ વાળે છે.

એક વળાંકમાં એ લોકો વળે છે, બીજામાં, ત્રીજામાં...નાથાલાલ આગળ ધસ્યે જાય છે ને એનાં પગલાંમાં પણ એની પ્રતિષ્ઠિતતા અને ચોકસાઇ દેખાઇ આવે છે.

"કેવી ઠંડી છે?" સુયાણી એને કહે છે.

પણ એ તો ગૌરવભર્યું મૌન જ જાળવે છે. છેવટે લાંબે સુધી ચાલ્યા પછી સુયાણી એ માણસના ઘરની ડેલીમાં દાખલ થાય છે. ત્યાંથી જ એ ઘરનું મોટું, ફરનિચરવાળું દીવાનખાનું એને દેખાય છે.

એક્કે ઓરડામાં એક પણ માણસ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી—સૂવાના ઓરડામાં જ્યાં નાથાલાલની પત્ની કષ્ટાતી પડી છે ત્યાં પણ નહિ... દરેક સુવાવડ વખતે બુઢ્ઢી સ્ત્રીઓનાં અને સગાંવહાલાંનાં ટોળાં ને ટોળાં જમા થતાં હોય છે તે પણ અહીં દેખાતાં નથી; માત્ર એક નોકર બાઈ કશું ન સૂઝતું હોય તેમ ગાભરી જેવી આમથી તેમ દોડાદોડ કર્યે રાખે છે. મોટે મોટેથી કષ્ટાતી સ્ત્રીના સિસકારાનો અવાજ આવે છે.

ત્રણ કલાક વીતી જાય છે. સુયાણી માતાનાં બિછાના આગળ બેઠી બેઠી તેની સાથે ધીમા અવાજે વાતચીત કરતી હોય છે. આટલા વખતમાં બંને સ્ત્રીઓને બહેનપણાં કરી લેવાનો સમય મળી ગયો હોય છે. તેમણે એકબીજાની ઓળખાણ કરી લીધી હોય છે ને ગામગપાટાં મારે છે, નિશ્વાસો નાખે છે, જાતજાતની વાતો કરે છે......

"તમારે બોલવું ન જોઈએ." સુયાણી ચિંતાપૂર્વક કહે છે ને સાથે સાથે જ તે બાઈને પોતે સવાલોથી લાદી દે છે.

એ વખતે બારણું ઊઘડે છે ને નાથાલાલ પોતે શાંતિપૂર્વક ઓરડામાં દાખલ થાય છે. તે ખુરશીમાં બેસે છે ને મૂછને વળ દીધે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખે છે. ઓરડામાં મૌન ફેલાઈ જાય છે. માણેકબાઈ તેના દેખાવડા, ભાવરહિત, જડસા જેવા ચહેરા સામે એના બોલવાની રાહ જોતી જોઈ રહે છે પણ એ તો તદ્દન મૂક રહે છે ને વિચારોમાં ડૂબી ગયેલો દેખાય છે. થોડી વાર ફોગટ રાહ જોયા પછી માણેકબાઈ પોતે જ બોલવાની શરૂઆત કરવાનું પોતાના મન સાથે નક્કી કરે છે અને આવી સુવાવડો વખતે સામાન્ય રીતે જેવી વાતો થાય છે ને જેવા શબ્દો બોલાય છે તેવી વાતો તેવા શબ્દોમાં બોલવા પ્રયત્ન કરે છે.

"છૂટચાં લો. સારું થયું, દુનિયામાં એક જીવ ઉમેરાયો."

"હા, એ વાત ખરી." તેના ચહેરા ઉપર પેલા જડસા જેવા ભાવ જાળવી રાખીને નાથાલાલ કહે છે: "જો કે, બીજી બાજુ જોઇએ તો જેમ વધારે છોકરાં એમ પૈસાની જરૂર પણ વધારે. બાળક કંઈ ખાધાખોરાકી અને કપડાંલત્તાં સહિત અવતરતું નથી."

માતાના ચહેરા ઉપર પોતે જાણે કંઇક ગુનો કર્યો હોય એવો ભાવ આવી જાય છે—જાણે પોતે કોઇની રજા સિવાય કે માત્ર નકામાં તરંગના ફળરૂપે જ એક જીવને જગતમાં રમતો ન મૂકયાં હોય! નાથાલાલ નિસાસો નાખીને ઊભો થઇ જાય છે ને ગંભીર ગૌરવપૂર્વક ઓરડામાંથી ચાલ્યો જાય છે.

"ભાઈ તો કોઇ ગજબ માણસ લાગે છે!" માણેકબાઈ તે સ્ત્રીને કહે છે. "કેટલા કડક છે ને હસતા મુદ્દલે ય નથી."

સ્ત્રી તેને કહે છે કે એ તો હંમેશના એવા જ છે...તેઓ પ્રામાણિક છે, ન્યાયી છે, ડાહ્યા છે, સમજપૂર્વકની કરકસરવાળા છે, પણ તે બધું ય એટલા બધા વધારે પ્રમાણમાં છે કે સામાન્ય માણસો તો એથી ગૂંગળાઈ જ જાય. એને અંગે તો એમનાં સગાંઓ એમનાથી વિમુખ થઈ ગયાં છે ને કોઈ નોકર મહિનાથી વધારે ટકતો નથી. એમને કોઈ દોસ્ત–બિરાદરો પણ નથી. પોતે અને બાળકો એક પગલું પણ ભરતાં પહેલાં એમની તરફના ભયથી નિતનિત ધ્રૂજતાં જ રહે છે. તેઓ કંઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પત્ની કે બાળકોને નથી મારતા કે નથી એમને બૂમો પાડી ધમકાવતા. એમના ગુણ તેમના દોષો કરતાં અનેકગણા વધારે છે. પણ છતાં યે જ્યારે તેઓ ઘરની બહાર જાય છે ત્યારે ઘરના માણસોનો શ્વાસ કંઈક હેઠો બેસે છે ને તેમને કંઈક આનંદનો અનુભવ થાય છે. આમ કેમ થાય છે એ તો એ સ્ત્રી પોતે પણ કહી શકતી નથી.

"અહીંનાં બધાં વાસણકૂસણ બરોબર ધોઈ કરી અહીંના આ કબાટમાં સરખા મૂકી દેવાનાં છે." નાથાલાલ સુવાવડના ઓરડામાં ફરીથી દાખલ થઇને કહે છે. "આ બાટલીઓ પણ સાચવી રાખવાની છે. કોઈ વખત કામ લાગે."

એ જે કહે છે તે તો સાદીસીધી અને સામાન્ય વાત હોય છે. પણ ગમે તે કારણે હોય તો પણ માણેકબાઇ તેથી ગભરાઈ જાય છે. એ માણસની એને બીક લાગવા માંડે છે ને જેટલી વાર એનાં પગલાં સંભળાય એટલી વાર તે ધ્રૂજી ઊઠે છે. સવારના જ્યારે માણેકબાઈ પોતાને ઘેર જવાને તૈયાર થઈ ગઈ હોય છે ત્યારે નાથાલાલના નિશાળે જતા નાના, ફિક્કા, મૂંડાવેલ વાળવાળા દીકરાને તે ચા પીતાં જુએ છે. નાથાલાલ એની સામે ઊભો ઊભો પોતાના એકધારા ભાવરહિત અવાજમાં એને કહેતો હોય છે:

"ખાવું કેમ એની તને જે રીતે ખબર પડે છે તે રીતે કામ કેમ કરવું તેની પણ તને ખબર પડવી જોઇએ. હમણાં જ તેં એક કોળિયો મોંમાં મૂક્યો પણ કદાચ તને એ વિચાર પણ નહિ આવ્યો હોય કે એ કોળિયાના પૈસા પડે છે, ને કામ કરીને પૈસા મેળવાય છે. તારે ખાવું પણ જોઇએ ને વિચારવું પણ જોઈ એ..."

સુયાણી છોકરાના લાગણી વિનાના ચહેરા સામે જુએ છે ને તેને લાગે છે કે આ ઘરની હવા પણ જાણે વજનદાર બની ગઈ છે. કે જરા વારમાં તો આ ઓરડાઓની દીવાલો પણ ધસી આવશે કારણ કે આ વિચિત્ર માણસની પોતાની વચમાંની હાજરી તે દીવાલો ઝાઝો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખત સાંખી નહિ શકે. અત્યંત ભયભીત બનેલી ને હવે તો આ માણસ તરફ ધિક્કાર સેવતી થઈ ગયેલી માણેકબાઈ પોતાનું પોટલું બાંધી લે છે ને ઝટઝટ ઘરની બહાર નીકળી જાય છે.

અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યા પછી તેને યાદ આવે છે કે તે પોતાના ત્રણ રૂપિયા લેવા ભૂલી ગઈ છે, પણ એક મિનિટ ઊભી રહીને વિચાર કર્યા પછી "કાંઈ નહિ જવા દો" કહેતી હોય એમ હાથને હલાવી તે ચાલી જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ કોનો વાંક ?

તાડના ત્રીજા ભાગ જેવા લાંબા ને વાંસડા ઉપર સૂકેલી વાસી માછલી ટિંગાડી હોય એવા શરીરવાળા મામદુચાચા મારા કાકા થાય. અમારા ગામની મદ્રેસામાં તે અરબી શીખવતા.

એક દિવસ મદ્રેસા જવા તે નીકળતા હતા ત્યાં તેમણે જોયું કે તેમના વ્યાકરણની ચોપડીનો એક છેડો ઉંદરડા ચાવી ગયા હતા.

"હુસેન...એલા એ હુસના !" તેમણે નોકર છોકરાને બૂમ મારી. "આ ઉંદરડા ઘરમાં ક્યાંથી ભરાણા ? કાલે મારી ટોપી ચાવી ગયા ને આજે આ ચોપડી ! આમ ને આમ તો એક કપડું ઘરમાં નહિ રહેવા દે માળાવ !"

"હું શું કરું, સાહેબ ? હું કંઈ થોડો જ એને નોતરી લાવ્યો છું ?" હુસેને બચાવ કર્યો.

"પણ કંઈક કરવું તો જોશે ને ? ચાલ, એમ કર, એક બિલાડી આપણે પાળીએ."

"બિલાડી તો મેં પાળેલ છે જ, પણ એથી શું વળે ?" કહી હુસેને એક ખૂણામાં ઝાડુ આગળ ગૂંચળું વળીને પડેલ સડેકડા જેવા એક બિલાડા તરફ આંગળી ચીંધી.

"કેમ એમાં શું વળે ?" મામદુચાચાએ પૂછ્યું.

"ઈ તો હજી નાનો છે ને અક્કલ વિનાનો છે. એને પૂરા બે મહિના પણ હજી નથી થયા."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હં...ઠીક તો એને આપણે તાલીમ આપીએ. આમ પડ્યો રહે એ કરતાં અત્યારથી જ એ કંઈક શીખતો થાય તો સારું."

આટલું કહીને મામદુચાચા ચિન્તાભર્યે ચહેરે વિદાય થયા. બિલાડાએ એક પળ પોતાનું મોં ઊંચું કર્યું. તેમની પાછળ એક પળ જોઈ લીધું અને ફરી પાછી પોતાની આંખો મીંચી દીધી.

જાગતો જાગતો વિચાર કરતો બિલાડો પડ્યો રહ્યો. શેના વિચાર કરતો હશે એ? વાસ્તવિક જીવનના અનુભવ વિનાનો એ માત્ર વારસામાં ઊતરી આવેલા સંસ્કારો પ્રમાણે જ પોતાની માનસિક સૃષ્ટિ ઘડી શકે તેમ હતો. વાઘની જાતિમાંથી તે ઊતરી આવ્યો હતો (જુઓ ડાર્વિનનાં લખાણો) અને પોતાના પૂર્વજોના સંસ્કાર તેનામાં પણ ઊતર્યા જ હતા. એની સંહારક–સૃષ્ટિ જગતને અરબસ્તાનના કોઈ રણ તરીકે જોતી હતી. એ રણ ઉપર હુસેન, ઝાડુ, પ્રાઈમસનો સ્ટવ વગેરેને મળતા આવે એવા પડછાયા વારંવાર પથરાતા તેને દેખાતા. એ પડછાયાઓની વચ્ચેથી ઓચિંતાની દૂધની રકાબી તેની નજીક ધસી આવતી. એ રકાબીને જાણે પંજા ઊગતા અને તે દોડી જવા કોશિશ કરતી. ઝડપ-ભેર દોડી બિલાડો તેને પકડી પાડતો ને તેની કાયામાં પોતાના પંજા ભરાવી બધું યે દૂધ ગટગટાવી જતો. જ્યારે દૂધની રકાબી ગાયબ થઈ જતી ત્યારે હુસેનના હાથમાંથી પોતા પાસે માંસનો એકાદ ટુકડો ફેંકાતો તે જોતો. એ ટુકડો પણ ભાગી જવા મથતો દેખાતો, ને બિલાડો ઝડપ મારી પોતાના નહોર તેમાં ઘુસાડી તેને સ્વાહા કરી જતો... આ નાનકડા સ્વપ્નશિલ્પીની સૃષ્ટિમાં જે કંઈ આકાર ધરતું તે સર્વે નહોર, દાંત ને દાઢના જ આકારવાળું રહેતું...બીજાનો આત્મા એ બાકીના બધા માટે તો અંધકારથી આવૃત્ત જ રહે છે, ને બિલાડીનો આત્મા તો ખાસ. પણ એનાં સ્વપ્નોનો જે ઉપર ચિતાર આપ્યો છે એ ચિતાર સત્યની કેટલો નજીક છે એ તો આ એક જ વાત ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે...તેનાં સ્વપ્નોની અસર નીચે એ બિલાડો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓચિંતો એક વાર કૂદ્યો ને લાલ અંગારા જેવી આંખો કરી હુસેન સામે જોઇ રહ્યો. તેની છાતીએ વળગી નહોર મારીને તેણે હુસેનનું ખમીસ ફાડી નાખ્યું. હુસેને માંડ માંડ તેને વધારે નુકસાન કરતાં અટકાવ્યો.

ખરેખર ઉંદરડાઓની દુનિયાનો નાશ કરવા માટે જ આ બિલાડાનો જન્મ થયો હોય તેવું તેના સંસ્કારો ઉપરથી તો લાગતું હતું. તેના લોહીતરસ્યા પૂર્વજોનો તે લાયક વંશજ નીવડી શકે તેવો હતો, તેમાં કશી શંકા જ નહોતી. ધાનના ઓરડાઓ અને ભંડકિયાઓમાં વસતી ઉંદરડાની વસ્તીને ત્રાસરૂપ બનવા માટે જ કુદરતે એને પેદા કર્યો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. માત્ર એને અપાયેલી કેળવણીએ એ બધું બદલી ન નાખ્યું હોત તો...પણ આપણે આપણી વાત જ આગળ ચલાવીએ.

મદ્રેસામાંથી પાછા વળતા મામદુચાચા એક દુકાનમાંથી બાર આનામાં એક ઉંદરનું પાંજરું ખરીદતા આવ્યા. જમતી વખતે રોટીનો એકાદ ટુકડો તેમણે એ પાંજરાના સળિયામાં ભરાવ્યો ને જે જગ્યાએ છોકરીઓની જૂની નોટબૂકો વગેરે કચરો પડ્યો રહેતો–જે કચરાનો ઉપયોગ હુસેન પોતાની મરજી પ્રમાણે કરતો–તેની વચ્ચોવચ એ પાંજરું તેમણે મૂક્યું.

રાતના દસેક વાગ્યે જ્યારે મામદુચાચા છોકરાઓનું લેસન સુધારતા બેઠા હતા ત્યાં ઓચિંતો 'ફડાક' દઇને એવો મોટો અવાજ થયો કે ચાચાના હાથમાંથી પેન્સિલ પડી ગઈ. તરત જ તે પાંજરું મૂક્યું હતું ત્યાં ચાચા ગયા અને પાંજરાને ત્યાંથી ઊંચક્યું. એક નાનો એવો મજાનો ઉંદર તેમાં પુરાઈ ગયો હતો. પાંજરાના સળિયાને તે આમથી તેમ સૂંઘતો હતો ને બીકથી ધ્રૂજી રહ્યો હતો.

"આહા," મામદુચાચા ગેલમાં આવ્યા હતા. ઉંદર સામે એવી ખીજથી એમણે જોયું કે જાણે...કે જાણે એને બહુ જ હલકા માર્ક ન આપવાના હોય એના પેપરમાં! "આખરે પકડાયો, કેમ બદમાશ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊભો રહે હવે. મારું વ્યાકરણ કેમ ચાવી શકાય છે એ હું હવે તને શિખવાડું."

પોતાના દુશ્મન ઉપર આ રીતે દમ છાંટીને મામદુચાચાએ પાંજરાને હેઠે મૂક્યું ને હુસેનને બૂમ મારી.

"અલ્યા એ હુસેન, જો આંહીં આ ઉંદરડો પકડાણો. લાવ, પેલા બિલાડાને અહીં લાવ, જોઉં."

"એ આ આવ્યો," હુસેને જવાબ વાળ્યો ને એક મિનિટમાં તો વાઘોના એ નાના વંશજને પોતાના હાથમાં ઉપાડીને ચાચાના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો.

"બરોબર, હવે બરોબર," આનંદથી હાથ ઘસતાં ઘસતાં ચાચા બોલ્યા. "આપણે એ ઉંદરડાની ખો ભુલાવી દઈએ...એ બિલાડાને આ પાંજરાની બરોબર સામે મૂક જોઉં...હાં...ઠીક છે....જો એને આ ઉંદરને સૂંઘવા દે ને એની સામે તાકવા દે...હાં...બરોબર."

બિલાડીનું બચ્ચું આશ્ચર્યથી મામદુચાચા સામે તાકી રહ્યું. તે બેઠા હતા એ મોટી ખુરશી પણ એણે જોઈ, મૂંઝાઈ ગયું હોય તેમ પાંજરાને પણ તેણે સૂંઘી જોયું, ને પછી, કદાચ પોતા સામે નોંધાઈ રહેલી ચાચાની અને હુસેનની નજરથી અને કદાચ મૂંઝવી નાખે એવી દીવાની પોતાની આંખોમાં પ્રવેશ પામતી રોશનીથી ગભરાઇ ને તે કૂદ્યું અને બારણા પાછળ ભરાઈ ગયું.

"ઊભો રહે, ઊભો રહે, ગમાર!" મારા કાકાએ ત્રાડ પાડી, અને તેને પૂંછડેથી પકડીને પાછા પોતાના ઓરડામાં લાવ્યા. "ઉંદરડીથી ડરે છે, અક્કલ વિનાના? જો! આ તો એક ઉંદર માત્ર છે. જો! જોયું! જો, જો, હું કહું છું ના!"

ચાચાએ ગરદનથી બિલાડાને પકડ્યો અને ધ્રૂજતા–થરથરતા તેને છેક પીંજરાના સળિયા સુધી લઈ ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જો, જો, બીકણ ! હુસના, આને પકડ અને અહીં ઊભો રાખ ! તેને પાંજરાના બારણાની બરોબર સામે જ ઊભો રાખજે. જેવો હું પાંજરામાંથી ઉંદરને છોડું કે તરત જ તું પણ તેને છોડી દેજે...સાંભળે છે કે? તરત જ છોડી દેવાનો, હોં...જોજે હોં !"

ચાચાનો ચહેરો ગંભીર બની ગયો. તેમણે પીંજરાનું બારણું ઊંચું કર્યું...ગભરાતો અચકાતો ઉંદર બહાર આવ્યો. તેણે બીકથી ભરેલા બે ત્રણ શ્વાસ લીધા, ને બાણની ઝડપે કોચની નીચે એ દોડી ગયો...છોડતાં વેંત બિલાડો તો પૂંછડી ઊંચી કરીને ટેબલની નીચે ભરાઈ ગયો હતો.

"નાસી ગયો ! નાસી ગયો !" ચાચા બરાડયા. તે અત્યારે ભયંકર લાગતા હતા. "ક્યાં ગયો એ? બદમાશ? ટેબલ નીચે? જોજે હવે તું !..."

ચાચાએ ટેબલ નીચેથી બિલાડાને ખેંચી કાઢયો અને તેને હવામાં આમથી તેમ વીંઝયો.

"નાલાયક જાનવર !" તેને કાન ઉપર મુક્કી મારતા તે બબડયા. "લેતો જા, લેતો જા. બીજી વખત નાસી જવું છે કે? નમાલા...!"

બીજી દહાડે ફરીથી હુસેનને બૂમ પડી :

"હુસેન, એક ઉંદર ઝડપાયો છે. બિલાડાને અહીં લઈ આવ, જલદી !"

આગલા દિવસના અત્યાચાર પછી બિલાડું તો કોઠી પછવાડે સંતાઈ ગયું હતું અને આખી રાત બહાર જ નહોતું નીકળ્યું. જ્યારે હુસેને તેને ત્યાંથી ખેંચી કાઢયું અને તેને ગરદનથી પકડી ચાચાના ઓરડામાં લઈ આવીને તેણે પીંજરાની સામે મૂક્યું ત્યારે બીકથી તે ધ્રૂજી ઊઠયું અને દયા ઊપજે તેવી રીતે "મ્યાંઉં, મ્યાંઉં" કરવા લાગ્યું.

"થોડીવાર એને સ્વસ્થ થવા દે !" ચાચાએ હુકમ છોડયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ભલે થોડીવાર એ જોય અને સૂંઘે. તું જો અને શીખ બાયલા ! ઊભો તો રહે, અભાગિયા ! " બિલાડાને પિંજરા આગળથી ધીમે ધીમે દૂર જતો જોઈને તે બબડ્યા : " મારી નાખીશ તને હું ! એના કાન પકડ, હુસના ! બરોબર...હાં, હવે એને ફરીથી પાંજરાની સામે ઊભો રાખ."

ધીમે ધીમે મારા કાકાએ પીંજરાનું બારણું ઉઘાડ્યું; ઉંદર, બિલાડાના મોં નીચેથી જ જોર કરી ભાગ્યો, હુસેનના હાથ ઉપર ચડી ગયો અને દોડીને કબાટ નીચે ભરાઈ ગયો. પોતે હવે છૂટ્યું એમ કલ્પીને બિલાડું જોરથી કૂદી કોચ નીચે ભરાઈ ગયું.

" બીજા ઉંદરને પણ આણે જવા દીધો." ચાચા દુઃખથી બોલ્યા. " આને તું બિલાડો કહે છે ? અરર ! કેવું ખરાબ જાનવર છે ? માર એને, બરોબર પીંજરાની સામે એને ઊભો રાખીને ફટકાવ સાલાને."

જ્યારે ત્રીજો ઉંદર પકડાયો ત્યારે તો પીંજરાની સામે નજર જતાં જ બિલાડું આખા શરીરે ધ્રૂજી ઊઠ્યું અને ત્યાંથી છટકવા હુસેનને પંજામાં નહોર ભરાવવા લાગ્યું. ચોથો ઉંદર પણ એમ જ છટકી ગયો; પછી મામદુચાચાને એટલો ગુસ્સો ચડ્યો કે તેમણે બિલાડાના બચ્ચાને પડખામાં જોરથી લાત મારી અને કહ્યું :

" આને લઈ જા, આને ! કાઢી મૂક એને ! ખૂરદા કર એનો જલદી, એ કંઈ કામ આવે એમ નથી ! "

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું.

એ વર્ષ દરમિયાન પેલું નબળું પાતળું બિલાડીનું બચ્ચું એક જબરજસ્ત જોરદાર બિલાડામાં ફેરવાઈ ગયું હતું. એક વખત ઘરની પછીતના ભાગમાં કોઈ પ્રણયમિલન માટે એ નીકળી પડ્યું હતું. મિલનની જગ્યાએ લગભગ એ આવી પહોંચ્યું ત્યાં તેણે થોડો ખળભળાટ સાંભળ્યો ને એક પાણીની કૂંડી પાસેથી નીકળી તબેલા તરફ ધસતા

પુસ્તકાલય
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ઉંદરડાને તેણે ભાળ્યો. એ વીર બિલાડાના, એ જોતાં જ, વાળ શરીર ઉપર ઊંચા થઈ ગયા, તેણે પીઠને છલંગ મારવા સંકોચી... સ્...સ્ એવો અવાજ કર્યો, ને આખે શરીરે ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં તે કાયરની માફક ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

અફસોસ ! કોઈ કોઈ વાર મારી પોતાની પણ એ નાસતા બિલાડા જેવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે એ મને પણ ખબર છે. એ બિલાડાની માફક જ મને પણ, મારા નાનપણમાં મારા ચાચાને હાથે અરબીની કેળવણી પામવાનું માન મળ્યું હતું. હવે જ્યારે જ્યારે એ પ્રાચીન મહાભાષાનો કોઈ ગ્રંથ જોવા પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આતુરતાભર્યા ઉત્સાહથી પ્રફુલ્લિત બની જવાને બદલે, હું તે ભાષાનાં અનિયમિત ક્રિયાપદોને, તેના વ્યાકરણની અવળચંડાઈઓને, મારા કાકાના બેસી ગયેલાં ડાચાને યાદ કરું છું ને ફિક્કો પડી જાઉં છું. મારા માથા ઉપર, ભયથી, મારા વાળ ઊંચા થઈ જાય છે, ને પેલા બિલાડાની માફક હું પણ કાયરતાથી એ ગ્રંથથી દૂર ને દૂર દોડી જાઉં છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાટકનું વાચન

"શેઠ સાહેબ, કોઈ બાઈ તમને મળવા આવી છે." નોકરે કહ્યું, "એક કલાકથી આંટાફેરા કર્યા કરે છે."

નિરંજન હજી હમણાં જ જમીને ઊઠતો હતો. આ વાત સાંભળીને તે છેડાયો અને કહ્યું:

"જહન્નમમાં જાય એ બાઈ! એને કહે કે હું કામમાં છું."

"પાંચ વખત તો એ અહીં આવી ગઈ, શેઠ, ને મેં ના પાડી, પણ એ કહે છે કે મારે ખાસ જરૂરનું કામ છે...રોવા જેવી થઈ ગઈ છે એ હવે તો......"

"હં...ઠીક ત્યારે, એને દીવાનખાનામાં બેસાડ."

શેઠનો કંટાળો સમજતો નોકર મૂછમાં હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

જરા પણ ઉતાવળ કર્યા સિવાય નિરંજને એનો ઝભ્ભો પહેર્યો. એક હાથમાં એક પુસ્તક અને બીજા હાથમાં ખોલેલી ઇન્ડિપેન લીધી, ને જાણે પોતે ખૂબ જ કામમાં રોકાયેલો હોય એવો દેખાવ કરીને તે દીવાનખાનામાં ગયો. ત્યાં ચશ્માં પહેરેલી, જાડી, લાલ લાલ મોંવાળી એક સ્ત્રી તેની રાહ જોઈને બેઠી હતી. કોઈ ઉચ્ચ કુટુંબની હોય તેવી તે લાગતી હતી અને બંગાળી ફેશનની સાડી અને છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનનું બ્લાઉઝ તેણે પહેર્યું હતું. તેના ચંપલમાં તો જાતજાતની ડિઝાઈનો કાઢેલી હતી. નિરંજનને જોતાં જ એની સામે તેણે નજર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફેરવી અને નમસ્કાર કરતાં વિનંતીમાં જાણે જોડતી હોય તેમ હાથ જોડ્યા, ને ઊભી થઈ ગઈ.

"આપ તો મને ભૂલી જ ગયા હશો, ચોક્કસ," તેણે જાડા, પુરુષ જેવા અવાજમાં કહેવા માંડ્યું. તેનો ઉશ્કેરાટ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતો હતો: "હું આપને શાહને ત્યાં મળેલી...હું...હું...મારું નામ મણિબહેન મહેતા..."

"આ...આ...આ...હાં...બેસોને, બોલો, શો હુકમ છે?"

"આપ.. આપ...જુઓને...હું...હું..." બેઠા પછી પેલી સ્ત્રી બોલવા લાગી પણ એનો ઉશ્કેરાટ તો વધતો જ જતો હતો. "આપ મને ભૂલી ગયા છો...હું મણિબહેન મહેતા છું...એમ છે કે હું આપની પ્રતિભાની પૂજક છું. ને આપનું હરેક લખાણ હું ખૂબ જ રસપૂર્વક વાંચું છું...એમ નહિ ધારતા કે હું આ બધું આપને સારું લગાડવાને કહું છું, હું તો જે વ્યક્તિ માનને લાયક છે તેને યોગ્ય માન આપું છું, એટલું જ...હું હમેશાં તમારાં લખાણો વાંચું છું, હમેશાં જ. હું પોતે યે સાહિત્યની દુનિયાથી સાવ અજાણી તો નથી જ; એટલે, જરૂર...એમ તો નહિ કે હું પોતે મારી જાતને કોઈ લેખિકા બેખિકા સમજું છું, પણ...તો યે મેં યે મારું નૈવેદ્ય તો એ દેવીને ચરણે ધર્યું જ છે...જુદે જુદે વખતે મેં યે બેત્રણ બાળવાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. આપે તો એ નહિ જ વાંચી હોય...ક્યાંથી વાંચી હોય?...મેં અનુવાદો પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કર્યા છે...અને મારો સદ્ગત ભાઈ 'સમસ્યા' માટે લેખો પણ લખતો."

"એમ કે...હા...બરોબર. બોલો, આપને મારું શું કામ પડ્યું?"

"જાણે એમ છે," બાઈએ આંખ નીચી ઢાળી દીધી, ને હતી તેથી યે પોતે વધુ લાલ બની ગઈ; "મને આપની પ્રતિષ્ઠાની ને આપનાં મંતવ્યોની જાણ છે નિરંજનભાઈ, ને એટલે હું આપનો અભિપ્રાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણવા...એમ નહિ, પણ આપની દોરવણી મેળવવા આતુર છું. મેં એક નાટક ઘસડી માર્યું છે, એ આપને કહી દઉં. એ મારું પહેલું જ બાળક છે...માફ કરજો, મારી આ કહેવાની રીત હોં...ને એને છપાવવા મોકલું એ પહેલાં આપનો એ વિશેનો અભિપ્રાય જાણવાની મને ખૂબ જ ઉત્કંઠા છે."

ધ્રૂજતે હાથે, હાથમાં પકડાઈ ગયું હોય ને પંખી જે રીતે ફફડી ઊઠે એમ ફફડતાં ફફડતાં બાઈએ પોતાની થેલી ઉઘાડી ને એમાંથી એક જાડું થોથું બહાર કાઢયું.

નિરંજનને પોતાના સિવાય બીજાં કોઈનાં લખાણો ગમતાં નહિ. જ્યારે કોઈક બીજાનાં લખાણો વાંચવાનો કે સાંભળવાનો ભય તેની સામે ઉપસ્થિત થતો, ત્યારે જાણે તોપને મોઢે પોતાને બાંધવામાં આવ્યો હોય તેવું તેને લાગતું. આ જાડું થોથું જોઈને તે ખરેખર ગભરાયો અને જલદી કહ્યું :

"ઓહો, સરસ, સરસ...મૂકી જાઓ...હું વાંચી જઈશ."

"નિરંજનભાઈ," નિરાશ થતી હોય એવા અવાજે અને વિનંતીમાં ઊંચા કરતી હોય તેમ ફરી જોડેલા હાથ ઊંચા કરીને એ બાઈ બોલી: "આપ પુષ્કળ કામમાં રોકાયેલા છો એ હું જાણું જ છું... આપની એકેએક ક્ષણ મહામૂલ્યવંતી છે. ને અત્યારે તમે મને અંતરથી શાપ પણ આપતા હશો, પણ...મારા ઉપર દયા કરો, આપને મારા મોંએ મારું નાટક મને સંભળાવવા દો...એટલી કૃપા જરૂર કરો."

"એ તો આનંદ જ થાય," નિરંજન અચકાતો અચકાતો બોલ્યો, "પણ બહેન, હું...ખરેખર ખૂબ જ કામમાં છું...ને મારે... આ મિનિટે જ બહાર જવું પડે એમ છે."

"નિરંજનભાઈ," બાઈ કરગરી ઊઠી ને તેની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં : "આપ એટલો ભોગ આપો. હું ઉદ્ધત છું, વિઘ્નકર છું, એ બધું ખરું પણ આપ ઉદાર બની જાઓ. આવતી કાલે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું સુરત ચાલી જવાની છું, ને આજે ને આજે આપનો અભિપ્રાય હું જાણી શકું તો મારું કામ થઈ જાય. એક અર્ધો કલાક જ મારે માટે રોકાઈ જાઓને...માત્ર અર્ધો જ કલાક.....હું આપને વિનંતી કરું છું."

નિરંજન અંતરથી પોચો રૂ જેવો હતો. તે ના ન પાડી શક્યો. જ્યાર એને લાગ્યું કે સ્ત્રી હવે તો ડૂસકાં ભરશે ને પોતાને પગે પડશે, ત્યારે તે મૂંઝવણમાં આવી પડ્યો અને નિરાધારીભર્યા અવાજે બોલ્યો :

"ભલે ત્યારે, જરૂર...હું સાંભળું છું...અર્ધો કલાક હું રોકાઈ જઈશ."

બાઈ આનંદનો ચિત્કાર કરી ઊઠી. સ્વસ્થતાથી સોફા ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ ને વાંચવા લાગી. નોકર અને નોકરડી મોટા બધા દીવાનખાનાને સાફસૂફ કરતાં કરતાં શેઠની દીકરી વિશે લંબાણપૂર્વક જેમાં વાત કરતાં હતાં એ દૃશ્ય તેણે પહેલું વાંચી સંભળાવ્યું. તે છોકરી, સુશીલા, તેમનાં ગામડામાં એક નિશાળ અને દવાખાનું બંધાવવા માટે મહેનત કરતી હતી. જ્યારે એ નોકર દીવાનખાનામાંથી બહાર ગયો ત્યારે નોકરડી કેળવણી એટલે પ્રકાશ અને અજ્ઞાન એટલે અંધકાર એ ભાવની લાંબી એવી સ્વગતોક્તિ ઉચ્ચારી ગઈ. પછી મણિબહેન એ નોકરને પાછો એ ઓરડામાં લાવ્યાં ને એ નોકર પોતાના શેઠ વિશે લાંબી લાંબી સ્વગતોક્તિ ઉચ્ચારી ગયો. શેઠ મોટા સટોડિયા હતા ને તેમને પોતાની પુત્રીના વિચારો ગમતા નહોતા. કોઈ શ્રીમંતના પુત્ર જોડે તેને પરણાવી દેવા માગતા હતા, ને પોતે માનતા હતા કે માત્ર અજ્ઞાનમાં જ, સંપૂર્ણ અંધકારમય અજ્ઞાનમાં જ લોકોનો ઉદ્ધાર સમાયેલો હતો. પછી જ્યારે બન્ને નોકરો રંગમંચ છોડી ગયા ત્યારે સુશીલા જાતે રંગમંચ પર આવી અને પ્રેક્ષકોને તેણે જણાવ્યું કે પોતાને આખી રાત ઊંઘ નહોતી આવી ને બધો વખત વિનયના જ વિચારોએ એને સતાવ્યા કરી હતી. વિનય એક ગરીબ શિક્ષકનો પુત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો ને કશો ય બદલો નહોતો મળતો છતાં તે પોતાના પિતાને તેના ધંધામાં મદદ કરતો હતો. બધાં જ જ્ઞાન–વિજ્ઞાનને વિનય ઘોળીને પી ગયો હતો, પણ તેને મૈત્રી કે પ્રેમમાં શ્રદ્ધા નહોતી. એને જિંદગીમાં કંઈ કરવાપણું લાગતું નહોતું અને તે મૃત્યુને ઝંખી રહ્યો હતો; એટલે પોતે, આ યુવતી સુશીલાએ, એને બચાવવો જોઈએ.

નિરંજન સાંભળતો રહ્યો અન આ સ્ત્રીના વજનથી દબાઈ જતા પોતાના સોફાને ગ્લાનિપૂર્વક નિહાળી રહ્યો, પોતાની કાનની ભૂંગળીમાં ભટકાતા એના પુરુષ જેવા અવાજને ઝીલી રહ્યો, એ શું બોલતી હતી એ કશું સમજ્યો નહિ, ને મનમાં ને મનમાં બોલ્યો :

"સેતાને જ તને મારે ત્યાં મોકલી છે...જાણે મને આ બધો બબડાટ સાંભળવામાં મઝા આવતી હશે!...તેં નાટક લખ્યું છે એમાં મેં તો કંઈ ગુનો નથી કર્યોને! કે કર્યો છે? હે ભગવાન! કેવું જાડું થોથું છે! કેટલો કંટાળો આવે છે!"

દીવાલ ઉપર પોતાની પત્નીની છબી ટિંગાતી હતી તે તરફ નિરંજનની નજર ગઈ અને તેને યાદ આવ્યું કે તેણે પાંચ વાર દોરી, ચીઝનો ડબો અને ટૂથ પાવડર લઈ ને એ લોકો ઓરડી હવાફેર માટે ગયાં હતાં, ત્યાં આવી પહોંચવાની પોતાને સૂચના મોકલી હતી.

"એણે દોરીનો નમૂનો મોકલ્યો છે એ મેં ખોઈ ન નાખ્યો હોય તો સારું." એને વિચાર આવ્યો: "ક્યાં મૂક્યો હશે એ મેં? મારી પેલી આસમાની બંડીમાં એ રહી ગયો હશે...આ માખીઓએ આખી છબી પણ ગંદી કરી નાખી છે...મારે નિરાતે આ કાચ બરોબર ધોઇ સાફ કરવા સૂચના આપવી પડશે...બારમું દશ્ય આ વાંચી રહી છે એટલે હમણાં જ પહેલો અંક તો જાણે પૂરો થવાનો...જાણે આવી ગરમીમાં ને ચરબીના આવા પર્વત પાસે પ્રેરણા આવવાને નવરી બેઠી હોય!......નાટક લખવાને બદલે આણે તો માત્ર પાણી પીને ભૂખ્યાં ભૂખ્યાં જમીન ઉપર સૂઈ રહેવું જોઇએ..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આ સ્વગતોક્તિ બહુ લાંબી થઈ ગઈ હોય એવું તો આપને નથી લાગતું ને? બાઈએ ઓચિંતાં જ આંખો ઊંચી કરીને પૂછ્યું.

નિરંજને એ સ્વગતોક્તિ સાંભળી નહોતી, પણ જાણે એ સ્ત્રીએ નહિ પણ પોતે જ એ સ્વગતોક્તિ લખી હોય એવા દોષના ભાનવાળા અવાજે એણે કહ્યું :

"ના, ના, જરા યે નહિ. એ તો સરસ છે..."

બાઈ આનંદથી ઝળકી ઊઠી અને તેણે આગળ ચલાવ્યું :

સુશીલા : તમે પૃથક્કરણથી ખવાઈ ગયા છો. આટલી નાની ઉંમરમાં તમે હૃદયથી જીવવાનું ભૂલી ગયા છો અને બુદ્ધિમાં તમે તમારી શ્રદ્ધાનું આરોપણ કર્યું છે.

વિનય : હૃદય એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ? એ તો શરીર-શાસ્ત્રનો એક ખ્યાલ માત્ર છે. જેને આપણે લાગણીઓ કહીએ છીએ એના પર્યાય તરીકે વપરાતા શબ્દ તરીકે હું હૃદયને સ્વીકારતો નથી.

સુશીલા : (મૂંઝવણમાં) અને પ્રેમ? એ તો વિચારોના સાન્નિધ્યમાંથી જન્મતી એક વસ્તુ માત્ર નથી ને? મને સાચેસાચું કહો, તમે કદી પ્રેમ કર્યો છે?

વિનય : (કડવાશથી) જે ઘા હજી રુઝાયા નથી એને ફરી સ્પર્શ આપણે ન કરીએ. (થોડી પળ શાંતિ, પછી) તમે શેના વિચારમાં છો ?

સુશીલા : મને લાગે છે કે તમે દુ:ખી છો.

સોળમા દૃશ્યનું વાચન ચાલતું હતું તે દરમિયાન નિરંજને બગાસું ખાધું અને દાંતમાં માખી પકડીને કૂતરાઓ જે જાતનો અવાજ કરે એ જાતનો અવાજ તેના દાંતમાંથી નીકળી ગયો. આ ગંદા અવાજથી તે પોતે જ શરમાઈ ગયો અને તેને ઢાંકી દેવા પોતે જાણે ખૂબ ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળી રહ્યો હોય એવો ભાવ તે મુખ પર લાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"દૃશ્ય સત્તરમું? ક્યારે પૂરું થશે કોણ જાણે?" તેને વિચાર આવ્યો: "હે ભગવાન, જો બીજી દસ મિનિટ આ યાતના ચાલી, તો તો હું પોલીસને મદદે બોલાવવા બૂમ પાડી ઊઠીશ, આ તો અસહ્ય છે."

પણ અંતે એ સ્ત્રી વધારે મોટેથી અને વધારે ઝડપથી વાંચવા લાગી, અને છેવટે, હજીયે ઊંચે સાદે તેણે વાંચ્યું:

"પડદો પડે છે."

નિરંજને એક આછો નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને તે ઊભો થવા જતો હતો, પણ ત્યાં તો ઝડપથી બાઈએ પાનું ફેરવ્યું અને તે વાંચતી જ રહી:

"**અંક બીજો**:—દૃશ્ય, એક ગામડાની ગલી, જમણી બાજુ નિશાળ, ડાબી બાજુ દવાખાનું, ગામડિયા સ્ત્રી અને પુરુષો દવાખાનાનાં પગથિયાં ઉપર બેઠાં છે."

"માફ કરજો, પણ આમાં અંકો કેટલા છે?" નિરંજને વચ્ચેથી અટકાવીને પૂછ્યું.

"પાંચ," બાઈએ જવાબ આપ્યો, અને તરત જ, ઢીલ થતાં પોતાનો પ્રેક્ષકગણ ભાગી જશે એવી બીકથી, તે ઝડપબંધ વાંચતી જ રહી:

(વિનય નિશાળની બારીમાંથી બહાર જોતો હોય છે. પછી નવા ગામડિયાંઓ પોતાનો માલ ચોરા ઉપર લઈ જતા દેખાય છે.)

ફાંસીએ ચડવાની જેને સજા થયેલી હોય અને માફી મેળવવાની કોઈ આશા રહી ન હોય એવા માણસની માફક નિરંજને આના અંતની રાહ જોવી છોડી દીધી. બધીયે આશાઓનો ત્યાગ કરી દીધો, ને પોતાની આંખ બિડાઈ ન જાય એનો સતત પ્રયત્ન કરતો કરતો પોતાનાં મોં ઉપર, જાણે પોતે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હોય એવા ભાવ ધારણ કરીને તે બેઠો રહ્યો...આ સ્ત્રી આ નાટક પૂરું કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદાય લઈ જાય એ ભવિષ્ય એટલું બધું દૂર દૂર દેખાતું હતું કે તેનો તો વિચાર કરવો પણ તેણે છોડી દીધો.

"હુ...યુ...યુ...યુ..." એના કાનમાં એ સ્ત્રીનો અવાજ અથડાયા કર્યો... "હુ...યુ...યુ...શુ...શુ...શુ..."

"હું સોડાનો ડોઝ લેવો પણ ભૂલી ગયો છું...શેના વિચાર આવે છે આ?" તેને થયું, "અરે, મારા સોડાના ડોઝના. ઝાઝો ભાગ તો પાછો વાયુનો હુમલો થવાનો...ગજબ છે ને! પેલો સન્મુખ આખો વખત ભજિયાં ઝાપટે રાખે છે ને એને કંઈ નથી થતું ને મને...બારી ઉપર આવીને પેલી ચકલી બેઠી..."

નિરંજને ખેંચાઈ ખેંચાઈને ફરી બિડાઈ જતાં પોતાનાં પોપચાંને ઉઘાડાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. મોં ખોલ્યા વિના બગાસું આવ્યું અને મણિબહેન મહેતાની સામે એ જોઈ રહ્યો. તે ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હતી ને તેની નજર સામે જાણે હમણાં તરતી હતી, ત્રિકોણમાં ફેરવાઈ જતી હતી ને એનું માથું જાણે છતને અડી રહ્યું હતું.

વિનય : ના, મને જાવા દો...

સુશીલા : (સ્તબ્ધ બની) શા માટે?

વિનય : (સ્વગત) ફિક્કી પડી ગઈ છે! (સુશીલાને) મને સમજાવવાની ફરજ પાડો માં. તમે એનું કારણ જાણો એના કરતાં તો હું મૃત્યુ પામવું વધારે પસંદ કરું.

સુશીલા : (થોડી ક્ષણ પછી) તમે ચાલી જઈ નહિ શકો.

બાઈ સૂજવા લાગી. સૂજવા લાગી, ગજબનાકની સૂજી ગઈ, અને દીવાનખાનાની ભેજમય હવામાં જાણે કે ઓગળી ગઈ—માત્ર ઉઘાડબંધ થતું તેનું મોં જ દેખાતું હતું: પછી ઓચિંતી એક શીશીના નાના કદમાં તે ફેરવાઈ ગઈ, આમથી તેમ હલવા લાગી, અને ટેબલની સાથે સાથે જાણે ઓરડાના દૂરના ખૂણામાં ધકેલાઈ ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનય : (સુશીલાને બાથમાં જકડીને) તેં મને નવું જીવન બક્ષ્યું છે! જીવનમાં જીવવા માટેનું નવું કારણ તેં મને આપ્યું છે! જાગી ઊઠેલી ધરતીને વર્ષાનું પ્રથમ ઝાપટું પુનર્જીવિત કરી દે તેમ તેં મને પુનર્જીવિત કરી દીધો છે. પણ...એ બધું બહુ મોડું થયું છે... બહુ જ મોડું. મારા હૃદયને કોરી ખાતા દર્દનો કોઈ ઇલાજ નથી.

નિરંજન ચોંકી ઊઠ્યો અને ઝાંખી બની ગયેલી અને બળી રહેલી નજરે એ વાંચી રહેલી સ્ત્રીને નીરખી રહ્યો. એક મિનિટ માટે કશું જ ન સમજતો હોય તેમ તે તેની સામે તાકી રહ્યો...

દૃશ્ય ૧૧ મું :–એનું એ જ. સુશીલાનો પિતા, પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર તથા સાથીઓ સહિત.

વિનય : મને પકડી લો; લો.

સુશીલા : હું એની જ છું. મને પણ પકડો. હું એને ચાહું છું. હું એને મારી જિંદગી કરતાંયે વધારે ચાહું છું.

પિતા : સુશીલા, તારા બાપનું તું સત્યાનાશ કાઢવા બેઠી છે, એ સમજ પડે છે તને?...

ફરી પાછી એ સ્ત્રી ફૂલવા લાગી...પોતાની આસપાસ જંગલીની જેમ નજર નાખતો નિરંજન ઊભો થયો. મોટા અકુદરતી અવાજે તેણ ઘાંટો પાડ્યો, ટેબલ ઉપર પડેલું એક મોટું પેપર–વેઇટ તેણે ઉપાડ્યું. ને પોતે શું કરે છે તેનું ભાન ભૂલીને, પોતામાં હતી તેટલી શક્તિ એકઠી કરીને એ પેપર–વેઇટ તેણે પેલી લેખિકાના માથામાં જોરથી માર્યું...

"મને પોલીસને સોંપી દ્યો, મેં ખૂન કર્યું છે," એક મિનિટ બાદ ઓરડામાં ધસી આવેલ નોકરને તેણે કહ્યું.

જ્યુરીએ એને નિર્દોષ ઠેરવી છોડી દીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોટેલમાં

"હું તમને કહી મૂકું છું, હોં ભાઈ!" ૪૭ નંબરના ઓરડામાં રહેતી લાલચોળ બની ગયેલી કર્નલની પત્ની માદામ નેશેટિરિન શબ્દોને ઝડપથી ઉચ્ચારતી હોટેલના માલેક ઉપર ધસી પડતાં બોલી: "હું તમને સાફ કહી મૂકું છું હોં કે કાં તો મને બીજો ઓરડો આપો, નહિતર તમારી રેઢિયાળ હોટેલને હું સદંતર છોડી જઇશ. આ તો લફંગાપણાનું ધામ છે. પ્રભુ બચાવે! મારે મોટી ઉંમરની દીકરીઓ છે, અને અહીં તો રાત ને દિવસ અપશબ્દ સિવાય કંઈ સાંભળવા જ મળતું નથી. રાત ને દિવસ એનું એ જ! કેટલીક વાર તો એવી વાતો કરે છે કે સાંભળનારના કાન પણ શરમથી લાલ લાલ થઈ જાય. ખરેખર, ગાડીવાળા જેવી જ ભાષા વાપરે છે એ. એ તો સારું છે કે મારી દીકરીઓ બિચારી આવું કશું સમજતી નથી, નહિતર તો મારે તરત જ એમને લઇને રસ્તા ઉપર નીકળી પડવું પડે...જુઓ, અત્યારે પણ એ કંઈક બોલે છે, તમે પણ સાંભળો."

"મને એના કરતાં યે એક સરસ વાતની ખબર છે, દોસ્ત," બાજુના ઓરડામાંથી એક ઘોઘરો ઊંડો અવાજ આ ઓરડામાં વહી આવ્યો: "લેફ્ટેનન્ટ ડ્રુઝકોવ તને યાદ છે? વારુ, એ જ ડ્રુઝકોવ બિલિયર્ડના પીળા સોગઠાંને ખાનામાં ઢાળી દેવા ફટકા મારતો હતો અને તને એની હંમેશની આદત તો ખબર છે ને! એ પ્રમાણે એણે પોતાનો પગ ઊંચો કર્યો. તરત જ ચરરર...જેવો કંઈક અવાજ સંભળાયો. પહેલાં તો બધાંને લાગ્યું કે તેણે બિલિયર્ડના ટેબલનું કપડું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફાડી નાખ્યું, પણ જ્યાં તેમણે જોયું ત્યાં તો, દોસ્ત! તેની બ્રીચીઝનો સાંધેસાંધો તૂટી ગયો હતો. જંગલીએ પગ એટલો ઊંચો ઉછાળ્યો હતો કે એકે સાંધો બાકી નહોતો...હા, હા, હા, અને ત્યાં બૈરાંઓ પણ હતાં...બીજી બૈરીઓની સાથે પેલા મૂર્ખા લેફ્ટેનન્ટ ઓકુરીનની વહુ પણ ત્યાં હતી...ઓકુરીન તો ગરમાગરમ થઈ ગયો. 'આ માણસ' તેણે કહ્યું : ' મારી પત્નીની હાજરીમાં આવું અણછાજતું વર્તન કરવાની હિંમત કેમ કરી શકે છે ?' વાતમાંથી વાત વધતી ગઈ. તું તો ઓળખે છે ને આપણા માણસોને ? ઓકુરીને દ્વંદ્વયુદ્ધનું નક્કી કરવા માટે પોતાના સાથીદારને ડુઝંકાવને ત્યાં મોકલ્યો. ડુઝંકાવે કહ્યું. 'મૂર્ખો થા માં.'...હા, હા, હા...પણ એને કહેજે કે એણે પોતાના સાથીદારને મારી પાસે મોકલવા કરતાં જે દરજીએ એ બ્રીચીજ સીવ્યું તેની પાસે એને મોકલવો જોઈએ. એ તો એની જ ગલતી કહેવાય. નહિ ? હા, હા, હા......! હા, હા, હા..."

કર્નલની પુત્રીઓ, લિલિયા અને મિલા, જેઓ પોતાના ગોળ ગાલને પોતાની મુઠ્ઠીઓ ઉપર ટેકવી બારી પાસે બેઠી હતી, તે શરમથી લાલ લાલ બની ગઈ; અને જાણે તેમના ભરેલા ગાલોમાં દાટી દેવી હોય તેમ પોતાની આંખો તેમણે ઢાળી દીધી.

" હવે તમે એને સાંભળ્યો. ન સાંભળ્યો ?" હોટેલના માલેકને ઉદ્દેશીને માદામ નેશેટિરિને આગળ ચલાવ્યું : " ને મને લાગે છે કે આવી વાતની તમને કાંઈ જ પડી નથી, કેમ ? હું એક કર્નલની પત્ની છું. મારા પતિ લશ્કરના ઉપરી અમલદાર છે. કોઈ ગાડીવાળા જેવા માણસને મારી હાજરીમાં આવો ગંદવાડ હું કોઈ રીતે ઊભો નહિ કરવા દઉં."

" એ ગાડીવાળો નથી, બાઈ, પણ સ્ટાફ કેપ્ટન કિકિન છે... એ જન્મથી જ ઊંચા કુળનો છે."

" જો એણે એટલી બધી સાન ગુમાવી હોય કે એક હલકા ગાડી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાળા કરતાં યે ગંદી વાતો એ કરી શકે તો તો વળી એ વધારે તિરસ્કારને પાત્ર છે. ટૂંકમાં કહું તો તમે મને જવાબ વાળવા રહેવા દો, પણ મહેરબાની કરીને આને અહીંથી કાઢવાનાં યોગ્ય પગલાં લો."

"પણ હું શું કરી શકું, બાઈસાહેબ? તમે એક જ આવી ફરિયાદ નથી કરતાં, બધાં જ ફરિયાદ કરે છે, પણ હું એને કહું શું? કોઈ એના ઓરડામાં જાય અને એને શરમાવવા કહે: 'હે ભાઈ, કંઈક તો ઈશ્વરનો ડર રાખો. આ તો શરમજનક છે.' ત્યાં તો એ એના મોં ઉપર મુઠીઓથી મુક્કો મારે અને ગમે એવી ગાળો સંભળાવે: 'લે, આ તારી ચૂંગીમાં મૂકી એને પી જજે.' ને એવું કહે! ખરે-ખર, એનો તો ત્રાસ છે. તમને તો કહેતાં મને શરમ લાગે છે, પણ સવારના પહોરમાં ઊઠીને એ એનાં અંદર પહેરવાનાં કપડાં સિવાય કંઈ પણ પહેર્યા વગર કરોડામાં આંટા મારે છે અને જ્યારે છાંટોપાણી વધારે લેવાયાં હોય ત્યારે તો પોતાની રીવોલ્વર ઉપાડીને ભીંતને ગોળીઓથી વીંધી નાખે છે. દિવસના ભાગમાં એ દારૂ ઢીંચે છે અને રાતના ગાંડો બની ગયો હોય એ રીતે પાનાંનો જુગાર ખેલે છે ને ગંજીપાની રમત ખલાસ થઇ કે તરત વઢવાડ..."

"પણ એ બદમાશને તમે હાંકી કેમ નથી કાઢતા?"

"એને કાઢી શકાય એમ છે જ ક્યાં? ત્રણ મહિનાનું તો મારું ભાડું તેની પાસે લેણું છે, પણ અમે ભાડાના પૈસા તેની પાસે માગતા નથી. અમે તો અમારા ઉપર ઉપકાર કરવા ખાતર પણ અહીંથી નીકળી જવાની તેને વિનંતી કરીએ છીએ. મેજિસ્ટ્રેટે તો આ ઓરડી-ઓ છોડી દેવાનું એના ઉપર હુકમનામું પણ કર્યું છે, છતાં એ એક કોર્ટમાંથી બીજી કોર્ટમાં કેસ ઘસડી જાય છે, અને આમ ઢસરડા ચાલુ છે. એનાથી તો તોબાહ, તોબાહ, ખરેખર! ને હે ઈશ્વર! આમ તો માણસેય કેવો? જુવાન, દેખાવડો અને બુદ્ધિશાળી. જ્યારે તે પીને છાકટો ન બન્યો હોય ત્યારે તો એના જેવો કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થ નહિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય. હમણાં જ એક દિવસ તેણે પીધો નહોતો, ને તે દિવસે તો આખો ય વખત તેણે તેનાં માબાપને કાગળો લખવામાં જ ગાળ્યો."

"બિચારાં માબાપ!" કર્નલની પત્નીએ નિસાસો મૂક્યો.

"એમની તો ખરેખર દયા આવી જોઈએ. આવો કપાતર ઘેર હોય તેમાં તેમને કશું યે આશ્વાસન નથી. એને ગાળો ભંડાય છે, એ ભાડે રહેતો હોય ત્યાંથી એને કાઢી મૂકવામાં આવે છે, અને એક દિવસ પણ એવો નથી જતો જ્યારે કોઈ ને કોઈ જાતની વાતો એને વિશે ઊડી ન હોય. એ તો હંમેશાં એવી કોઈ ને કોઇ તકલીફમાં જ હોય. આ બધુ બહુ દિલગીરી ભરેલું છે."

"એની દુઃખી પત્ની બિચારી!" બાઇએ ફરી નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

"એને પત્ની નથી, બાઇ સાહેબ! કેવી વાત કરો છો? એનું માથું જ એ ન ભાંગી નાખે તો તો એણે ઈશ્વરનો પાડ માનવો રહ્યો..."

બાઈ ઓરડામાં આમથી તેમ આંટા મારવા લાગી.

"એ પરણ્યો નથી એમ કહો છો તમે?"

"નથી જ પરણ્યો વળી."

ફરીથી બાઇએ ઓરડામાં આંટા મારવા માંડ્યા અને તે જરા વિચારમાં પડી ગઇ.

"હં, નથી પરણ્યો...એમ?..." વિચાર કરતી કરતી તે બોલી: "હં, લિલિયા ને મિલા, બારી પાસે બેસો માં. પવન ખૂબ છે...કેવી દુર્દશા? જુવાન માણસ, ને પોતાની જાતને છેક આ હદે ડૂબી જવા દીધી! અને બધું શેને લીધે? એની ઉપર સારી અસર પાડે એવું કોઇ નહિ ત્યારે જ ને? કોઇ મા એવી ન હોય કે જે...એમ......ઠીક ત્યારે." પછી પળેકના વિચાર પછી કર્નલની પત્નીએ મીઠાશથી આગળ ચલાવ્યું: "કૃપા કરી એની પાસે તમે જાઓ અને એને મારે નામે કહો કે...કે આવા ઉદ્‌ગારો વાપરતો તે બંધ થાય...તેને કહો કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માદામ નેશેટિરિન તેને વિનંતી કરે છે...તેને કહો કે હું મારી પુત્રીઓ સાથે નં. ૪૭માં રહું છું...કે હું મારા પ્રદેશની જાગીરમાંથી અહીં આવી છું."

"જરૂર."

"તેને કહો કે એક કર્નલની પત્ની અને પુત્રીઓ અહીંયાં છે. એ અહીં આવીને માફી પણ માગી જઈ શકે છે...ભોજન પછીના સમયમાં અમે હંમેશાં ઘેર જ હોઈએ છીએ. અરે મિલા! બારી બંધ કર."

"શા માટે, બા, તારે એ નફફટનું શું કામ છે?" જ્યારે હોટેલ-વાળો ચાલ્યો ગયો ત્યારે લિલિયાએ ધીમેથી કહ્યું: "આમંત્રણ આપવા જેવો એ માણસ છે? દારૂડિયો, તોફાની, બદમાશ છે એ તો."

"અરે, એમ ના બોલ, દીકરી! તું હંમેશાં આમ જ વાત કરે છે! ભલેને એ ગમે એવો હોય, તો યે આપણે એનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઇએ...બધા માણસોમાં કંઈ ને કંઈ સારું તત્ત્વ તો હોય છે જ...ને કોને ખબર છે...?" કર્નલની પત્નીએ એક નાનો નિઃશ્વાસ નાખીને નખથી શિખ સુધી પોતાની બન્ને પુત્રીઓને જોતાં જોતાં કહ્યું: "કદાચ, તમારું ભાવિ અહીં જ નિર્માણ થયું હોય! ગમે તેમ, તમારાં કપડાં બદલી નાખો..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભિખારી

"આ ભૂખ્યા માણસની દયા કરો જરા, મારા સાહેબ! ત્રણ દિવસથી કંઈયે ખાવા નથી મળ્યું...એક પૈસો ય ખિસ્સામાં નથી...ભગવાનના સમ ખાઈને કહું છું કે હું તો ગામડામાં છોકરાં ભણાવતો પણ મુખીમુખીની ખટપટે મારો રોટલો ટાળી દીધો. ખોટી ખોટી વાતોનો ભોગ હું બની ગયો. છેલ્લા વરસ દિવસથી ક્યાં ય કરતાં ક્યાં ય નોકરી પણ નથી મળતી."

વડોદરામાં વકીલાત કરતા વિનાયક વકીલે એ ભિખારીનાં ફાટેલ-તૂટેલ કપડાં, દારૂ પી પીને લાલચોળ બની ગઈ હોય તેવી આંખો, ગાલ ઉપરની અકુદરતી લાલાશ વગેરે સામે જોયું ને તેને લાગ્યું કે આ અગાઉ પણ ક્યાંક આ માણસને તેણે જોયો છે ખરો.

"હવે મને છેક ડાંગ જિલ્લામાં ક્યાંક નોકરી મળે એમ છે પણ ગાડીભાડાના પણ મારી પાસે પૈસા નથી. ભલા થઈ મને મદદ કરો, સાહેબ, મને આમ ભીખ માગતાં શરમ આવે છે પણ...સંજોગો ફરજ પાડે છે ત્યાં શું થાય?"

વિનાયકની નજર તેના અધફાટેલા, કાદવથી ખરડાયેલા બૂટ ઉપર પડી ને તેને ઓચિંતું જ બધું યાદ આવી ગયું.

"સાંભળ, પરમ દિવસે તું મને નવા બજારમાં મળી ગયો હતો, ત્યારે તો તું કોઈ માસ્તરબાસ્તર હતો એમ નહોતો કહેતો. તું તો કહેતો હતો કે તું વિદ્યાર્થી છે ને તારી નિશાળમાંથી તને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો છે. યાદ છે તને એ વાત?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ન...આ, ના, ના, એમ બને જ શી રીતે?" મૂંઝાઈ જઈને ભિખારી ગાળા ચાવવા લાગ્યો : "હું તો ગામડાનો મહેતાજી છું, ન માનતા હો તો કાગળિયાં બતાવી સાબિત કરી આપું, સાહેબ."

"ઘણાં થયાં હવે તારાં જૂઠાણાં : તેં ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે તું વિદ્યાર્થી જ છે. શા માટે તને નિશાળમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો એ પણ તેં મને કહ્યું હતું. યાદ આવે છે હવે?" વિનાયક લાલચોળ થઈ ગયો, ને એ બેહાલ ભિખારી સામેથી તિરસ્કારથી તેણે મોં ફેરવી લીધું.

"ધિક્કાર છે." એ ગુસ્સાથી બોલ્યો : "આવી છેતરપિંડી! હમણાં જ તને પોલીસને સોંપી દઉં છું. બદમાશ! તું ગરીબ છે ને ભૂખ્યો પણ છે એ વાત ખરી પણ એથી આવું નરાતાર જૂઠું બોલવાનો કોઈ અધિકાર તને મળી જતો નથી!"

ભિખારી દીવાનખાનાના બારણાના નકૂચાને પકડી જાળમાં ફસી ગયેલા પંખી જેવો બેબાકળો બની આજુબાજુ જોઈ રહ્યો.

"તારી વાત માને કોણ?" ગુસ્સામાં જ વકીલ બોલતો રહ્યો : "માસ્તરો અને નિશાળિયાઓ તરફની લોકોની સહાનુભૂતિ આવી રીતે વટાવી ખાવી છે? કેટલું હલકું કામ છે, કેટલું તુચ્છ, કેટલું ગંદુ? ખરેખર મને તિરસ્કાર છૂટે છે!"

વકીલનો ગુસ્સો વધતો ગયો અને ભિખારીને તેણે ખૂબ ધમકાવ્યો. આ તૂટેલાંફૂટેલાં કપડાં પહેરેલ માણસના નિર્લજ્જ જૂઠાણાએ તેના મનમાં અણગમો અને તિરસ્કાર પ્રેર્યાં હતાં. એ જૂઠાણું પોતાની અંદરની જે વસ્તુઓને પોતે મહત્ત્વ આપતો હતો—માયાળુપણું, લાગણીવશ હૃદય, દુઃખી દરિદ્રીઓ માટે સમભાવ—એ બધાંની સામે ગુનારૂપ હતું. એનાં જૂઠાણાથી, હૃદયની દયાભાવના ઉપરના એના આવા દગાખોર હુમલાથી તેણે ગરીબ માણસોને હૃદયમાં કશા અંદેશા સિવાય પોતે જે દાન આપતો હતો તે ભાવનાને જાણે વણસાડી દીધી હતી!

પહેલાં તો ભિખારીએ પોતાને ખૂબ બચાવ કર્યો, સોગંદ ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની વાત સાચી હોવાનો દાવો કર્યો, પણ પછી વકીલના સતત હુમલા સામે તે મૂંગો થઈ ગયો અને શરમથી પોતાનું માથું નીચે ઢાળી દીધું.

"સાહેબ," હૃદય ઉપર હાથ રાખતાં તેણે કહ્યું: 'હું ખરેખર જુઠ્ઠું…બોલ્યો હતો! હું નથી વિદ્યાર્થી કે નથી મહેતાજી. એ બધી તો જોડી કાઢેલી વાતો છે. હું તો એક નાટક કંપનીમાં કામ કરતો, પણ ત્યાંથી મને દારૂડિયાપણા માટે કાઢી મૂક્યો…પણ હું બીજું કરું શું? ખરું કહું છું, ઈશ્વરના સોગંદ ખાઈને કહું છું, કે આમ ખોટું બોલ્યા વિના મારું ચાલે તેમ નથી. જો સાચું કહું તો કોઈ મને પાઈએ ન આપે. સાચું બોલીને માણસ ભૂખેતરસે મરી જાય એ કબૂલ પણ કોઈ એને પૈસો આપવાની વાત નહિ કરે. આપ કહો છો એ સાચું છે, હું એ સમજી પણ શકું છું, પણ…મારે બીજું કરવું શું, કહો"

"શું કરવું તારે? તારે શું કરવું એમ પૂછે છે?" વિનાયક તેની પાસે ધસી ગયો અને ત્રાડ પાડી ઊઠયો: "કામ કરવાનું કામ. તારે કામ કરવું જોઈએ."

"કામ?…એ તો મને પણ ખબર છે પણ મને કામ મળે ક્યાં?"

"નાખી દીધાની વાત કર માં. તું જુવાન છે, મજબૂત છે ને તંદુરસ્ત છે. કામ કરવું હોય તો તો તને ઘણું ય કામ મળી રહે પણ તું જાણે છે કે તારાથી કામ થાય નહિ, તું આળસુ, માતેલો, છાકટો છે. કેવો ગંધાય છે તું દારૂ દારૂ? તારા અણુએ અણુમાં જૂઠાણું ફેલાઈ ગયું છે. ભીખ માગવા ને જૂઠું બોલવા સિવાય બીજા કોઈ કામને લાયક તું રહ્યો નથી. કામ કરવાનું તું કબૂલ કર તોયે તું એવો બાદશાહ જેવો બની ગયો છે કે કાં તો તને નાટકમાં કામ મળવું જોઈએ, કાં કોઈ ઑફિસમાં, કાં બિલિયર્ડના માર્કર તરીકે, જ્યાં તને પગાર મળ્યે રાખે ને તારે કંઈ કરવાનું હોય નહિ. પણ શારીરિક શ્રમ પડે એવું કામ મળે તો તું કરે ખરો? હું શરત મારવાને તૈયાર છું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે તું સ્ટેશન ઉપર કે કારખાનામાં મજૂરી કરવા તૈયાર થવાનો જ નહિ. એવાં કામ તો તારા જેવા માટે લાયક ન ગણાય, કેમ ?"

"કેવી કેવી વાત કરો છો આપ ?" ભિખારી બોલ્યો ને કડવાશથી હસ્યો : "કોણ મને મજૂરીનું કામ આપે? વેપારીની દુકાને મને કોઈ નોકરી આપે નહિ, કેમકે એવી નોકરી તો નાનપણથી શરૂ કરવી જોઈએ. કોઈ મને સ્ટેશને મજૂરી કરવા દે ય નહિ, કેમકે એમાં એ વર્ગના માણસોને જ જગ્યા મળે...ને કારખાનામાં તો મને કોઈ રાખે જ નહિ. કંઇક એવો ધંધો તો આવડવો જોઈએ ના? મને તો મને તો કંઇ આવડતું નથી."

"જા જા હવે. કંઈક ને કંઇક બહાનાં કાઢવાં છે તારે તો! લાકડાં ફાડીશ?"

"એમ કરવાની ના પાડું એમ નથી, પણ રીતસરનો એ ધંધો કરનાર પણ હમણાં તો બેકાર પડ્યા છે."

"બધા આળસુડાઓ એવી જ વાતો કરે છે. જેવું કોઈ કંઈ કામ ચીંધે કે ના જ પાડવાની! ચાલ, મારાં લાકડાં ફાડી દઇશ?"

"જરૂર, જરૂર, સાહેબ."

"સરસ, ચાલો...વાહ, ...ઉત્તમ...જોઇએ હવે!" વિનાયકે ઉતાવળથી અને કંઈક દુષ્ટતાભર્યા આનંદપૂર્વક પોતાના હાથ ઘસતાં ઘસતાં રસોડામાંથી પોતાની રસોઇયણને બોલાવી.

"જુઓ કંકુબાઈ," તેણે કહ્યું, "આ ભાઇને પાછળ વાડામાં લઈ જાઓ અને તેની પાસે થોડાંક લાકડાં ચિરાવી લો."

મૂંઝાયો હોય તેવી રીતે ભિખારીએ પોતાના ખભા હલાવ્યા અને કંઈ નક્કી ન કરી શકતો હોય એવી ચાલે રસોઇયણની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેના દેખાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ વરતાઈ આવતું હતું કે લાકડાં ફાડવા તે તૈયાર થયો હતો, એ પોતે ભૂખ્યો હતો અને પૈસાની પોતાને જરૂર હતી એટલા ખાતર નહિ પણ પોતે હવે બોલીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરી જાય તો સારું ન લાગે ને એમ ફરી જતાં પોતાને પણ શરમ લાગે ને ગૌરવ ઘવાય એટલા ખાતર. એ પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું કે અતિશય દારૂની ચોખ્ખી અસર તેના શરીર ઉપર થઇ હતી, તેને ઠીક નહોતું ને કામ કરવાનું તો તેને જરીકે મન નહોતું જ.

વિનાયક રસોડામાં દોડ્યો. ત્યાંથી વાડામાં પડતી બારીમાંથી ત્યાં બનતી દરેક ચીજ સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે તેમ હતી. બારીમાં ઊભાં ઊભાં તેણે રસોઈયણને અને ભિખારીને પાછલે બારણેથી વાડામાં દાખલ થતાં, ને લાકડાં રાખવામાં આવતાં હતાં તે ગભારિયા તરફ જતાં જોયાં. કંકુએ પોતાના સાથીદારને ધારીધારીને ગુસ્સાપૂર્વક જોયો ને કોણી ઉછાળીને ગુસ્સાથી ગભારિયાનું તાળું ખોલી તેનું બારણું ખોલી નાખ્યું.

"ચા પીતી હશે ત્યાંથી મેં એને ઉઠાડી લાગે છે." વિનાયક વિચારી રહ્યો: "કેવી ખરાબ સ્વભાવની છે!"

પછી પેલા બનાવટી મહેતાજી અને ખોટા નિશાળિયાને તેણે લાકડાના બીમના કટકા ઉપર બેસતો જોયો. મુઠ્ઠીઓ ઉપર ગાલ દબાવી વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય તેમ તે બેઠો હતો. રસોયણે કુહાડી તેના પગ આગળ ફેંકી, જમીન ઉપર પોતે થૂંકી, અને એના હોઠની ગતિ ઉપરથી લાગતું હતું કે પછી એ પેલા ભિખારીને ગાળો દેવા માંડી. ગમ ન પડતી હોય તે રીતે પેલાએ એક લાકડાના મોટા કટકાને પોતા તરફ ખેંચ્યો, પોતાના બે પગ વચ્ચે તેને ગોઠવ્યો ને ધીમે ધીમે કાળજીપૂર્વક તેના ઉપર કુહાડી ફેરવવા લાગ્યો. લાકડું પગમાંથી છટકી ગયું અને નીચે પડી ગયું. ભિખારીએ ફરી એને પોતા તરફ ખેંચ્યું, ઠરી ગયેલા પોતાના હાથ ઉપર મોંના શ્વાસની બેએક ફૂંક મારી, ને જાણે પોતાની આંગળીઆંગળી કપાઈ જાય એવી બીક લાગતી હોય અને એમ ન થાય એની સાવચેતી પોતે જાળવતો હોય એવી સાવચેતી-પૂર્વક ફરી પાછી કુહાડી એ લાકડાને તેણે અડાડી. ફરી પાછું લાકડું પગમાંથી ફસકી દડી ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યાર સુધીમાં વિનાયક વકીલનો ગુસ્સો શમી ગયો હતો, ને આવા દારૂથી લથડી પડેલ, કદાચ ખરેખર બીમાર માણસને આવી ઠંડીમાં પોતે આવી ભારે મજૂરીનું કામ સોંપ્યું એ માટે મનમાં ને મનમાં તેને શરમ પણ લાગવા માંડી હતી.

"કાંઈ નહિ એ તો, ભલે કામ કરતો," રસોડામાંથી દીવાનખાનામાં જતાં તેને વિચાર આવ્યો: "હું તો આ બધું એના જ સારા માટે કરું છું."

એક કલાક પછી કંકુએ આવીને કહ્યું કે લાકડાં ફડાઈ ચૂક્યાં છે.

"લો, આ રૂપિયો આપો એને." વિનાયકે કહ્યું: "જો એને ગમતું હોય તો એને કહો કે દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે અહીં આવીને લાકડાં ફાડી જાય. અહીં એને કામ આપવામાં આવશે."

દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે એ ભિખારી એને ત્યાં આવતો, અને માંડ ઊભો રહી શકે તેટલો દૂબળો પડી ગયો હોવા છતાં વકીલ પાસેથી દર વખતે તે રૂપિયો કમાઈ જતો. પછી તો તે વારંવાર આવવા લાગ્યો, અને દરેક વખતે તેને કંઇ ને કંઈ કામ સોંપાવા લાગ્યું. કોઈક વાર તે ખડકી સાફ કરતો તો કોઈક વાર ગભારિયું સરસ બનાવી દેતો તો વળી કોઈ વાર ગાદલાં–ગોદડાં તડકે નાખી સાફસૂફ કરી નાખતો. દર વખતે તેને આવા કામ માટે દસથી બાર આના મળતા અને એક વખત તો એક જૂનું પાટલૂન પણ એને આપવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે એ ઘર બદલી વકીલ બીજા ઘરમાં રહેવા ગયો ત્યારે રાચરચીલું પેક કરવા અને ફેરવવા માટે તેને રાખી લેવામાં આવ્યો. આ વખતે એ ભિખારી દારૂની જરા પણ અસર વિનાનો, વિષાદભર્યો અને શાંત લાગ્યો. રાચરચીલાને તો તેણે હાથ પણ લગાડ્યો નહિ. મોટરલોરીઓની આજુબાજુ માથું નીચું રાખીને જ આખો વખત તે ઘૂમ્યા કર્યો ને પોતે કામમાં રોકાયેલો છે એમ બતાવવાની પણ તેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોશિશ કરી નહિ. માત્ર ટાઢથી તે થરથર ધ્રૂજતો રહ્યો અને એક વખત કોઈક ગૃહસ્થના શરીર ઉપર શોભે એવો પણ અત્યારે ચીંથરેહાલ બની ગયેલ તેના કોટને અને એવા જ ચીંથરેહાલ બની ગયેલાં તેના પોતાનાં શરીરને જોઈને જ્યારે રાચરચીલું ખસેડનારા બીજા મજૂરો તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા ત્યારે તે મૂંઝાયેલા જેવો એ બધાની સામે બાઘાની જેમ જોઈ જ રહ્યો. બધું રાચરચીલું ખસેડાઈ ગયા બાદ વિનાયક વકીલે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

"મારા શબ્દોએ તારા ઉપર અસર કરી છે ખરી." તેને એક રૂપિયો આપતાં તેણે કહ્યું: "આ તારી મજૂરીના પૈસા. હવે મને ખાતરી થઈ છે કે તું છાકટો નથી ને કામ કરવાને નાખુશ પણ નથી. નામ શું તારું?"

"નાથાલાલ."

"આના કરતાં વધારે સારું અને ઓછી મહેનતવાળું કામ હું તને અપાવી શકું એમ છું, નાથાલાલ. તને લખતાં કરતાં આવડે છે?"

"હા જી."

"તો આ ચિઠ્ઠી લઈને મારા મિત્ર વકીલ કરસનદાસ આગળ કાલે જજે; એ તને કંઈક નકલ કરવાનું કામ સોંપશે. બરોબર કામ કરજે, દારૂ છોડી દેજે, ને મેં તને કહ્યું હતું તે ભૂલી નહિ જતો... ચાલ ત્યારે, સાહેબજી."

એક માણસને પોતે સાચા રસ્તે લગાડી શક્યો છે એ ખ્યાલે વિનાયકે આનંદથી નાથાલાલની પીઠ થાબડી અને તે જતો હતો ત્યારે તેની સાથે હાથ પણ મિલાવ્યા. નાથાલાલ ચિઠ્ઠી લઈને ચાલતો થયો અને ફરી પાછો કામ મેળવવા માટે એ ઘરના પાછલા દરવાજા આગળ કદી પણ ડોકાયો નહિ.

બે વર્ષ વીતી ગયાં.

એક વખત એક નાટકશાળાની ટિકિટબારી આગળ ઊભો રહીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનાયક પોતા માટે ટિકિટ કઢાવી રહ્યો હતો ત્યારે તેણે પોતાની બાજુમાં એક જૂનો થઈ ગયેલો કોટ અને એવી જ જૂની ટોપી પહેરીને ઊભેલા એક માણસને જોયો. એ માણસે ટિકિટ વેચનારને ધીમા સાદે પોતાને માટે ગેલેરીની એક ટિકિટ ફાડવાનું કહ્યું અને ટિકિટના પૈસા છૂટા પરચૂરણથી ચૂકવ્યા.

"અરે નાથાલાલ, તું ક્યાંથી ?" વિનાયકે પોતાના લાકડાં ફાડનાર તરીકે આ માણસને ઓળખી કાઢ્યો : "કેમ છે ? શું કરે છે હમણાં ? ઠીક ચાલે છે તારું ?"

"ઠીક ચાલે છે. એક વકીલની ઑફિસમાં નોકરી કરું છું. પોણોસો મળે છે."

"વાહ, બહુ જ સરસ. મને ખૂબ ખૂબ આનંદ થયો. એક રીતે તું મારા નાના ભાઈ જેવો ગણાય. મેં તને સાચે રસ્તે દોર્યો. યાદ છે તને મેં કેવો ધમકાવ્યો હતો ? તું તો જાણે જમીનમાં ઊંડો ઊતરી ગયો હોય એવી તને ભોં ભારે થઈ ગઈ હતી. મારા એ શબ્દો યાદ રાખી એ પ્રમાણે વર્તન ઘડવા માટે હું તારો આભારી છું દોસ્ત."

"મારે પણ આપનો આભાર માનવાનો છે. જો તે દિવસે હું આપની પાસે ન આવ્યો હોત તો કદાચ હજી પણ હું મારી જાતને મહેતાજી કે નિશાળિયા તરીકે જ ઓળખાવતો હોત. તમારા ઘરમાં જ મારો ઉદ્ધાર થયો અને હું અંધારી ગુફામાંથી બહાર આવ્યો."

"મને ખૂબ ખૂબ આનંદ થાય છે."

"આપના લાગણીભર્યા શબ્દો અને કાર્યો માટે ફરી આપનો આભાર માનું છું. આપે તે દિવસ મને જે શબ્દો કહ્યા હતા એ ઉત્તમ હતા. હું આપનો આભાર માનું છું ને આપની રસોઈયણ કંકુબાઈનો પણ આભાર માનું છું. ઈશ્વર એ ભલી, ઉદાર હૃદયવાળી બાઈનું ભલું કરો. આપે તે દિવસ મને કહ્યું હતું એ ઉત્તમ જ હતું, જીવીશ ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધી એ માટે હું આપનો આભારી જરૂર રહીશ, પણ મને ઉગાર્યો તો આપની રસોઈયણ એ કંકુબાઈએ જ."

"કેમ એમ ? એ કેવી રીતે ?"

"જુઓને, હું તમારે ત્યાં લાકડાં ચીરવા આવું અને એ શરૂ કરે : 'મૂઆ દારૂડિયા, મૂઆ નાસ્તિક, મોત પણ નથી આવતું તને ?' ને એમ કહી એ મારી સામે બેસે ને મારા ચહેરા સામું જોઈ દુઃખી અવાજે કહ્યે રાખે : 'અભાગિયો બિચારો, આ જિંદગીમાં જીવવામાં કંઈ આનંદ નથી, ને આવતીમાં નરકમાં રિબાવાનો. દુઃખી બાપડો !' ને એમ ને એમ કંઈ ને કંઈ એ બબડ્યા જ કરે. કેટલી ય વાર એ આ રીતે મારે વિષે દુઃખી થતી ને કેટલાં કેટલાં આંસુ સારતી એ હું શી રીતે કહું ? પણ એ બધાં કરતાં યે મને વધારે અસર થતી એ તો એક જુદી જ વાતથી. મારે બદલે લાકડાં એ ચીરી આપતી. આપને ખબર છે સાહેબ, મેં મારે હાથે એક પણ લાકડું ચીર્યું નથી, બધાં એણે જ ચીરી દીધેલાં. એણે મને કેવી રીતે ઉગાર્યો, તેની સામે જોઈ રહીને બેસી રહેતાં કેવી રીતે મેં દારૂ છોડી દીધો, મારામાં એ બધો પલટો શી રીતે થયો, એ કશું હું સમજાવી શકું તેમ નથી. મને માત્ર એટલી જ ખબર છે કે તે જે જે કહેતી હતી તેથી, ને જે મહાનુભાવનાથી તે વર્તતી હતી તેથી મારા હૃદયમાં પલટો થતો જતો હતો, ને એ હું કોઈ કાળે પણ ભૂલી શકું તેમ નથી. પણ હવે તો અંદર જવાનો સમય થયો, હમણાં જ પડદો ઊપડશે."

એટલું કહી પ્રણામ કરી નાથાલાલ ગેલેરી તરફ ચાલ્યો ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુષાર

બે વર્ષ અને આઠ માસ પહેલાં જન્મેલો તુષાર, ભરેલા ગાલવાળો તંદુરસ્ત છોકરો, એની આયાની સાથે મરીન ડ્રાઇવના ફૂટપાથ પર ફરે છે. તેણે મોટું, છેક ક્યાં ય સુધી પહોંચતું જરીભરેલું ઝભલું પહેર્યું છે. ઉપર ઊનની ફૂમતાંવાળી ટોપી પહેરી છે. અને ગરમ મોજાં ઉપર નાના મજાના બૂટ પહેર્યા છે. ગરમીની અકળામણથી તે મૂંઝાઈ ગયેલો લાગે છે અને વર્ષાઋતુમાં નીકળી આવતો સૂર્યનો તાપ તેના ચહેરા ઉપર ભટકાઈ તેની આંખોને પટપટાવી મૂકે છે.

વિચિત્ર લાગતી, ભયપૂર્વક અને અચોક્કસતાપૂર્વક પગલાં માંડી રહેલી તેની આખી યે કાયા અત્યંત આશ્ચર્યભર્યા કુતૂહલથી ભરાઈ ગઈ હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

અત્યાર સુધી તુષારે માત્ર લંબચોરસ એવી દુનિયાનાં જ દર્શન કરેલાં હોય છે. એ દુનિયામાં એક ખૂણામાં એની ખાટલી હોય છે, બીજામાં આયાનો ટ્રંક, ત્રીજા ખૂણામાં એક ખુરશી અને ચોથામાં એનો માનીતો લેમ્પ. જો ખાટલીની નીચે કોઈ નજર કરે તો ત્યાંથી તૂટેલા હાથવાળી એકાદ ઢીંગલી કે એકાદ રમવાનું નગારું મળી આવે. અને આયાની ટ્રંકની પાછળથી તો હજાર જાતની નાની મોટી ચીજો મળી આવે. દોરાનાં રીલ, ઢાંકણા વિનાના ડબ્બાઓ અને તૂટેલો-ફૂટેલો રમવાનો સિપાઈ. એ દુનિયામાં તુષાર અને આયા ઉપરાંત ઘણી યે વાર મમ્મી અને બિલાડી પણ ઉમેરાઈ જાય છે. મમ્મી તો એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઢીંગલી જેવી જ છે અને બિલાડીબાઈ પપ્પાના પેલા રૂંવાટીવાળા કોટ જેવી–ફક્ત એ કોટને આંખો ને પૂછડી નથી હોતાં. આ દુનિયા કે જેને તુષારની 'નર્સરી' કહેવામાં આવે છે તેમાંથી એક બારણું એક વિશાળ વિસ્તાર ઉપર ઊઘડે છે. ત્યાં બધાં જમે છે અને ચાપાણી પીએ છે. ઊંચા ઊંચા પાયાવાળી તુષારની ખુરશી ત્યાં પડી હોય છે ને એક મોટું ઘડિયાળ ત્યાં ટાંગેલું હોય છે. એને તો પોતાનું લોલક આમતેમ હલાવી માત્ર ટનન્ ટનન્ કર્યા કરવાનું જ હોય છે. એ જમવાના ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જઈ શકાય છે. ત્યાં રાતી આરામ-ખુરશીઓ પડેલી હોય છે. એ ઓરડામાં ગાલીચા ઉપર એક મોટો કાળો ડાઘ પડેલો હોય છે. ને એ ડાઘને માટે હજી યે તુષારની સામે બધાં આંગળીઓ વીંઝી એને ઠપકો આપતાં હોય છે એ ઓરડાની પણ પછી વળી એક બીજો ઓરડો આવે છે–એમાં તો પોતાને દાખલ પણ થવા દેતાં નથી–જેમાં પપ્પા બેઠેલા હોય છે તે દેખાઈ જાય છે. પપ્પા ! પપ્પા તો ભારે ન સમજાય એવા છે. આયા ને મમ્મી તો સમજી શકાય: તેઓ તુષારને કપડાં પહેરાવે છે, તેને ખવડાવે છે, નવડાવે છે, સુવાડે છે, પણ પપ્પાનો શો ઉપયોગ એ સમજી જ શકાતું નથી. બીજી એક ન સમજી શકાય એવી વ્યક્તિ તે તુષારને ઢોલ આપી ગયાં હતાં તે ફોઈબા. એ તો દેખાય છે ને ગુમ થઈ જાય છે એ ક્યાં ગુમ થઈ જતાં હશે? ઘણી યે વાર તુષારે પોતાની ખાટલી નીચે, ટ્રંકની પછવાડે, કોચની નીચે એમને ખોળી કાઢવા પ્રયત્નઃ કર્યો છે, પણ એ તો ત્યાં ક્યાં યે હોતાં જ નથી...

આ નવી દુનિયામાં, જ્યાં સૂરજ આવીને આંખોમાં ભટકાય છે ત્યાં, એટલાં બધાં પપ્પા ને મમ્મી ને ફોઈબાઓ છે કે દોડીને કોની પાસે પહોંચી જવું એ જ તુષારને નથી સમજાતું. પણ સૌથી વિચિત્ર ને બેહૂદા લાગે એવા તો આ ઘોડાઓ છે. એના દોડતા પગ તરફ તુષાર તાકી રહે છે, પણ કંઈ સમજી શકતો નથી. આ ભેદના ઉકેલ માટે તે આયાની સામે જોઈ રહે છે પણ એ તો કંઈ જ બોલતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓચિંતાં જ બીક લાગે એવો ધમધમાટ તેને સંભળાય છે. સોલ્જરોનું એક ટોળું, લાલઘૂમ ચહેરાઓવાળું ને હાથમાં મોટા મોટા ઝાડુ પકડેલું, ધબધબ કરતું રસ્તા ઉપરથી સીધું તેના ઉપર ધસી આવતું તુષારને દેખાય છે. તુષાર બીકથી ઠંડો પડી જાય છે ને આ કેટલું જોખમકારક છે એવો પ્રશ્ન પૂછતો હોય એવી રીતે આયાની સામે જોઈ રહે છે. પણ આયા તો રડતી પણ નથી કે નાસી પણ નથી જતી. એટલે એમાં જોખમ હોય એવું તો લાગતું નથી. તુષાર એ સૈનિકોની પાછળ પાછળ જોઈ રહે છે ને પોતાના પગને પણ એમની જેમ આમતેમ હલાવવા માંડે છે.

મોટાં મોટાં મોઢાંવાળી બે બિલાડીઓ ફૂટપાથ ઉપર એક બીજીની પાછળ દોડે છે. તેમની જીભ બહાર નીકળી પડી હોય છે ને પૂંછડી હવામાં અદ્ધર થઇ ગઈ હોય છે. તુષારને લાગે છે કે પોતે પણ દોડવું જોઈએ ને તે પણ બિલાડીઓની પાછળ દોટ મૂકે છે.

"ઊભો રહે," ખભેથી એને દુખે એમ પકડીને આયા બૂમ મારે છે: "ક્યાં દોડી જાય છે? તોફાન ન કરવાનું તને કહ્યું નથી?"

અહીં વળી કોઈ બીજી આયા ચણા ને દાળિયાનો ટોપલો લઈને બેઠી છે. તુષાર એની નજીકથી પસાર થાય છે ને કશું કહ્યા કારવ્યા વગર તેના ટોપલામાંથી થોડા દાળિયા ઉઠાવે છે.

"શું કરે છે આ તું?" એની મુસાફરીની સાથીદાર બૂમ મારી ઊઠે છે, ને ઝપટ મારીને તેના હાથમાંથી દાળિયા ઝૂંટવી લેતાં કહે છે: "તોફાની!"

પછી તુષારને રસ્તા ઉપર દીવા જેવો ચળકતો કાચનો ટુકડો પડેલો જોઈને તે ઉપાડી લેવાનું મન થાય છે પણ ફરી આયા હાથને ઝપટ મારી તે લઈ લેશે એ બીકે તે તેને અડકતો નથી.

"ઓહો! કેમ છે?" તુષાર ઓચિંતો જ તેની બરોબર ઉપર જ બોલાતો હોય એવો મોટો પહાડી અવાજ સાંભળે છે ને તરત જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખ ઊંચી કરતાં તેને ચળકતાં બટનવાળો એક ઊંચો માણસ દેખાય છે.

આ માણસ આયાની પાસે આવે છે, ત્યાં ઊભો રહે છે ને પછી એની સાથે વાતો કરવા માંડે છે. એ જોઈ તુષારને ઘણી ગમ્મત પડે છે. સૂરજનાં તેજ, ગાડીઓનો અવાજ, ઘોડાઓ, આ ચળકતાં બટન, બધું જ એટલું બધું નવું નવું હોય છે, ને પાછું બીક લગાડે એવું નથી હોતું કે તુષારનો આત્મા આનંદની લાગણીથી ભરાઇ જાય છે ને તે હસવા લાગે છે.

"ચાલો, ચાલો," તે પેલા ચળકતા બટનવાળા માણસનો કોટ ખેંચતો ખેંચતો કહે છે.

"ક્યાં ચાલો ?" પેલો માણસ પૂછે છે.

"ચાલોની !" તુષાર આગ્રહ કરે છે.

એને એમ કહેવું છે કે સાથે સાથે પપ્પા, મમ્મી ને બિલ્લીને પણ લઈ લીધાં હોય તો ખૂબ મઝા આવે, પણ એ જે કહેવા માગે છે તે તેની જીભ કહી શકતી નથી.

થોડી વાર પછી આયા મરીન ડ્રાઈવ છોડીને બીજા રસ્તામાં જાય છે ને હજી કીચડ જ્યાં પથરાયેલો છે એવા મકાન આગળ તુષારને લઈ જાય છે. પેલો ચળકતાં બટનોવાળો માણસ પણ એમની સાથે જ છે. ચીવટપૂર્વક એ લોકો કાદવ ને કીચડથી દૂર રહે છે, ને પછી એક અંધારી ને ગંધારી સીડી ચડીને એ બધાં એક ઓરડીમાં જાય છે. આ ઓરડીમાં ખૂબ જ ધુમાડો છે, કશું તળાવાની વાસ આવે છે ને કોઈ બાઈ ચૂલા પાસે બેઠી બેઠી બટાટા તળી રહી હોય છે. આયાને જોઈ એ બાઈ એને હાથ પકડી પોતા પાસે બેસાડે છે ને પેલો માણસ પણ એમની પાસે જ બેસી જાય છે. ધીમા અવાજે એ લોકો વાતો કરવા માંડે છે. આવાં ભારે કપડાંઓથી લદાયેલો તુષાર ગરમીથી અકળાઈ, મૂંઝાઈ જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" આ બધું આવું કેમ હશે!" આજુબાજુ જોતાં આશ્ચર્ય સહિત તેને વિચાર આવે છે.

ઉપરની કાળી કાળી છત, તળવાનો ઝારો અને તવો, અને જાણે મોટો ખાડાખડબાવાળો ટેકરો ચણ્યો હોય એવો ચૂલો તે જોઈ રહે છે.

" મમ્મી..." તે બબડે છે.

" ઊભો રે', ઊભો રે'," આયા કહે છે: " હમણાં જ જઈએ છીએ."

પેલી રસોઈ કરનાર બાઈ ચા ચૂલે મૂકે છે ને બે ત્રણ વાટકાઓ તૈયાર રાખે છે. બન્ને સ્ત્રીઓ અને પેલા ચળકતાં બટનવાળો પુરુષ વાટકાઓમાં ચા નાખી પીવા માંડે છે અને પેલો માણસ પહેલાં એક ને પછી બીજી સ્ત્રીને વિચિત્ર રીતે જોઈ રહે છે. અને પછી ત્રણે જણાં ધીમે ધીમે પાછાં વાતોનો ગણગણાટ શરૂ કરી દે છે.

તુષાર તળેલાં બટેટાં તરફ હાથ લંબાવે છે ને એ લોકો એના મોંમાં એનું બટકું મૂકે છે. એ ખાતો જાય છે અને આયા ચા પીતી હોય છે તેને ધ્યાનપૂર્વક જોતો રહે છે. એને પણ પીવાનું મન થાય છે.

" મને જરીક આપની?" તે વિનંતી કરે છે.

આયા પોતાના વાટકામાંથી થોડી ચા તેને પિવડાવે છે. એ આંખો ટગરટગર કરે છે. પછી ઉઘાડબંધ કરે છે, ઉધરસ ખાય છે અને પછી કેટલા યે વખત સુધી પોતાના હાથ આમથી તેમ ઉછાળે છે. પેલી બીજી બાઈ એની સામે જુએ છે ને હસી પડે છે.

જ્યારે તુષાર ઘેર પહોંચે છે ત્યારે તે મમ્મીને, ઓરડાની દીવાલોને ને પોતાની ખાટલીને પોતે ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યો ને શું શું જોઈ આવ્યો તે કહેવાનું શરૂ કરે છે. જેટલી વાત એ પોતાના હાથ ને ચહેરાથી કરે છે એટલી જીભથી કરતો નથી. સૂરજ કેવો તપે છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોડા કેવા દોડે છે, પેલો ભયંકર ચૂલો કેવો દેખાય છે ને પેલી બાઇ ચા કેવી રીતે પીએ છે એ બધું યે એ પોતાની રીતે બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

રાતે તેને ઊંઘ નથી આવતી. પેલા ઝાડુઓવાળા સૈનિકો, મોટી મોટી બિલાડીઓ, ઘોડા, કાચનો ટુકડો, ચણાનો ટોપલો, ચળકતાં બટન, બધાં યે એકસામટાં એના નાના મગજમાં ઘુમરાયા કરે છે. એ આમથી તેમ પાસાં ફેરવે છે, ગમે એવા અવાજો કાઢે છે અને છેવટે આ બધો આવેગ સહન ન થતાં રોવા માંડે છે.

પોતાનો હાથ એને કપાળે અડાડતાં મમ્મી બોલી ઊઠે છે: "આને તો તાવ આવ્યો લાગે છે. કેમ એમ થયું હશે?"

"ચૂલા" તુષાર રડતાં રડતાં કહે છે, "ભાગી જા, ચૂલા."

"ખૂબ ખાઇ ગયો લાગે છે." મમ્મી મનમાં નક્કી કરે છે.

ને આજે પહેલી જ વખત અનુભવેલી નવી જિંદગીની અસરથી ઘાંઘા બની ગયેલા તુષારને છેવટે મમ્મીના હાથે એક ચમચો એરંડિયું ગળે ઉતારવું પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રશિયન ખમીર

રશિયન ખમીર! ટૂંકી વાર્તાને માટે એ શીર્ષક જરા ડોળ ભરેલું ગણાય. પણ એનો કોઈ ઉપાય નથી–હું તમારી પાસે રશિયન ખમીર વિશે જ વાત કરવા માગું છું.

રશિયન ખમીર! એનું વર્ણન કરવું એ સહેલી વાત નથી.... મર્દાઈની અને બહાદુરીની કોઈ વાર્તા તમને કહું? પણ એ વિશે તો એટલી બધી વાર્તાઓ કહી શકાય કે કઈ કહેવી ને કઈ નહિ એ જ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઇ પડે. મારા એક મિત્રે તેના અંગત અનુભવમાંથી જ એક બનાવ કહીને મને નડતી એ મુશ્કેલીમાંથી મને છોડાવ્યો છે. એ માણસ જર્મનો સામે કેટલી બહાદુરીથી લડ્યો એની વાત કરવા હું નહિ રોકાઉં. જો કે વીર તરીકેનો સોનાનો ચાંદ તે પહેરે છે ને તેની છાતીનો અર્ધો ભાગ તો જુદા જુદા ચાંદાથી ઢંકાયેલો રહે છે. એ તો એક સાદો શાંત સામાન્ય માણસ હતો–વોલ્ગા નદી પર આવેલા એક ગામડાનો એક સામાન્ય ખેડૂત એ હતો. પણ એના સાથીદારોમાં એના ઊંચા સ્નાયુબદ્ધ શરીરથી અને એની સુંદર મુખાકૃતિથી એ જુદો તરી આવતો. ટેન્કના ઉપરના ભાગમાંથી એને નીચે ઊતરતો જોવો એ તો જીવનનો એક લહાવો હતો–જાણે મૂર્તિમંત યુદ્ધનો દેવ! કૂદકો મારીને જમીન ઉપર ઊતરી પડી, પરસેવાથી લદાઇ ગયેલા કપાળ ઉપરથી લડાયક ટોપી ઉતારી, હંમેશાં આનંદથી હસતો હસતો, તોલિયા કપડાથી પોતાનું કપાળ લૂછતો તે દેખાતો ત્યારે એ ઘડી તેને જોઈ રહેવાનું મન રોકી શકાતું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લડાઇના મોરચા ઉપર, જ્યાં જીવન એ મૃત્યુ સાથેની એક અવિરત ક્રીડા જ બની જાય છે ત્યાં, માણસો પોતે હોય તેનાથી વધારે સારા બની જાય છે. દાઝી ગયા પછી ચામડી જેમ ઊતરડાઈ જાય તેમ તેમની આછકલાઇઓ ત્યાં ઊતરડાઇ જાય છે ને તેમનું અંતસ્તત્ત્વ જ પૂર્ણ પ્રકાશિત રહે છે. એટલું તો ખરું જ કે કોઇ કોઈમાં એ તત્ત્વ વિશેષ તેજોમય હોય છે, કોઈ કોઇમાં તેનો પ્રકાશ અલ્પ હોય છે, પણ છતાં જેમનું તત્ત્વ ખામીભર્યું હોય એવા લોકો પણ ત્યાં સુધરવા, વધારે સારા અને વિશ્વાસુ સાથી થવા પ્રયત્ન કરે જ છે. પણ મારો મિત્ર યેગોર તો આ યુદ્ધ પહેલાં પણ ઉચ્ચ ચારિત્ર્યશીલ માણસ હતો ને તેની માતા અને પિતા માટે તેના હૃદયમાં ઊંડી ભક્તિ અને પ્રેમ ભર્યાં હતાં. "મારા બાપુ પ્રતિષ્ઠિત માણસ છે. બીજી બધી ચીજો કરતાં સ્વમાનની તેમના મનમાં મોટી કિંમત છે. મને એ હંમેશાં કહે છે કે, બેટા, તું જિંદગીમાં ખૂબ ખૂબ અનુભવો મેળવવાનો ને કદાચ આખી દુનિયા પણ ખૂંદી વળવાનો, પણ તું રશિયન છે એ વાતથી હંમેશાં ગૌરવ પામવાનું તું કદાપિ ભૂલતો નહિ."

વોલ્ગા પરના તેના ગામડામાં તેને એક પ્રિયતમા પણ હતી. અમે લોકો લશ્કરમાં પત્નીઓ અને પ્રિયતમાઓ વિશે ખૂબ ખૂબ વાતો કરીએ છીએ—જ્યારે લડાઈને મોરચે જરા શાંતિ હોય, ને બહાર બરફ પથરાયો હોય ને જમી કારવીને સગડીની આસપાસ એકઠા થઈ સૈનિકો નિરાંતે બેઠા હોય ત્યારે તો ખાસ. ત્યારે જાતજાતની વાતો નીકળવાની ને હજાર જાતનાં ગપ્પાં પેદા થવાનાં. "પ્રેમ એ શી ચીજ છે?" એમ પૂછીને એક માણસ ગોળો ગબડાવવાનો. બીજો કોઈ કહેવાનો: "એકબીજાના પરસ્પર પ્રત્યેના આદરથી એ પોષાય છે..." તો ત્રીજો વળી કહેવાનો: "એવું કંઈ યે નહિ. પ્રેમ તો એક આદત છે, માણસ માત્ર પોતાની પત્નીને જ ચાહે છે એવું નથી. એ તો એની માને, બાપને, એનાં પશુઓને સુદ્ધાં એ આદતને જોરે ચાહે રાખે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે..." "છિક્ ગધેડા !" ચોથો વળી કહેશે, "અંદરથી આખો ને આખો જાણે માણસ શેકાઈ જતો હોય ને જાણે દારૂ પીધો હોય એમ એ આંટા મારવા માંડે ત્યારે પ્રેમ તો જણાય છે..." ને એમ કલાક બે કલાક સુધી એ લોકો પ્રશ્નને ચૂંથે રાખે. છેવટે પોતાનું વક્તવ્ય જોરશોરથી સંભળાવીને સાર્જન્ટ ચર્ચા બંધ ન કરી દે ત્યાં સુધી એ ચાલુ રહે...દેખીતી રીતે જ, આ બધી ચર્ચાઓમાં જોડાતાં શરમાનાર યેગોરે તો માત્ર મારી પાસે વાતવાતમાં તેની પ્રિયતમાનો અછડતો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમાંથી હું એમ સમજ્યો હતો કે એ એક ખરેખર સરસ છોકરી હતી; ને એકવાર એણે વચન આપ્યું હોય કે હું તારી રાહ જોઈશ તો એ રાહ જોતી જ રહેવાની–પછી ભલેને એ જેની રાહ જોતી હોય એ માણસ યુદ્ધમાં અપંગ થઈને ઘેર આવે !

ને પોતાનાં યુદ્ધનાં પરાક્રમોની વાતો કરવાનો પણ તેને શોખ નહોતો. 'એવી બધી વાતો યાદ કરવાની પણ કોને પડી છે !" તે ભ્રૂકુટિ ચડાવીને કહેતો ને સિગારેટ પીવા મંડી પડતો. ટેન્ક–યુદ્ધમાંની તેની બહાદુરી વિશે તો તેના હાથ નીચેના સૈનિકો પાસેથી જ અમને રોમાંચક વર્ણનો મળતાં. તે લોકો એની હોશિયારી અને બહાદુરીનાં વર્ણન કરતાં ધરાતા જ નહિ.

એમ જ અનેક લડાઈઓ તેણે લડી નાખી અને અનેક પરાક્રમો તેને ખાતે જમે થયાં. પણ અંતે તે ઘવાયો. કુસ્ર્ક ખાતેના ખૂનખાર જંગમાં જ્યારે જર્મનોની હરોળ તૂટવા પર હતી અને તેમનું બળ ખતમ થવા આવ્યું હતું ત્યારે ઓચિંતાનો એક ગોળો આવી યેગોરની ટેન્ક સાથે અથડાયો. ટેન્કના બે સૈનિકો તો તત્કાળ મરણ પામ્યા. બીજો ગોળો ટેન્ક સાથે અથડાયો ને આખું માળખું સળગી ઊઠયું. ટેન્કનો સારથિ એ સળગતા માળખામાંથી કૂદી પડયો ને જેમ તેમ કરી ઉપર ચડી જઈ યેગોરના શરીરને પણ તેણે એ આગમાંથી બહાર ખેંચી કાઢયું. યેગોર બેભાન બની ગયો હતો ને તેનાં કપડાં પણ બળી રહ્યાં હતાં. સારથિએ યેગોરના શરીર અને કપડાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર, માથા અને મોઢા ઉપર માટીના ઢગલા ને ઢગલા લાદી દીધા ને એ રીતે આગ ઓલવી નાખી. પછી તેને ઊંચકી પોતાના ખભા ઉપર ઉપાડી જેમ તેમ કરતો તે પ્રાથમિક સારવારના સ્થળ પાસે તેને લઈ ગયો. "મેં એને ખેંચી કાઢયો," એ સાનિયિએ પાછળથી કહ્યું, "કારણ કે એનું હૃદય ધબકતું હતું એમ મને લાગ્યું હતું."

યેગોર બચી ગયો ને તેની આંખ પણ સાજી નરવી રહી ગઈ, જો કે તેનો ચહેરો તો ઘણી જગ્યાએથી છેક નીચેના હાડકા સુધી સળગીને ભડથું થઈ ગયો હતો. એક પછી એક પ્લાસ્ટિક ઓપરેશનોની પીડા ખમતો તે આઠેક મહિના સુધી હૉસ્પિટલમાં પડયો રહ્યો ને અંતે તેનું નાક, હોઠ, પોપચાં ને કાન પાછાં સાજાં કરવામાં આવ્યાં. જ્યારે તેના પાટાપિંડી છોડયા ત્યારે તેણે પોતાનો ચહેરો જોયો; જો આટલા બધા ફેરફારો પછી એ ચહેરાને હવે તેનો ચહેરો કહી શકાય એમ રહ્યું હોય તો જે નર્સે એના હાથમાં અરીસો આપ્યો તેણે પણ ડૂસકું ભરીને પોતાનું મુખ બીજી દિશામાં ફેરવી લીધું. યેગોરે તરત જ તેના હાથમાં અરીસો પાછો સોંપી દીધો.

"આ તો ઠીક છે, આનાથી ખરાબ હાલ પણ થયા હોત." તેણે કહ્યું, "આવી રીતે પણ માણસ જીવી શકે છે."

પણ તેણે પછી કદીયે નર્સ પાસેથી અરીસો ન માગ્યો. ઘણીવાર પોતાની આંગળીઓ તે પોતાના ચહેરા ઉપર ફેરવ્યે રાખતો, જાણે એ રીતે આ નવા ચહેરાથી પોતે પરિચિત થઈ જવા માગતો ન હોય! ડૉકટરોએ લડાઈના મોરચા ઉપર ફરી મોકલવા યોગ્ય તે રહ્યો નથી તેમ જાહેર કર્યું. તે તરત જ સેનાપતિ પાસે ગયો અને તેને કહ્યું: "કૃપા કરીને મારી ટુકડી પાસે મને પાછો જવા દો." "પણ તમે એ માટે અશકત થઈ ગયા છો." સેનાપતિએ કહ્યું "જરીયે નહિ. હું ચાડિયા જેવો બની ગયો છું એ ખરું, પણ એ વસ્તુ મને યુદ્ધ કરવામાં વિઘ્નરૂપ નહિ જ થાય." મુલાકાત દરમિયાન સેનાપતિ યેગોરના ચહેરાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની આંખોને દૂર ને દૂર રાખતો હતો એ યેગોરથી અજાણ્યું ન રહ્યું, ને તેથી તેના ફાડ પડી હોય એવા દેખાતા બે હોઠ એક દુઃખભર્યા સ્મિતમાં મરડાયા પણ ખરા. શક્તિ મેળવવા માટે તેને વીસ દિવસની રજા આપવામાં આવી. તે પોતાનાં માબાપને મળવા પોતાને ગામડે જવા ઊપડયો. આ વાત માર્ચ મહિનામાં બની.

એને હતું કે સ્ટેશનેથી હું એકાદ ગાડું કરી લઈશ પણ ગાડું બાડું કંઈ મળ્યું નહિ ને એ ચૌદ–પંદર માઇલ તેણે પગપાળા જ કાપ્યા. આજુબાજુ બધે બરફ પથરાયેલો પડયો હતો. બધું ઉજ્જડ અને ભીનું ભીનું લાગતું હતું ને કાન સુધી વીંટેલા તેના ઓવરકોટના ઢાંકણુને ભેદી નાખીને ઠંડા સૂસવાટા મારતો પવન તેને વીંધી જતો હતો. જ્યારે તે પોતાના ગામડામાં પહોંચ્યો ત્યારે સંધ્યા થવા આવી હતી. ચિરપરિચિત કૂવો તેની જૂની ને જર્જરિત ગરેડી સાથે તેનું હંમેશનું નિયત સ્થાન સાચવતો ઊભો હતો. અહીંથી બરોબર છઠ્ઠા ઝૂંપડામાં યેગોરનાં માબાપ રહેતાં હતાં. ઓચિંતો ખીસામાં હાથ નાખીને એ ઊભો રહી ગયો. પછી માથું ધુણાવીને તે પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. ગોઠણ સુધી જામી ગયેલા બરફને ખૂંદીને તેણે બારીમાંથી અંદર નજર કરીને પોતાની માને જોઈ–ટેબલ ઉપર ટિંગાડેલા તેલથી બળતા ઝાંખા દીવાના અજવાળે તે જમવાનું ગોઠવવાની તૈયારી કરી રહી હતી. હજી એ એની એ જ કાળી શાલમાં વીંટાયેલી હતી, હંમેશના જેવી જ–શાંત, ધીરજવત, નમ્ર, ને વૃદ્ધા તે વધારે લાગતી હતી. શાલની નીચેથી પણ તેના પાતળા ખભા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા...મને જો આવી ખબર હોત તો તો મેં હંમેશાં એને મારા ખુશખબરના બે ચાર શબ્દો તો લખ્યા જ હોત..." થોડુંક સૂકું–લૂખું ખાણું તેણે ટેબલ ઉપર ગોઠવ્યું. દૂધનો વાડકો, રોટલા, મીઠાની વાટકી ને બે ચમચા, ને બંને પાતળા હાથ પોતાની છાતી આસપાસ લપેટીને વિચારમાં ડૂબી ગઈ હોય તેમ તે ટેબલ પાસે ઊભી રહી...બારીમાંથી માતા સામે જોઈ રહેલા યેગોરને વિચાર આવ્યો કે ઓચિંતાની એને પોતે ગભરાવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખવી જોઈએ નહિ. એ પ્રિય વૃદ્ધ ચહેરો નિરાશાથી એચિંતો ધ્રૂજી ઊઠે એવી રીતે પોતે વર્તવું જોઈએ નહિ.

ખડકીનો આગળો ઉઘાડી, ઓસરીમાંથી પસાર થઈ આગલા બારણા આગળ તે આવ્યો ને બારણું ખખડાવ્યું. બારણા પાછળથી જ તેની માએ પૂછયું : "કોણ છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો : "સોવિયેટ દેશનો વીર સૈનિક લેફ. ગ્રોમોવ."

તેનું હૃદય ખૂબ જોરથી ધડકતું હતું. બારણાના થાંભલાનો તેને આધાર લેવો પડચો. ના, માએ પોતાનો અવાજ નહોતો પારખ્યો ! આ બધાં ઑપરેશનો પછી એ અવાજ એટલો બધો બદલાઇ ગયો હતો કે એને પોતાને પણ પોતાનો અવાજ જાણે પોતે પહેલી જ વાર સાંભળતો હોય તેમ લાગ્યું—ભારે, ઘોઘરો, ઊંડાણમાંથી આવતો હોય એવો એ અવાજ બની ગયો હતો.

"શું કામ છે, ભાઇ ?" માએ પૂછયું.

"લેફ. યેગોરે પોતાના સમાચાર તેની માને આપવા માટે મને મોકલ્યો છે." તેણે કહ્યું.

તે બારણું ઉઘાડીને તેની પાસે દોડી ગઇ ને તેનો હાથ પકડી લીધો.

"સાચે જ ? મારો દીકરો જીવે છે ના ? એની તબિયત સમી-સારી છે ના ? ભગવાન ! ભગવાન ! અંદર તો આવો, ભાઈ ! આવો આવો."

યેગોર ટેબલ પાસેના એક બાંકડા ઉપર બેસી ગયો. તેના પગ પણ જ્યારે જમીન સુધી નહોતા પહોંચી શકતા ત્યારે પણ તે આ જ જગ્યાએ બેસતો ને તેની મા ત્યારે તેના વાંકડિયા વાળનાં ઝૂલફાંમાં હાથ ફેરવતી ફેરવતી તેને ખવડાવતી : "ખા, બેટા ! ખા જોઉં." ત્યાં બેઠાં બેઠાં તેણે એના પુત્ર વિશે એટલે કે પોતા વિશે વિગતવાર વાતો કરવા માંડી. તે શું ખાતો ને શું પીતો તેની, તેને કોઇ વાતની જરૂર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહોતી પડતી ને તેની તંદુરસ્તી હંમેશાં સુંદર રહેતી ને તે પોતે હંમેશાં આનંદમાં રહેતો તેની, ને ટૂંકમાં તે પોતાનું ટેન્ક લઇને જે લડાઇઓમાં ઘૂમી વળ્યો હતો તે બધાની એણે આતુર નયને સાંભળી રહેલ માતા પાસે વાતો કરી.

"મને કહો જોઉં, લડાઈમાં બધું બહુ ભયંકર લાગે ?" તેણે વચ્ચે પૂછ્યું ને તેના ચહેરા ઉપર પોતાની કાળી છતાં જાણે એ સમયે એને ન જોતી હોય તેવી આંખોથી તે તાકી રહી.

"હા, છે તો ભયંકર, મા! પણ પછી તો એની ટેવ પડી જાય છે."

યેગોરનો બાપ પણ થોડા સમયમાં આવ્યો. આ વર્ષોની એની ઉપર પણ અસર થઈ જ હતી—જાણે વચ્ચે વચ્ચે લોટનાં છાંટણાં કર્યાં હોય તેવી તેની દાઢી બની ગઇ હતી. આગંતુકની સામે નજર કરતાં કરતાં તેણે તેના ઘસાઈ ગયેલા બૂટ બારણામાં ઉતાર્યા, ધીમે ધીમે ગલપટ્ટો દૂર કર્યો, ઘેંટાના ચામડાનો કોટ કાઢ્યો, ટેબલ આગળ ગયો અને હાથ મિલાવ્યા—કેટલો બધો પરિચિત હતો પિતાનો એ પહોળો હૂંફભર્યો પંજો !

એક પણ સવાલ પૂછ્યા વિના, કારણ કે લડાયક માનચાંદ્રાથી લદાયેલ માણસની હાજરી જ બધું સમજાવી દેતી હતી—આંખ અર્ધી મીંચીને ચાલતી વાતચીત તે સાંભળવા લાગ્યો.

"ચાલો ત્યારે ખાઇ લઇએ. મહેમાન માટે પણ ભાણું પીરસજો." કહીને પિતાએ એક જૂની કબાટડી ઉઘાડી. તેમાં હંમેશાં દીવાસળીની પેટીમાં માછલી પકડવાની આંકડી પડી રહેતી—હજી યે તે ત્યાં જ હતી—ને દબાયેલા મોઢાવાળી એક ચાની કીટલી પણ હંમેશાં તેમાં રહેતી એ પણ ત્યાં જ હતી. ડુંગળીના ફોતરાંની અને રોટલાના ટુકડાની પૂર્વ-પરિચિત વાસ પણ તેમાંથી અત્યારે યે આવતી હતી. તેણે તેમાંથી વોડકા દારૂનો એક બાટલો કાઢ્યો, તેમાં માત્ર બે કપ ભરાય એટલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ દારૂ બાકી રહ્યો હતો. વધારે દારૂ તેમાં ન હોવા બદલ તેમણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. પહેલાં બેસતાં તેમ જ તે લોકો જમવા બેઠાં. જમતાં જમતાં તેની મા, પોતે જે રીતે છરી-કાંટા પકડયા હતા તેને અત્યંત તીવ્રતાથી નિહાળી રહી હતી તે યેગોર જોઈ શક્યો. તેણે દુઃખભર્યું એક સ્મિત કર્યું. તેની માએ આંખો ઊંચી કરી; તેનો ચહેરો દુઃખભર્યો કંપ અનુભવી રહ્યો.

આ, તે અને બીજી અનેક વાતો તે લોકોએ કર્યા કરી. વસંત આ વખતે કેવી ફાલશે, લોકો વાવણીને બરોબર પહોંચી વળશે કે નહિ, ને એ ઉનાળામાં કદાચ યુદ્ધ પૂરું થશે, એવી એવી અનેક વાતોમાં તે લોકો જમતાં જમતાં ઊતરી પડ્યાં.

"આ ઉનાળામાં જ યુદ્ધ પૂરું થશે એમ આપ શા ઉપરથી માનો છો ?" યેગોરે પૂછ્યું.

"કારણ કે લોકોનું લોહી ઊકળી આવ્યું છે," તેના બાપે જવાબ વાળ્યો. "એ લોકો મોતમાંથી પસાર થયા છે. હવે કોઈ પણ શક્તિ તેમને અટકાવી શકશે નહિ. જર્મનોનો કચ્ચરઘાણ વળી જશે."

માતાએ કહ્યું: "અમને મળવા માટે ઘેર આવવા તેને રજા ક્યારે મળશે તે તો તમે કહ્યું જ નહિ! ત્રણ વર્ષથી અમે એને જોયો નથી. મોટો થઇ ગયો હશે. મને લાગે છે કે તેણે મૂછ ઉગાડી હશે... હંમેશાં ને હંમેશાં આ રીતે મોતનો સામનો કરતાં કરતાં મને લાગે છે કે તેનો અવાજ પણ કર્કશ થઇ ગયો હશે."

"તમે તો એને મળવાનાં જ. કદાચ તમે એને ઓળખી પણ નહિ શકો." યેગોરે કહ્યું.

ઓટલા ઉપર એની પથારી કરવામાં આવી. એ ઓટલાના પથ્થરે પથ્થરથી, તેની તરાડે તરાડથી, યેગોર પરિચિત હતો. ઘેંટાના ચામડાની અને રોટલાની વાસ ઘરમાંથી આવતી હતી. ઘરની આ બધી મનગમતી વાસને તો માણસ મોતના મોંમાં ધસતી વખતે પણ ભૂલતો નથી હોતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરના છાપરા ઉપર માર્ચનો પવન ઘૂઘવતો હતો. અંદર બારણા પાછળ તેનો બાપ ઘોરતો હતો. તેની મા આમતેમ પાસાં બદલતી હતી, નિસાસા નાખતી હતી, અને કેમે ઊંઘી નહોતી શકતી...યેગોર પોતાના બન્ને હાથોમાં પોતાનું મોં ઢાંકી દઇને ઊંધો પડચો હતો. "તું પણ મને ઓળખી ન શકી. એ બનવું શકચ છે ? શકચ છે ? મા, મા..."

સવારના ચૂલામાં લાકડા નાખવાના અવાજ થવા લાગ્યા ને તે જાગી ગયો. મા કામે લાગી ગઈ હતી. તેના પગે બાંધવાના પટા ધોઈને કપડાં ટિંગાડવાની દોરીએ ટિંગાડી દેવાયા હતા અને તેના સાફ કરેલા બૂટ બારણા પાસે પડચા હતા.

"તમને ઘઉંના પૂડા ભાવે છે ?" માએ પૂછ્યું.

તેણે જવાબ વાળવામાં થોડી વાર લગાડી. ધીમે ધીમે તે ઓટલા ઉપરથી નીચે ઊતર્યો, ખમીસ પહેર્યું ને પાટલૂનનો પટો બાંધતાં બાંધતાં ઉઘાડા પગે બાંકડા ઉપર આવી બેઠો.

"એન્ડ્રી માલિશેવની દીકરી કેટિયા તમારા જ ગામમાં રહે છે ?" તેણે પૂછ્યું.

"તેણે ભણવું ગયે વર્ષે પૂરું કર્યું. હવે આ જ ગામડામાં તે મહેતીજી તરીકે કામ કરે છે. એને મળવું છે તમારે ?"

"એને પોતાના પ્રણામ પહોંચાડવાનું તમારા દીકરાએ મને કહ્યું હતું."

પડોશીની નાની દીકરીને, એને બોલાવી લાવવા ડોસીએ દોડાવી. હજી તો યેગોર બૂટ માંડ પહેરી રહ્યો હશે ત્યાં તો કેટિયા દોડતી દોડતી આવી પહોંચી. તેની પહોળી માંજરી આંખો ચમકતી હતી તેની ભમર આવેશને અંગે સંકોચાતી અને પહોળી થતી હતી. અને તેનો આખો ચહેરો આનંદથી તરબોળ થઈ ગયો હતો. માથા ઉપરથી ગૂંથેલી શાલ ઉતારીને પોતાના પહોળા ખભા ઉપર તેણે જ્યારે સરકાવી દીધી ત્યારે યેગોરે મનમાં ને મનમાં એક નિશ્વાસ મૂકયો : "ઓહ, તે હૂંફાળા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુંદર વાળ જો ચૂમવા મળે!" પોતાની આ પ્રેમમૈત્રિણી વિશે હંમેશાં તે આવું જ ચિત્ર દોરતો. આવી જ તાજી, મીઠી, આનંદી ને માયાળુ ને એટલી બધી સુંદર કે આખું ઝૂંપડું તેના સોનેરી તેજથી તેજોમય બની જાય...

"યેગોરના સમાચાર તમે લાવ્યા છો?" પ્રકાશની તરફ પીઠ કરીને તે ઊભો રહ્યો ને તેણે માત્ર ડોકું જ ધુણાવ્યું, કેમકે તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. "તેના વિના મને જરા પણ ગમતું નથી, એને આટલું જરૂર કહેજો."

તેની નજીક આવીને કેટિયાએ તેના મોં સામે જોયું ને આંખમાં ભય સહિત તે પાછી હઠી ગઈ. એ ક્ષણે જ યેગોરે ત્યાંથી એ ને એ જ દિવસે ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

તેની માએ તેને દૂધ સાથે પૂડા ખવડાવ્યા. ફરીથી તેણે યેગોર વિશે વાતો કરી. આ વખતે તેના સૈનિક તરીકેનાં પરાક્રમોની પણ વાતો કરી ને તે અંગેની ક્રૂર વિગતોમાંથી એકેની હકીકત તેણે છુપાવી નહિ. આ બધો વખત કેટિયાની આંખોથી પોતાની આંખોને તેણે દૂરની દૂર રાખી. એ મધુર ચહેરા ઉપર પોતાની ભયંકરતાનું પ્રતિબિંબ જોવા તે ઇચ્છતો નહોતો. તેનો બાપ તેને સ્ટેશને મૂકવા જવા માટે ગાડાની વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છતો હતો, પણ તે તો આવ્યો હતો તે રીતે પગપાળો જ રવાના થયો. પરિસ્થિતિએ જે જાતનો પલટો લીધો હતો તેથી તે ગમગીન બની ગયો હતો. વચ્ચે વચ્ચે એ હાથોમાં માથું પકડી તે ઊભો રહી જતો ને પોતાની જાતને પૂછયે રાખતો: "હવે શું કરવું?"

આવીને તે પોતાની ટુકડી સાથે જોડાઈ ગયો, તેને દેશના વધારે ઊંડા ભાગમાં ખસેડવામાં આવી હતી. તેના સાથીઓ તેને છુપાવતાં યે ન છૂપે એટલા બધા આનંદથી ભેટયા. તેની જે હૃદયવ્યથાએ તેની ઊંઘ ચોરી લીધી હતી ને ખાવું કે શ્વાસ લેવો પણ તેને માટે અશક્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનાવી મૂક્યો હતો, તેના ઉપર સાથીઓના આ આનંદે અમૃતવર્ષા જેવું કામ કર્યું. પોતા પર આવી પડેલ આપત્તિ વિશે હજી થોડો સમય પોતાની માતાને અંધારામાં જ રાખવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. ને કેટિયા...તેની મૂર્તિને તો હૃદયમાંથી હંમેશ માટે દૂર કરી દેવાનો જ તેણે નિર્ણય કરી લીધો.

એક પખવાડિયા પછી તેનો મા તરફથી તેને પત્ર મળ્યો :

"તું કેમ છો, મારા વહાલા દીકરા ? મને તો તને એ વિશે લખતાં બીક લાગે છે, એનો શો અરથ કરવો તેની ય મને તો ખબર પડતી નથી. તારા સમાચાર લઈને એક માણસ અહીં આવ્યો હતો–એ બહુ જ સારો માણસ હતો, પણ તેનો ચહેરો આખો બગડી ગયેલો હતો. તેનો વિચાર તો થોડા દિવસ અમારી સાથે રહેવાનો હતો, પણ પછી ઓચિંતાનો જ એ ચાલ્યો ગયો. તે દહાડાથી, દીકરા, હું ઊંઘી જ શકતી નથી, કારણ કે મને એમ થયા જ કરે છે કે એ તું જ હતો. તારા બાપુ તો મને એ માટે ધમકાવી નાખે છે. કહે છે કે, ડોકરી, તું તારા બુઢાપામાં ગાંડી થઇ ગઇ છો. એ આપણો દીકરો હોત તો આપણને એમ કહેત નહિ ?...એ જો એ જ હોત તો એ વાત એ આપણાથી છુપાવત શું કામ ? આપણને મળવા જે માણસ આવ્યો હતો તેના જેવો ચહેરો થઈ જાય એ તો અભિમાનની વાત છે. દલીલો કરીને મારા મનને એ રીતે તારા બાપુ વાળવા માગે છે પણ માનું હૈયું તો એને રસ્તે જ ગયા વિના રહેતું નથી–એ એ જ હતો, એ જ અમારી સાથે રહી ગયો ! એ માણસ ઓટલા ઉપર સૂતો હતો. મેં વંડામાં જઈને એના કોટને ખંખેર્યો ને એ કોટને છાતીએ વળગાડી હું રોઈ પડી–એ એ જ છે, આ કોટ એનો જ છે...યેગોર, વહાલા, મને તું લખજે; ભગવાનને ખાતર સાચું કહેજે–એ કોણ હતો ? અથવા કદાચ સાચેસાચ હું ગાંડી થઈ ગઈ હોઇશ..."

યેગોરે આ કાગળ મને બતાવ્યો, ને રોતાં રોતાં ને પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોટની બાંય વડે પોતાની આંખો લૂછતાં લૂછતાં તેણે એ આખી યે વાત મને કરી. મેં એને કહ્યું : "મૂર્ખ બનજે મા. તારી માને તુરતાતુરત કાગળ લખ. તેની માફી માગ, તેને ગાંડી બનાવી નહિ મૂકતો... તારા ચહેરાની એને શી પડી છે? તું જેવો છે એવો તો ઊલટી એ તને વધારે ચાહશે."

તે દિવસે જ તેણે કાગળ લખ્યો : "મારાં પ્રિય માતા–પિતા, મારી મૂર્ખાઈ માટે મને માફ કરો. તે દિવસે તમારે ઘેર જે માણસ આવ્યો હતો તે હું જ હતો–તમારો પુત્ર." ને એવું એવું ઘણું યે ચાર ખીચોખીચ પાનાં ભરીને તેણે લખી નાખ્યું. જો શક્ય હોય તો ચાર શું ચોવીસ પાનાં એ ભરી કાઢત.

થોડા દિવસો બાદ અમે શૂટિંગની તાલીમ લેવાના મેદાનમાં ઊભા હતા ત્યાં એક સૈનિક દોડતો દોડતો યેગોર પાસે આવી પહોંચ્યો. "કેપ્ટન સા'બ, કોઈક તમને મળવા આવ્યું છે..." સૈનિક કાયદાકાનૂન પ્રમાણે વર્તતો હતો છતાં તેના ચહેરા ઉપર તો જુદા જ ભાવ હતા. અમે અમારા ઉતારાઓ તરફ ગયા ને જે ઝૂંપડામાં હું અને યેગોર રહેતા હતા તેની અમે જેમ નજીક આવતા ગયા તેમ હું જોઈ શક્યો કે યેગોર ગભરાટ અનુભવતો હતો–આખો વખત ખૂંખારા ખાતો ખાતો જ તે ચાલતો હતો...મને વિચાર આવ્યો : "તે તમને ટેન્કવાળા સિપાઈઓને પણ જ્ઞાનતંતુઓ છે તો ખરા!" અમે ઝૂંપડામાં ગયા. એ પહેલો દાખલ થયો, ને મેં સાંભળ્યું :

"કેમ મા! એ તો હું છું..." મેં એક નાનકડી લાગતી બુઢ્ઢી સ્ત્રીને તેને ગળે વળગી પડતી જોઈ. મેં આજુબાજુ નજર કરીને જોયું કે બીજી એક સ્ત્રી નજીકમાં જ ઊભી હતી. ખરું કહું છું, બીજે ક્યાંય પણ સુંદર છોકરીઓ તો હશે જ. કદાચ આ એક જ આવી સુંદર હશે એવું નહિ હોય, પણ મેં તો આના જેવી બીજી સુંદર છોકરી હજી સુધી જોઈ નહોતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યેગોર માની બાથમાંથી છૂટો થયો અને પેલી છોકરી પાસે ગયો–તેનો ટટ્ટાર સીનો જોતાં તે ફરી પાછો યુદ્ધનો દેવતા જ લાગતો હતો.

"કેટિયા !" એણે કહ્યું, "કેટિયા, તું અહીં કેમ આવી ? તેં તો પેલા બીજા માણસને તેની રાહ જોવાનું વચન આપ્યું હતું, આને નહિ..."

સુંદર કેટિયાએ એને જવાબ વાળ્યો. હું તો બહાર નીકળી ગયો હતો તો યે મેં એ સાંભળ્યો :

"યેગોર, તારી સાથે જ મારી આખી જિંદગી ગાળવા મેં નક્કી કર્યું હતું. હું તને સાચા હૃદયથી ચાહીશ, ઊંડાણથી ચાહીશ...મન પાછી નહિ મોકલી દેતો..."

હા, આ રહ્યાં એ બધાં, રશિયન ખમીરવંતાં પાત્રો. જ્યાં સુધી જાલિમ ભાગ્ય તેના દરવાજા ઠોકતું નથી ત્યાં સુધી માણસ તદ્દન સામાન્ય દેખાય છે ને એ દરવાજા ઠોકાતાં જ તેની અંદર એક મહાન શક્તિ ઉદ્‌ભવિત થાય છે–માનવ સૌંદર્યની શક્તિ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એન્જીન

રસ્તા પરનાં વૃક્ષોને આવરી લેતી સંધ્યાને જોતી જોતી તે બારી પાસે બેઠી હતી. બારી પરના પડદા ઉપર તેનું માથું ઢળેલું હતું ને ધૂળભર્યા એના કાપડની ગંધ તેના નખમાં ભરાયેલી હતી. તે થાકી ગયેલી હતી.

રસ્તા ઉપર અવરજવર નહીં જેવી હતી. છેલ્લા ઘરમાંથી એક માણસ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો તે તેણે જોયું; ને કૉન્ક્રીટના એ રસ્તા ઉપર પટાપટ પડતાં અને પછી પેલાં રાતાં નવાં મકાનો આગળના ધૂળિયા રસ્તા ઉપર ચપોચપ ચંપાતાં એનાં પગલાં તેણે સાંભળ્યાં. એક વખત એ જગ્યાએ ખુલ્લી જમીન હતી, અને બીજાં બાળકોની સાથે પોતે પણ હંમેશાં સાંજ વેળા ત્યાં રમવા આવતી. પછી બેલફાસ્ટથી આવેલા એક માણસે એ જમીન ખરીદી લીધી ને તેમાં આજુબાજુનાં બધાંના હતાં તેવાં નાનાં નાનાં ભૂખરાં રંગનાં નહીં, પણ ચળકતી ઈંટોવાળાં અને ઝળકતાં છાપરાંવાળાં નવાં મકાનો તેણે બાંધી દીધાં. ડેવીનના ઘરનાં બાળકો, વૉટર્સના ઘરનાં, ડનના ઘરનાં, નાનો અપંગ કિયોગ, પોતે ને પોતાનાં ભાઈ એનો, બધાં જ, આ લત્તાનાં બધાંય બાળકો એ જમીનમાં સાથે મળીને રમતાં. એકલો અર્નેસ્ટ કોઈ દિવસ એ બધાં ભેગો રમતો નહીં. તેને પોતે મોટો મોટો લાગતો.

પોતાના બાપુ, ઘણીયે વાર, ઝાડની ડાળીની લાકડીથી તેમને બધાંને ફટકાવતા અને એ જમીનમાંથી દૂર હાંકી જતા, પણ નાનો કિયોગ, ઝાઝો ભાગ તો, ચોકી કરતો બેઠો રહેતો ને એના બાપને આવતા જોતાંવેંત બધાંને ચેતવી દેતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ દિવસો કંઈક સુખના હતા, તેને લાગ્યું. ત્યારે બાપુ એટલા ખરાબ સ્વભાવના નહોતા થઈ ગયા, ને ત્યારે મા પણ જીવતી હતી. પણ એ તો વર્ષો પહેલાંની વાત. હવે તો પોતે ને પોતાનાં ભાઈબેનો, બધાંય, મોટાં થઈ ગયાં હતાં ને મા પણ મરી ગઈ હતી. ટીઝીડન પણ મરી ગઈ હતી ને વૉટર્સનું કુટુંબ પણ પાછું ઇંગ્લેન્ડ ભેળું થઈ ગયું હતું...બધું પલટાઈ ગયું હતું; બધું પલટાય જ છે. પોતે પણ, બીજાંઓની માફક, હવે ચાલી જવાની હતી, પોતાનાં ઘરબાર છોડીને.

ઘર! તેણે આખા ઓરડામાં નજર ફેરવી.

આટલાં વર્ષો દરમિયાન નિયમિત રીતે હરેક અઠવાડિયે આ ઓરડાના સામાન ઉપરથી તે ધૂળ ઉડાડતી હતી. છતાં કોણ જાણે ક્યાંથી ધૂળ તો ફરી એના ઉપર ચડી જ બેસતી હતી ! ક્યાંથી આવતી હશે આટલી બધી ધૂળ, એને થતું ! એ ધૂળથી ભરેલા દરેકે-દરેક સામાન ઉપર તેણે એક વહાલભરી નજર ફેરવી. કદાચ હવે ફરી કદી પણ આ પરિચિત પદાર્થો તેને જોવા મળવાના નહોતા. ને પોતે તો એનાથી પોતાને કદીયે વિખૂટાં પડવું પડશે એવી કલ્પના સ્વપ્નામાંયે સેવી નહોતી ! ને છતાં તૂટેલા હારમોનિયમવાળા ખૂણાની દીવાલ ઉપર નિત્ય ટિંગાઈ રહેતાં, અને હવે તો લગભગ પીળા પડી ગયેલા પેલા ફોટો-ગ્રાફમાં બેઠેલા પાદરીનું તો પોતે આટલાં બધાં વર્ષો દરમિયાન નામ પણ નહોતું જાણ્યું. એ પાદરી એના બાપુના ભણતરના દિવસોનો ગોઠિયો હતો એટલી એને ખબર હતી. ને બાપુ તો કોઈ પણ મહે-માનને એ ફોટો બતાવતા ત્યારે "એ અત્યારે મેલબોર્નમાં છે," એટલું જ કહી આઘા ચાલ્યા જતા.

પોતે નાસી જવાનું, ઘર છોડી ચાલ્યા જવાનું કબૂલ કર્યું હતું, એ ડહાપણભર્યું હતું ? પ્રશ્નની બન્ને બાજુને તોળી જોવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. ગમે તેવું હતું તોય આ પોતાનું ઘર હતું; અહીં પોતાને અનાજ અને આશ્રય મળતાં, અહીં પોતે જેમને જિંદગીની શરૂઆતથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણતી હતી તે પોતાનાં સ્વજનો પોતાની સાથે રહેતાં. અલબત્ત, ઘરમાં ને ધંધામાં પોતાને ઢસરડા તો ખૂબ જ કરવા પડતા...કોઈક સાથે પોતે નાસી ગઈ છે એવી ખબર પડતાં પોતે કામ કરતી હતી તે ભંડાર-વાળા માણસો શી વાતો કરશે પોતા વિશે? કદાચ કહેશે: "મૂર્ખી હતી." ને જાહેરખબર આપી પોતાની ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરી લેશે. મિસ ગવાન તો ખુશ જ થશે. એને હંમેશાં પોતા ઉપર દાઝ ચડતી ને બીજાં સાંભળતાં હોય ત્યારે તો એ દાઝ ઉતારવાની પણ એને મજા પડતી.

"મિસ હિલ, આ બહેનો ઊભાં રહ્યાં છે તે દેખાતું નથી?"

"જરા જલદી જલદી આટોપો જોઉં, મિસ હિલ."

ભંડાર છોડતાં તો પોતાને ઊનું આંસુયે નથી આવવાનું!

પણે દૂર દૂર દેશાવરના પોતાના નવા ઘરમાં આવું કશું જ નહીં બને. ત્યાં તો પોતે પરણશે—પોતે એવ્લીન! પછી તો પોતા પ્રત્યે લોકો માનભર્યો વર્તાવ રાખશે. પોતાની મા પ્રત્યે જે જાતનો વર્તાવ રખાયો હતો એ જાતનો વર્તાવ તો પોતે પોતા પ્રત્યે કદી પણ રખાવા નહીં જ દે. હજી આજે પણ, પોતે ઓગણીસ વરસની ઉંમરે પહોંચવા આવી છતાં, તેને બીક લાગતી કે કોઇક વાર પોતે બાપુના ઉગ્ર સ્વભાવનો ભોગ બની જશે. એ ભયથી તો તેને ધ્રુજારી છૂટી જતી. હજી જ્યારે બધાં ભાંડુડાં ઉંમરમાં આવતાં જતાં હતાં ત્યારે બાપુ અર્નેસ્ટ અને હેરી ઉપર જે ઉગ્રતાથી ધસી જતા, એ ઉગ્રતાથી, પોતે છોકરી હતી તેથી કદી યે પોતા ઉપર ધસી નહોતા આવ્યા; પણ હમણાં હમણાં તો એ એને પણ દમદાટી કરતા ને કહેતા કે એની મરેલી માને ખાતર એને જવા દે છે, નહીંતર તો કંઇનું કંઈ કરી નાખે! ને હવે તો પોતાનું કોઈ રક્ષક પણ રહ્યું નહોતું. અર્નેસ્ટ મરી ગયો હતો, ને મંદિરોને શણગારવાનું કામ કરતો હેરી આખો વખત જુદાં જુદાં ગામડાં-ઓમાં જ રોકાયેલો રહેતો. ઉપરાંત દર શનિવારે રાતે પૈસા બાબતનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે ઝઘડો થતો તે તેને હદ ઉપરાંતની થકવી નાખતો. પોતે તો પોતાની આખીએ કમાણી–સાત શિલિંગ ઘરમાં આપી દેતી. હેરી પણ પોતાથી બને તેટલું બધું જ મોકલતો. માત્ર બાપુ પાસેથી પાઈ પણ કઢાવવી ભારે પડતી. એ કહેતા :

"તું તો પૈસાનો ધુમાડો કરે છે. તને તો ભેજું જ નથી. રસ્તામાં વેરી નાખવા માટે હું કંઈ તને પૈસા આપીશ નહીં, જા."

ઝાઝે ભાગે શનિવારની રાતે બાપુનો મિજાજ ઠેકાણે રહેતો નહીં ને આવું આવું તો ઘણું યે એ કહી નાખતા. આખરે માંડ માંડ પૈસા આપતા ત્યારે ય છાશિયું કરતા કે હવે રવિવારને દી કાંઈ ખવડાવવા બવડાવવાનો વિચાર છે કે નહીં! પૈસા હાથમાં આવતાં પોતાને તરત બહાર ધસી જવું પડતું. હાથમાં કાળા ચામડાની પોતાની થેલી મજબૂત રીતે પકડીને, ને ભેગા થયેલા ટોળામાંથી ધક્કામુક્કી કરતાં કરતાં માર્ગ કરીને તે બજારમાં જતી, ને ખરીદેલી ચીજોના ભારથી લદાઇને પાછી ઘેર આવતી. આ ઘરને એક દોરે બાંધી રાખવું ને જે એ બાળકો પોતાના હાથમાં સોંપાયાં હતાં તેમને ખાવાટાણે બરોબર ખાવાનું મળે છે કે નહીં ને તે જવાટાણે બરોબર નિશાળે જાય છે કે નહીં તેનું ધ્યાન રાખવું, એ બધું અતિશય કપરું કામ હતું. એ કામ કઠણ હતું ને એ જિંદગી પણ કઠિન હતી, પણ હવે જ્યારે એ બધું છોડી જવાની વેળા આવી પહોંચી હતી ત્યારે એ જીવન એટલું બધું અનિચ્છનીય તેને ન લાગ્યું.

ફ્રેન્કની સાથે મળી હવે તેણે નવી જીવનપ્રણાલી અપનાવવાની હતી. ફ્રેન્ક ખૂબ ખૂબ માયાળુ હતો, મર્દાઇથી ભર્યો ભર્યો હતો ને ઉદાર હતો. એની પત્ની બનવા ને બ્યુનોસ આયર્સમાં પોતાની રાહ જોઇ રહેલા એના ઘરમાં રહેવા જવા, રાતે ઊપડતી સ્ટીમરમાં એ ચાલી જવાની હતી...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલી વખતે જ પોતે ફ્રેન્કને જોયો એ પ્રસંગ કેટલો તાદૃશ બની જતો હતો અત્યારે? મુખ્ય રસ્તા ઉપરના જે ઘરમાં પોતાને વારંવાર જવાનું થતું ત્યાં એ ઊતર્યો હતો. એ વાતને માંડ થોડાં અઠવાડિયાં વિત્યાં હોય તો કોણ જાણે! માથા ઉપર ટોપી પાછળ કરીને ને વાળને ચહેરા ઉપર આમતેમ પથરાયેલા રહેવા દઈને એ ઘરના દરવાજા આગળ તે ઊભો રહેતો. પછી તો એક બીજાને પરિચય પણ થયો. હમણાં સાંજે જ્યારે ભંડાર બંધ થતો ત્યારે એ ત્યાં પહોંચી જતો ને ત્યાંથી પોતાને ઘર સુધી પહોંચાડી જતો. એક વખત તો "બોહિમીઅન છોકરી" નામનું નાટક પણ એણે એને બતાડ્યું! થિયેટરના એક અજાણ્યા ખૂણામાં એની સાથે બેસી નાટક જોવાનો કેટલો આનંદ આવ્યો હતો! સંગીત એને ખૂબ ગમતું અને એ થોડું થોડું ગાતો પણ. લોકોને ખબર પડી ગઈ હતી કે આ બંને સંવનન કરતાં હતાં. જ્યારે જ્યારે ફ્રેન્ક ખલાસીના પ્યારમાં પડી ગયેલી પેલી છોકરી વિશે ગીત ગાતો ત્યારે ત્યારે પોતે એક જાતની આનંદદાયક મૂંઝવણ અનુભવતી. ફ્રેન્ક મશ્કરીમાં એને પોપેન્સ કહીને બોલાવતો. શરૂ શરૂમાં તો કોઈ પુરુષ પોતાની જોડે હોય એ વાતનો જ માત્ર આનંદ તેને થતો, પણ પછી તો એ માણસ એને ગમવા પણ મંડ્યો હતો. દૂર દૂરના દેશોની અનેક વાતો તે જાણતો. મહિનાના એક પાઉન્ડના વેતનથી કેનેડા જતી એલેન લાઈનની સ્ટીમરમાં ડેક બોય તરીકેની નોકરીથી તેણે જિંદગીની શરૂઆત કરી હતી. જે જે સ્ટીમરોમાં તેણે કામ કર્યું હતું તેનાં, અને જુદી જુદી સ્ટીમર કંપનીઓનાં નામ તે તેને કહેતો, અને અનેક રોમાંચક અને સાહસિક વાતોથી તેને ભયમિશ્રિત આનંદમાં ડુબાડી દેતો. હવે તેને લાયક કાયમી કામ મળી જતાં તે બ્યુનોસ આયર્સમાં સ્થિર થયો હતો, અને અહીં મુલકમાં તો માત્ર રજાઓનો આનંદ માણવા જ પોતે આવ્યો હતો તેમ તેણે તેને કહ્યું હતું. અલબત્ત, બાપુને આ બધી વાતની ખબર પડી જતાં ફ્રેન્કની જોડે વાત પણ કરવાની તેમણે મનાઇ કરી દીધી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઓળખું છું એવા બધા ખલાસીઓને હું." તેમણે ટૂંકામાં કહ્યું. અને એક દિવસ તો ફ્રેન્કની જોડે એ લડી પણ પડ્યા. તે દિવસથી તેને પોતાના પ્રેમીને ખાનગીમાં જ મળવું પડતું.

*　　　*　　　*

વૃક્ષાચ્છાદિત એ લત્તા ઉપર સાંજ ઘેરી બની. એના ખોળામાં પડેલા એ પત્રો ઉપરની સફેદ ઝાંય ઝાંખી પડવા માંડી. એમાંથી એક હેરી ઉપર લખાયેલો હતો, બીજો બાપુ ઉપર. અર્નેસ્ટ એનો માનીતો હતો, પણ હેરી પણ એને ગમતો. હમણાં હમણાં બાપુને બુઢાપો વરતાતો હતો, તેને ખ્યાલ આવ્યો. એમને પોતાની ખોટ સાલવાની. કોઇ કોઇવાર એ ખૂબ પ્રેમાળ થઈ શકતા. હજી હમણાં જ, એક દિવસ પોતાને ઠીક નહોતું ને પથારીમાં પડ્યા રહેવું પડ્યું હતું ત્યારે, તેમણે પોતા પાસે બેસી એક ભૂતકથા વાંચી સંભળાવી હતી, ને સગડી પાસે જઈ પોતા માટે એક ટોસ્ટ પણ એ શેકી લાવ્યા હતા ! એકવાર, મા જીવતી હતી ત્યારે, હાઉથની હિલની પર્યટનની જગ્યાએ, બાળકોને હસાવવા માટે બાપુએ માની ટોપી ઓઢી લીધી હતી ને ખૂબ મોજ કરાવી હતી. એ બધું અત્યારે યાદ આવતું જતું હતું.

હવે સમય થોડો રહ્યો હતો છતાં પડદા ઉપર માથું ઢાળી તેની વાસી ધૂળિયા ગંધ નાસિકામાં ભરતી તે બારી પાસે બેઠી જ રહી. લત્તામાં ક્યાંક દૂર દૂર વાગતું વાદ્યસંગીત તેને સંભળાયું. એ ઢાળ પરિચિત હતો. વિચિત્ર તો એ હતું કે એ ઢાળ વાગતો હતો આવે ટાણે ને પોતે પોતાની માને મરવા ટાણે આ ઘરને લાંબામાં લાંબા સમય સુધી એક સૂત્રે સાંધી રાખવાના આપેલા વચનની પોતાને યાદ આપી જતો હતો. માની માંદગીની એ છેલ્લી રાત તેને યાદ આવી. પોતે ફરી એક વાર દીવાનખાનાની બાજુમાં આવેલા એ અંધારિયા સાંકડા ઓરડામાં પુરાઈ ગઇ અને બહાર વિષાદભર્યા ઇટાલિયન ઢાળના સૂર કોઈ વાદ્ય દ્વારા હવામાં લહેરાઈ રહ્યા. એ વાદ્ય વગાડનારને ત્યાંથી ચાલ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાનો હુકમ થયો ને એમ કરવા માટે એને ૭ પેન્સ પણ આપવામાં આવ્યા. રુઆબભેર બાપુ એ માંદગીના ઓરડામાં ધસી આવ્યા અને બોલ્યા :

"હરામખોર ઈટાલિયનો ! અહીં પછડાણા, લો !"

તે ત્યાં વિચાર કરતી બેઠી રહી ને માના જીવનની દયામણી મૂર્તિ તેની નજર સામે ઊગી તેના હૃદયને સ્પર્શી ગઈ. નાના નાના સામાન્ય ત્યાગોથી ભરેલું એ જીવન અંતે કેવું ગાંડપણમાં વિરામ પામ્યું! "ડેરેવૉન સેરૉન! ડેરેવૉન સેરૉન" એમ અર્થવિહીન રીતે બબડી રહેલી, અને એ હઠને ન છોડતી માતાનો અવાજ ફરી એને કાને પડયો અને તેનાં બધાંયે અંગો ધ્રૂજી ઊઠયાં.

ભયના કોઈ અચિંત્ય આર્વિભાવે તે ઊભી થઈ ગઈ. નાસી છૂટવું! પોતે નાસી છૂટવું જ જોઇએ, તેને થયું ફ્રેન્ક પોતાને બચાવશે. એ નવું જીવન બક્ષશે, કદાચ પ્રીતિ પણ. પોતાને જીવવું હતું. શા માટે પોતે દુઃખમાં રહેવું જોઇએ? સુખ મેળવવાનો એને અધિકાર હતો. ફ્રેન્ક એને પોતાના બાહુમાં ઝીલી લેશે, લપેટી લેશે. એ પોતાને બચાવશે.

* * *

નોર્થ વૉલના સ્ટેશન ઉપર આમતેમ ડોલી રહેલાં ટોળાંની વચ્ચે તે ઊભી હતી. પેલાએ તેનો હાથ પકડયો હતો ને તેને ખબર પડતી હતી કે તે તેને કંઇક કહી રહ્યો હતો—મુસાફરીના માર્ગ વિશે કંઈક એકની એક વાત તે કરી રહ્યો હતો. સ્ટેશન ભૂખરા બિસ્તરવાળા સૈનિકોથી ભરાઇ ગયું હતું. છાપરાંઓનાં પહોળાં બારણાંની વચ્ચેથી સ્ટીમરની કાળી આકૃતિ તેને દેખાતી હતી. સ્ટીમર ગોદીની દીવાલને અડકીને ઊભી હતી, અને તેનાં બાકોરાં અંદરથી પ્રકાશિત હતાં. એ ફ્રેન્કની કોઈ વાતનો ઉત્તર નહોતી વાળતી. એને લાગ્યું કે પોતાના ગાલ ફિક્કા અને ઠંડા પડી ગયા હતા. દર્દભરી આ ભુલભુલામણીમાંથી માર્ગ બતાવવા અને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે એ પોતાને ચીંધવા તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રભુને પ્રાર્થના કરી રહી હતી. વિષાદભરી દીર્ઘ સિસોટી મારી સ્ટીમરે જામેલી ઝાકળને ભેદી નાખી. અત્યારે જો પોતે ચાલી જાય તો બ્યુનોસ આયર્સ લઈ જતા માર્ગ ઉપર આવતી કાલે તો અગાધ સમુદ્રની વચ્ચે તે ફ્રેન્કની સાથે મહાલતી હોય ! ટિકિટ તો રિઝર્વ પણ થઈ ગઈ હતી. હજી પણ, ફ્રેન્કે પોતા માટે આટલું આટલું કર્યું હતું તો પણ, તે પાછી ફરી શકે ખરી ? તેના દર્દે તેના શરીરમાં એક અણગમતું આંદોલન ઊભું કર્યું, ને તેના હોઠ શાંત આર્દ્ર પ્રાર્થનામાં ઉઘાડબંધ થવા લાગ્યા.

તેના હૃદય ઉપર એક ઘંટ અથડાયો. તેને લાગ્યું કે ફ્રેન્કે તેનો હાથ પકડયો.

"ચાલ !"

તેના હૃદય આસપાસ સાતે સમુદ્રો ગડથોલિયાં ખાવા લાગ્યા. ફ્રેન્ક એ સમુદ્રોમાં એને ઢસડી જતો હતો. એ ડુબાડી દેવાનો પોતાને. લોઢાની જાળીને તે બન્ને હાથે વળગી રહી.

"ચાલ !"

ના ! ના ! ના ! એ અશક્ય હતું. એના હાથ લોઢાને મડાગાંઠની જડતાથી વળગી રહ્યા. એ સમુદ્રોની વચ્ચે તેનાથી એક વેદનાભરી ચીસ નંખાઈ ગઈ :

"એવ્લીન ! એવી !"

ફ્રેન્ક સ્ટીમર તરફ ધસ્યો ને આને પાછળ પાછળ આવવા કહ્યું. આગળ વધવા બીજાઓ એને હાકલ કરી રહ્યા અને એ આને પોતા પાછળ આવવા બોલાવતો રહ્યો. નિરાધાર પશુના જેવા લાગણીહીન સફેદ પૂણી જેવા ચહેરાથી તે ફ્રેન્કની સામે જોઈ રહી. એનાં નેત્રામાંથી ફ્રેન્કને પ્રેમ કે વિદાય કે ઓળખાણનું એકે ચિહ્ન મળ્યું નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારના થાંભલા

થોડા સમય પહેલાં જ્યારે કાઉન્ટેસ ક્ષ–અનાથાશ્રમ જોવા ગયાં ત્યારે તેમણે એક અસાધારણ બનાવ બનતાં જોયો. તેમણે જોયું કે એ અનાથાશ્રમના ચાર છોકરાઓ એક બીજા સાથે એક ફાટેલી ચોપડી માટે તકરાર કરતા હતા અને એક બીજાને પોતાની નાની છતાં મજબૂત મુઠ્ઠીઓથી બરોબર ઠીબી રહ્યા હતા.

"અરે છોકરાઓ ! છોકરાઓ રે ! આ શું કરો છો ? લડો છો શા માટે ?" તેમણે બૂમ મારી. તેમની એ બૂમમાં તેમનું આશ્ચર્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. "તમે આવી રીતે લડ્યા તેની શિક્ષા તરીકે તમને આજના શિરાનો સ્વાદ પણ ચાખવા નહિ મળે અને તે ઉપરાંત તમારે પેલા ખૂણામાં જઈને પ્રાર્થના કરવી પડશે."

"તેણે મારા હાથમાંથી રોબિન્સન ક્રુઝોની ચોપડી ખૂંચવી લીધી." એક છોકરાએ પોતાના ગુનાનો બચાવ રજૂ કર્યો.

"એ જુઠ્ઠું બોલે છે. તે પોતે જ એ ચોપડી તો ખેંચી ગયો હતો." બીજો છોકરો બૂમ પાડી ઊઠ્યો.

"જો જો, તું કેટલું જુઠ્ઠું બોલે છે ?" ત્રીજો બરાડી ઊઠ્યો. "વારેવા ! રોબિન્સનની ચોપડી તો તું પોતે જ મારી પાસેથી ઉઠાવી ગયો હતો."

એ છોકરાઓની દેખરેખ જે બાઈના હાથમાં હતી તેણે જણાવ્યું કે ગમે તેટલી સંભાળ રાખવા છતાં આવી મારામારીઓ તો ઘણીવાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ જતી કારણ કે છોકરાઓને પુસ્તકો વાંચવા ગમતાં અને અનાથાશ્રમમાં પુસ્તકોની ખેંચ હતી.

કોઇ વિચિત્ર લાગણીનો તણખો કાઉન્ટેસના હૃદયને ક્ષણેક માટે અજવાળી ગયો. પણ એમને લાંબા વિચાર કરવાથી થાક ચડતો હતો, તેથી તે લાગણી ભૂલી જવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. થોડા દિવસો પછી જ્યારે તે ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનને ત્યાં જમવા ગયાં હતાં ત્યાં તેમને આ વાત એકાએક યાદ આવી, કેમકે એ સજ્જનને ત્યાં ધાર્મિક અને દાન સંબંધી વિષયોની જ વાતો કરવાની હતી. તેમને લાગ્યું કે અહીં આ વાત કરવી જ. પછી તેમણે અનાથાશ્રમમાં જે બનાવ બન્યો હતો તે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યો અને એ છોકરાઓની સંભાળ રાખનારી બાઇએ પુસ્તકો વિષે જે વાત કરી હતી તે વાત પણ કરી.

એ વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતાં તે સજ્જનને પણ એક વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી અને વિચાર કરવાને એ પોતે પેલાં કાઉન્ટેસ કરતાં વધારે ટેવાયેલા હોવાથી તેમણે સૂચના પણ કરી કે એ અનાથોને થોડાં પુસ્તકો મોકલ્યાં હોય તો સારું. એમ તો એમને યાદ પણ આવ્યું કે એમનાં પોતાનાં બાળકોના ઉપયોગને સારુ ખરીદેલાં અનેક પુસ્તકો તેમનાં કબાટોમાં કે તેમની પેટીઓમાં પડયાં હતાં અને પડયાં પડયાં હવે તો કદાચ સડી પણ ગયાં હશે. પણ–પણ–એવાં પુસ્તકો ખોળી કાઢવા માટે પેટીપટારા ઉઘાડવા, ઘણી ઘણી ચીજો તપાસી જવી એ બધું એમને અતિશય શ્રમિત કરી નાખે એવું કામ હતું.

તે રાતે એ સજ્જનને મિ. ઝ–ને ઘેર મળવા જવાનું હતું. મિ. ઝ–ની આખી જિંદગી સાતમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં આવી શકે એવા રાજ્યના અમલદારોનાં નાનાં નાનાં કામો કરી આપવામાં જ પસાર થઈ હતી. પોતાને કાઉન્ટેસે જે વાત કહી હતી અને કાઉન્ટેસે પેલી અનાથાશ્રમવાળી બાઇ પાસેની જે વાત સાંભળી હતી તે બધી વાત પેલા સજ્જને મિ. ઝ–ને આનંદ આપવા ખાતર તેમની પાસે કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એમાં તેમણે પોતે ભરેલા ફાળાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. હા, એ તો થોડો જ હતો—પણ પોતે એટલું તો કહ્યું જ હતું કે ખરેખર એ અનાથ બાળકોને પુસ્તકો તો મળવાં જ જોઈએ.

“અરે! એ તો સાવ સાદી વાત છે.” મિ. ઝ—એ કહ્યું. “કાલે જ હું 'કોરિઅર'ની ઑફિસમાં જવાનો છું. અનાથાશ્રમનાં બાળકોને પુસ્તકોની કેટલી જરૂર છે તે વિષે હું એ છાપામાં જરૂર એકાદ લેખ છપાવીશ જ.”

બીજે જ દહાડે ઉશ્કેરાયેલી હાલતમાં 'કારીઅર'ના તંત્રીની ઑફિસમાં મિ. ઝ દાખલ થયા અને તેમને સઘળાં દેવદેવીઓનાં સોગન આપી અનાથાશ્રમનાં બાળકોની પુસ્તકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવા જાહેર જનતાને વિનંતી કરતું એક વિજ્ઞપ્તિપત્ર તે જ દિવસે બહાર પાડવા તેમણે આગ્રહ કર્યો.

મિ. ઝ યોગ્ય તકે જ તે છાપાની ઑફિસમાં આવી પહોંચ્યા હતા. લાગણીઓને ઉશ્કેરી મૂકે એવી બાબતો છાપવાની તે દિવસે છાપાને જરૂર હતી એવું શું છાપવું તેનો વિચાર કરતા જ તંત્રી મહાશય બેઠા હતા. તેમને મિ. ઝ મોસંબી જેવા મીઠા લાગ્યા. તંત્રી મહાશય તરત જ લખવા બેસી ગયા અને થોડા વખતમાં તો તેમણે એક લેખ તૈયાર કરી નાખ્યો. તેનાં મથાળાં આ પ્રમાણે હતાં: “થોડાં બાળકો—જાહેર જનતાના આશ્રય નીચે—જનતાની ફરજ—પુસ્તકો વિના તેનો આત્મા શોષાઇ જાય છે—પુસ્તકોની તો એ ભૂલકાંઓને ઝંખના થાય છે—એમના શોષાઇ જતા આત્માઓને ના ભૂલતા—” વગેરે વગેરે.

પછી આનંદથી સિસોટી વગાડતા વગાડતા તંત્રી મહાશય પોતાના પેટને પોષણ આપવા વિદાય થયા.

થોડા દિવસો પછી એકાદ રવિવારની સવારે મારા એક મિત્ર સાથે હું એ છાપાની ઑફિસમાં ગયો. મારા મિત્ર વિજ્ઞાનના અધ્યાપક હતા. તંત્રીની ઑફિસને તાળું લગાવેલું હતું. એ ઑફિસના દરવાજા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગળ અમે બે વ્યક્તિઓને ઊભી રહેલી જોઇ. તેમાંનો એક પુરુષ હતો. તેનાં કપડાં ગંદાં હતાં અને તેના હાથ મજૂરના હાથ જેવા ખરબચડા દેખાતા હતા. તેની સાથે બીજી એક નાની છોકરી હતી. તે ફિક્કી, પાતળી, મેલાં કપડાં પહેરેલી હતી. તે છોકરીના હાથમાં જૂનાં પુસ્તકોનું એક પોટલું હતું.

"તારે કોનું કામ છે, ભાઈ?" મેં પૂછ્યું.

એ માણસે પોતાની ટોપી ઊંચી કરી ને સલામ ભરી અને બીતાં બીતાં કહ્યું:

"તમે પેલાં ચોપડીઓ ઝંખતાં બાળકો વિષે લખ્યું હતું ના, તેથી તેમને માટે અમે થોડીક ચોપડીઓ લાવ્યાં છીએ."

પેલી પાતળી છોકરીએ પણ નમન કર્યું અને પાંડુથી ફિક્કા પડી ગયેલા તેના ગાલો જેટલું લોહી ઝીલી શકે તેટલું લોહી એ ગાલો ઉપર તરવરી રહેલું હું જોઈ શક્યો.

મેં તેના હાથમાંથી પુસ્તકો લઇ લીધાં અને ઓફિસના પટાવાળાના હાથમાં તે આપી દીધાં.

"તારું નામ શું, ભાઈ?" મેં પૂછ્યું.

"પણ સાહેબ, મારા નામનું શું કામ છે?" તે મૂંઝાતો હોય એવી રીતે તેણે સામું પૂછ્યું.

"કેમ, આ ચોપડીઓ જેના તરફથી મળી તેનું નામ તો અમારે છાપવું જોઈએ ના?"

"એની કંઈ જરૂર નથી, મહેરબાન. હું તો એક ગરીબ માણસ છું. મજૂરી કરી ખાઉં છું. એની કંઈ જરૂર નથી." અને તે પોતાની પાતળી, નાની પુત્રીને સાથે લઈ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

કદાચ વિજ્ઞાનના અધ્યાપક મારી બાજુમાં ઊભા હતા તેથી કે ગમે તેમ પણ તાર મોકલવાની આ નવી રીતનો વિચાર મને એકાએક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યો. તાર રવાના કરવાનું મુખ્ય મથક અનાથાશ્રમ હતું. એ તાર મેળવનારું મથક પેલો મજૂરી કરનાર માણસ બન્યો હતો. જ્યારે પહેલાએ મશિન ચાલુ કરી કહ્યું : 'એટેન્શન !' ત્યારે તરત જ બીજાએ જવાબ વાળ્યો. જ્યારે એકે માગણી કરી ત્યારે બીજાએ તરત જ તે પૂરી પાડી.

બાકીના બધા તો માત્ર તારના થાંભલાઓ જ હતા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરા ટાણાનો મિત્ર

ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી હું મારા માનવબંધુઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છું; પણ મને એમાં ઝાઝી સફળતા મળી નથી. કોઈનું મોઢું જોઈને એ સારો છે કે નરસો એ જાણી લઈ કોઈ પણ માણસને નોકર તરીકે રાખી લેતાં હું અચકાઉં, પણ ઝાઝો ભાગ તો આપણે જે જે માણસોને જોઇએ છીએ તેમને તેમના ચહેરા ઉપરથી જ સારાનરસા માની લેવાની ગણતરી આપણે કરતા હોઈએ છીએ. એ લોકોનાં જડબાના આકાર, મુખના વળાંક કે આંખના ભાવ ઉપરથી જ આપણે એમને વિશે ખ્યાલો બાંધવા લક્ષ આપીએ છીએ. એમાં આપણે જેટલી વાર સાચા પડીએ છીએ એથી વધુ વાર ખોટા પડતા હોઇશું કે નહિ તે પણ મને ખબર નથી.

ઝાઝા ભાગની નવલકથાઓ કે નાટકો જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ પાડતાં નથી દેખાતાં, કારણ કે કદાચ એમની એવી જ આગવી જરૂરીઆતને કારણે, લેખકો પોતાનાં પાત્રોને સળંગ ગુણાવગુણથી ભરેલાં જ બતાવે છે. એ લોકોને પરસ્પર વિરોધી એવી વૃત્તિઓથી ભરેલાં ચીતરી ન શકાય કારણ કે તો તો એવાં પાત્રોને વાચકો સમજી પણ ન શકે. પણ છતાં આપણે બધાં પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓના શંભુમેળા જેવાં જ છીએ. પીળા પદાર્થ ગોળાકાર હોય છે કે આભારવૃત્તિ હવા કરતાં વજનદાર હોય છે એમ કહેવું કેટલું એવકૂફીભર્યું હોય છે એ લૉજિકનાં પુસ્તકોમાં સમજાવવામાં આવ્યું હોય છે; એક વ્યક્તિને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘડનાર વિરોધી વૃત્તિઓ અને પદાર્થોના શંભુમેળામાં તો બીજો પદાર્થ કદાચ ઘોડાગાડી યે હોઈ શકે ને આભાર કદાચ આવતો શનિવાર.

પણ જ્યારે કોઈ પણ માણસ મને એમ કહે છે કે માણસો વિષેની તેમના ઉપર પડેલી પહેલી છાપ હંમેશાં સાચી જ નીવડે છે, ત્યારે હું માત્ર મારા ખભા જ હલાવું છું. ત્યારે મને લાગે છે કે કાં તો તેમની દૃષ્ટિ ટૂંકી હશે અથવા તેમનું અભિમાન જબરજસ્ત. મારા પૂરતું મને તો હંમેશાં એમ જ લાગ્યા કરે છે કે જેમ જેમ માણસોને હું વિશેષ ને વિશેષ ઓળખતો જાઉં છું તેમ તેમ મને તેઓ વધારે ને વધારે ગૂંચવતા જાય છે. મારા જૂનામાં જૂના મિત્રો એ લોકો છે, જેમને વિષે હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે હું એમના વિશે પ્રાથમિક હકીકત પણ જાણતો નથી.

કોબેમાં કાંતિલાલ રસિકલાલ શ્રોફ ગૂજરી ગયો એ સમાચાર મેં છાપામાં વાંચ્યા એ ઉપરથી આ વિચારો મારા મગજમાં અત્યારે ઊભરાઈ આવ્યા છે. એ વેપારી હતો અને વર્ષોથી જાપાનમાં વેપાર ખેડતો. હું એને બહુ જ થોડું ઓળખતો, પણ એક વખત એણે મને જબરજસ્ત આશ્ચર્યમાં હડસેલી દીધો હતો તેથી મને એનામાં રસ જાગ્યો હતો. એને પોતાને મોંએથી જો મેં એ વાત ન સાંભળી હોત તો એવું કામ એ કરી શકે એવું મારા માનવામાં પણ આવત નહિ.

વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ કામ એ વાતથી બની જતું હતું કે દેખાવે અને રીતભાતે એ તદ્દન જુદી જ જાતની વ્યક્તિ હોય એવો લાગતો જો કોઈ પણ માણસ એક સળંગ અભિન્ન વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હોય એમ માની શકાય તો આ માણસ તો જરૂર એવો લાગે જ. નાનો એવો માણસ હતો એ–પાંચ ફીટ ચાર ઈંચથી ઊંચો નહિ હોય ને ખૂબ પાતળો, સફેદ વાળ અને કરચલીવાળા ચહેરાવાળો. એની આંખો ભૂરી હતી. મને લાગે છે કે મારે એનો પરિચય થયો ત્યારે એની ઉંમર સાઠ વર્ષની હશે. તેની ઉંમર અને મોભાને છાજે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવાં સુઘડ સ્વચ્છ કપડાં તે હંમેશાં પહેરતો. એની ઑફિસ તો કોએમાં જ હતી તો યે ઘણી વાર તે યોકોહામામાં આવજા કરતો. એક વખત હું યોકોહામામાં હતો ત્યારે એક મિત્રે એની જોડે મારી ઓળખાણ કરાવી આપી. એક કલબમાં અમે ભેગા થઈ ગયા અને ઓળખાણ થતાં સાથે બ્રિજ રમ્યા. રમતો યે એ સરસ, અને ઉદાર પણ હતો. ત્યારે કે એ પછી યે અમે ચાપાણી સાથે પીધાં ત્યારે એણે ઝાઝી વાત તો ન કરી પણ જે કંઈ વાત કરી તે મુદ્દાસરની અને બુદ્ધિયુક્ત હતી. તેની શાંત રસિક હાસ્યવૃત્તિ તેમાંથી નીતરી આવતી હતી. કલબમાં એ સૌનો માનીતો લાગ્યો. અને એ ચાલ્યો ગયો ત્યારે મિત્રોએ કહ્યું કે એ ખરેખર સરસ માણસ હતો !

અમે બન્ને એક જ હોટેલમાં ઊતર્યા હતા એ ખબર અમને પાછળથી પડી ને બીજે દિવસે પોતા જોડે જમવાનું તેણે મને આમંત્રણ આપ્યું. ત્યાં એની જાડી, ઉંમરલાયક, હસમુખી પત્ની તથા એની બે દીકરીઓની પણ મારે ઓળખાણ થઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું કે કુટુંબ સંપીલુ અને સુખી હતું. એ વખતે એ કાંતિલાલ વિષે જે એક ચીજ ઊડીને મારી આંખે વળગી તે એનું માયાળુપણું. તેની કોમળ ભૂરી આંખોમાં ગમી જાય એવું કંઈક તત્ત્વ આખો વખત તરવરતું દેખાતું હતું. એનો અવાજ કોમળ હતો, એટલો કોમળ કે ગુસ્સામાં એ ઊંચો થઈ શકે એવું માની પણ શકાય નહિ. ને એનું સ્મિત પણ પ્રેમાળ. જે માણસ પોતાના માનવબંધુઓ પ્રત્યે સાચો અંતરનો સ્નેહ અનુભવતો હોય એવો માણસ એ લાગતો હતો. એ એના પ્રત્યેના આકર્ષણનું એક મુખ્ય કારણ બની રહેતું. એ ગમી જાય એવો હતો પણ એનામાં લાગણી, વિવશતા કે માંદલી ઉર્મિલતાનો અંશ ન મળે.

પાને રમવું ને સરસ વાત મરીમસાલો ભરીને કરવી એ એનો શોખ. એની જુવાનીમાં તો થોડો ઘણો પહેલવાન જેવો પણ એ ગણાતો. એ પૈસાપાત્ર હતો. પોતે જ કમાયેલો. મને લાગે છે કે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલો નાનો નાનો ને પાતળો લાગતો એ પણ એ આપણને ગમી જાય એનું એક કારણ હતું. એને અંગે આપણે એની રક્ષા કરવાને જાણે લલચાઇએ. આપણને એને જોતાં એમ જ લાગે કે એ બિચારો તો કીડીને પણ કચડે એવો નથી.

એકવાર બપોરે હું ગ્રાન્ડ હોટેલના લાઉન્જમાં બેઠો હતો. જાપાનનો પેલો પ્રખ્યાત ધરતીકંપ થયો એ પહેલાંની આ વાત છે. ચામડે મઢેલી સુંદર આરામ ખુરશીઓ લાઉન્જમાં ગોઠવેલી હતી બારીઓમાંથી યોકોહામાનું બંદર અને ત્યાંની અવરજવર સુંદર લાગતાં હતાં. વાન્કુવર ને સાન્ફ્રાન્સિસ્કો અથવા શંઘાઈ, હોંગકોંગ કે સિંગાપોરને રસ્તે યુરોપ લઈ જનાર સ્ટીમરો બારામાંથી પસાર થતી હતી. દેશ દેશનાં લોક આમ તેમ આંટા મારતાં હતાં અને અસંખ્ય નાનાં નાનાં વહાણો તથા હોડકાંઓ સઢ ફરકાવતાં ટહેલી રહેલ દેખાઈ આવતાં હતાં. ઉત્સાહ ચડાવે એવો ધમાધમવાળો આખો દેખાવ હતો. પણ કોણ જાણે કેમ એ બધું જોતાં અસર તો હૃદય ઉપર શાંતિની જ થતી હતી. એમ લાગતું હતું કે જાણે સામે જ રોમાન્સ પથરાયેલું પડ્યું છે અને એને ઝડપી લેવા માત્ર હાથ લંબાવવાની જ વાર છે.

ગ્રોફ ઓચિંતો એ લાઉન્જમાં ડોકાયો ને મને જોતાંવેંત મારી પાસે આવ્યો. મારી બાજુની આરામ ખુરશીમાં તેણે ઝુકાવ્યું.

"ઠંડું પીણું પીશું કાંઈક?" તેણે પૂછ્યું.

તાળી પાડી તેણે વેઈટરને બોલાવ્યો ને બે પીણાં મંગાવ્યાં. વેઈટર એ લાવતો હતો ત્યાં રસ્તા ઉપરથી પસાર થતા એક માણસે મને જોયો ને સલામ ભરવા હાથ ઊંચો કર્યો.

મેં પણ જવાબમાં ડોકું ધુણાવ્યું. એ જોઈ ગ્રોફે પૂછ્યું:

"તમે આ કાપડિયાને ઓળખો છો?"

"ક્લબમાં મળ્યો છું કો'કવાર. એ હુંડિયામણનો ધંધો કરે છે, નહિ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હા, મને લાગે છે કે એ જ ધંધો કરે છે. અહીં એવા ઘણા વેપારીઓ છે."

"પણ એ બ્રિજ સરસ રમે છે."

"ઝાઝો ભાગ આવા લોકો બ્રિજ સરસ રમતા હોય છે. હજી ગયે જ વર્ષે અહીં એક માણસ રહેતો હતો. મારા નામે નામ હતો. એના જેવો બ્રિજનો ઉસ્તાદ ખેલાડી મેં બીજો જોયો નથી. તમે એને મુંબઈમાં મળ્યા હશો કે નહિ એ મને ખબર નથી. એનું નામ પણ હતું શ્રોફ. મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી ઘણી સારી સારી ક્લબોમાં એ જતો."

"ના, મને યાદ નથી આવતું નામ"

"સરસ રમનાર હતો. પાનાની રમત વિષે તો જાણે ત્રીજું લોચન તેને બક્ષવામાં આવ્યું હોય તેવું જ લાગતું. એવી નજર પડે ! હું ખૂબ રમતો એની જોડે. થોડા વખત એ કોબેમાં પણ રહ્યો હતો."

શ્રોફે પીણામાંથી ઘૂંટડો ભર્યો.

"જરા વિચિત્ર વાત છે." તેણે કહ્યું, "માણસ ખરાબ નહોતો. મને તો ગમતો. હંમેશાં સરસ કપડાં તેણે પહેર્યાં હોય અને હંમેશાં ચબરાક એ લાગતો જ હોય ! એ રીતે તો એને દેખાવડો કહી શકાય. વાંકડિયા વાળ ને ગુલાબી ગાલથી ખરેખર એ આકર્ષક લાગતો. સ્ત્રીઓને એ ખૂબ ગમી જતો. પણ માણસ ખરાબ નહિ, હોં, જરા ઉડાઉ પ્રકૃતિનો ખરો. પીણું પીતો ખૂબ. એવા માણસો હંમેશાં પીનારા જ હોય છે. દર ત્રણ મહિને ઘેરથી થોડા પૈસા એને મળતા ને બાકીના થોડા પાને રમીને એ મેળવી લેતો. મારા તો ખૂબ પૈસા એણે જીતી લીધા હતા એ મને ખબર છે."

આનંદથી શ્રોફ હસી ઊઠ્યો : "મારો પોતાનો પણ અનુભવ હતો કે પાનામાં પૈસા ગુમાવતાં એ કોઈ દિવસ દુઃખ અનુભવતો નહિ, પણ એવો ને એવો જ આનંદી રહેતો." હજામત કરેલી દાઢી ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનો હાથ તેણે ફેરવ્યો. હાથ ઉપર નસો ફૂલી આવી ને જાણે એ પારદર્શક બની ગયો.

"મને લાગે છે કે જ્યારે એ ખુવાર થઇ ગયો ત્યારે આટલા ખાતર જ એ મારી પાસે આવ્યો હશે–બીજું એ કારણ પણ હોય કે એ મારે નામે નામ જ હતો. મારી ઑફિસમાં એક દિવસ એ ચડી આવ્યો ને મને કહે કે મને નોકરીએ રાખો. મને આશ્ચર્ય થયું. એણે મને કહ્યું કે હવે ઘેરથી પૈસા આવે એમ નહોતા ને પોતાને નોકરી કરવી હતી મેં એને પૂછ્યું :

"તમારી ઉંમર કેટલી ?"

"પાંત્રીસ." એણે કહ્યું.

"આટલાં વર્ષોમાં તમે શું શું કર્યું છે ?" મેં પૂછ્યું.

"ખાસ કશું જ નહિ." તેણે કહ્યું.

"મને હસવું આવ્યું. મેં કહ્યું : "મને લાગે છે કે હું આમાં કશું જ નહિ કરી શકું. બીજાં પાંત્રીસ વર્ષ ક્યાંક ગાળી આવો ને પછી મારી પાસે આવજો તો હું જોઈશ શું કરી શકાય એમ છે એ."

"એ હસ્યો ચલ્યો નહિ, પણ ફિક્કો પડી ગયો. પળવાર એ અચકાયો પણ પછી એણે મને કહ્યું કે છેલ્લા થોડા સમયથી પાનામાં પણ એને યારી નહોતી મળતી. બ્રિજને જ પોતે નહોતો વળગી રહ્યો પણ રમી રમવા ગયો હતો ને તેમાં સારી પેઠે માર ખાધો હતો. એક પાઇ નહોતી રહી હવે. એની પાસે જે કંઈ પૈસા હશે એ જુગારમાં ગુમાવી બેઠો હતો. ઘરનું ભાડું ભરી શકે એવી સ્થિતિ પણ નહોતી રહી ને કોઈ ઉછીના પૈસા આપે તેમ તો હતું જ નહિ. ખલાસ ! ખુવાર થઈ ગયો હતો એ, તદ્દન ! જો કંઇ પણ કામ ન મળે તો આપઘાત સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નહોતો.

"પળ એક મેં એની સામે જોયું. મને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણુસ ખતમ થઈ ગયો છે. હંમેશ કરતાં યે વધારે ઢીંચતો હોય એવો ને ઉંમર પણુ પચાસની થઈ ગઈ હોય એવો એ દેખાયો. એ ક્ષણે સ્ત્રીઓએ એને જોયો હોત તો એનામાં ક્યાંય પણ કશું આકર્ષણુ એમને દેખાત નહિ.

"વારુ, પણુ પાને રમવા સિવાય બીજું કશું જ તમે કરી શકો તેમ નથી ?" મેં પૂછ્યું.

"મને તરતાં આવડે છે." તેણે કહ્યું.

"તરતાં !" આવો જવાબ મેં કલ્પ્યો ય નહોતો. મારા કાન ભૂલ તો નથી કરતા ને, મને થયું.

"મારી યુનિવર્સિટી વતી હું તરવાની હરીફાઈમાં ઊતરતો." તેણે કહ્યું.

"એ શું કહેવા માગતો હતો એની મને ઝાંખી થઈ પણ પોતાના યુનિવર્સિટીકાળમાં પોતે કંઈનું કંઈ હતા એમ માનનારા ને મનાવવા મથનારા એટલા બધા માણસો જોયા છે કે એની મને કશી અસર ન થઈ. મેં કહ્યું :

"હું જ્યારે જુવાન હતો ત્યારે હું યે સારો તરવૈયો ગણાતો."

"ને ઓચિંતો મને એક વિચાર આવ્યો."

પોતાની વાત અટકાવી શ્રોફ મારી તરફ ફર્યો.

"તમે કોબેમાં રહ્યા છો ?" તેણે પૂછ્યું.

"ના, એકવાર ત્યાંથી પસાર થયો છું, પણુ ત્યાં તો માત્ર એક રાત જ મેં ગાળી છે."

"તો તમને ત્યાંની શિઓયા ક્લબની ખબર નહિ હોય. મારી જુવાનીમાં હું ત્યાંથી તરતો તરતો દીવાદાંડીને ચક્કર લગાવી તારૂમીની ખાડી સુધી પહોંચી જતો. ત્રણુ માઈલ કરતાં વધારેનું ચક્કર એ થાય, નેતરવું પણ મુશ્કેલ પડે, કેમકે દીવાદાંડી આગળ વમળ અને ચક્કર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશેષ રહેતાં. વારુ, મેં મારા નામેરીને એ વાત કરીને કહ્યું કે જો તું પણ એટલું તરી આવે તો હું તને નોકરીમાં રાખું.

"મેં જોયું કે એ વાતથી તે તદ્દન લેવાઈ ગયો.

"પણ તમે તો કહો છો ને કે તમને તરતાં આવડે છે?" મેં કહ્યું.

"પણ મારી તબિયત પહેલાં જેવી સરસ નથી." તેણે જવાબ આપ્યો.

"મેં કશું કહ્યું નહિ, માત્ર મારા ખભા જ હલાવ્યા.

"એક પળ એ મારી સામે જોઈ રહ્યો, પછી તેણે ડોકું ધુણાવ્યું, ને કહ્યું :

"ભલે, ક્યારે તરી બતાવું એમ તમે ઇચ્છો છો?"

"મેં મારા ઘડિયાળ સામે જોયું. હમણાં જ દસ થયા હતા.

"તરવામાં તો તમને સવા કલાકથી વધારે નહિ લાગે. હું સાડા-બાર વાગે ખાડી આગળ આવી પહોંચું છું. ત્યાં હું તમને મળીશ. ત્યાંથી આપણે કલબમાં જઈશું. ને તમે નાહીધોઈ તૈયાર થઈ જાઓ પછી આપણે સાથે જમીશું."

"ભલે." તેણે કહ્યું.

"અમે હાથ મિલાવ્યા. મેં એને સફળતા ઈચ્છી અને એ ચાલ્યો ગયો. મારે ખૂબ કામ પતાવવાનું હતું. માંડમાંડ સાડાબાર વાગ્યે હું તારૂમીની ખાડી પાસે પહોંચ્યો. પણ મેં નાહકની ઉતાવળ કરી. એ તો ત્યાં કદી આવ્યો જ નહિ."

"છેલ્લી મિનિટે એ ફસકી ગયો?" મેં પૂછ્યું.

"ના ના, ફસક્યો તો નહોતો જ. શરૂ તો તેણે બરોબર કર્યું હતું. પણ દારૂ, ગેરવર્તનથી તેણે શરીરને ખલાસ કરી નાખ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દીવાદાંડી આગળ ચક્રાવાના ઘેરાવમાંથી નીકળી આવવાની તેની તાકાત જ નહોતી રહી. ત્રણ દિવસ સુધી તો એનું શબ પણ અમારા હાથમાં ન આવ્યું."

પળ બે પળ હું કશું જ ન બોલ્યો. મને થોડો આઘાત લાગ્યો હતો. પણ પછી મેં શ્રોફને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો :

"તમે જ્યારે એને નોકરીએ રાખવાની શરત મૂકી ત્યારે તમને ખ્યાલ હતો કે એ ડૂબી જશે?"

તેણે એક નાનું એવું સ્મિત કર્યું અને તેની માયાળુ સાચકલી લાગતી ભૂરી આંખો વડે મારી સામે તેણે પળએક જોઈ લીધું. હાથેથી પોતાની દાઢીને પણ તેણે જરીક પસવારી, ને બોલ્યો :

"એ વખતે મારી ઑફિસમાં એક પણ જગા ખાલી તો નહોતી જ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિયાનો

"જયા, જ્યારે જ્યારે હું પિયાનો જોઉં છું ત્યારે ત્યારે હું ઉશ્કેરાઈ જાઉં છું." રમેશે કહ્યું.

"એમ ?" જયાએ કહ્યું, "શા માટે ?"

"ખબર નથી પડતી." રમેશે કહ્યું. "આપણે આ સ્ટોરમાં જઈએ ને પેલા ખૂણામાં પેલો નાનો પિયાનો પડ્યો છે એ જોઈએ તો તને વાંધો છે ?"

"તને વગાડતાં આવડે છે ?" જયાએ કહ્યું.

"હું જે કરું છું એને કોઈ વગાડવું કહેતું હોય તો મને વગાડતાં આવડે છે," રમેશે કહ્યું.

"તું શું કરે છે ?"

"જો હમણાં." રમેશે કહ્યું.

તે લોકો સ્ટોરમાં જે ખૂણામાં એ નાનો પિયાનો પડ્યો હતો. ત્યાં ગયાં. જયાએ તેને સ્મિત કરતો જોયો ને મનમાં ને મનમાં આશ્ચર્ય સહિત એ વિચારી રહી કે પોતે આ માણસના મનનો કદી પાર પામી શકશે નહિ ! થોડો વખત જાણે પોતે એને પૂરેપૂરો સમજી શકી હોય એમ માની એ એની સાથે ફર્યા કરશે ને પછી પાછું ઓચિંતાનું જ પોતાને થઈ જશે કે પોતે કશું જ સમજતી નહોતી. એ પિયાનો સામે જોતો તેની નજીક ઊભો રહ્યો. જયાને થયું કે કદાચ રમેશે કોઈને સારો પિયાનો વગાડતાં જોયું હશે, ને એ સંગીત એને ગમ્યું પણ હશે ને તેથી જ્યારે જ્યારે એને પિયાનોની ચાવીઓ કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિયાનોનો આકાર જોવા મળે ત્યારે ત્યારે એને એ સંગીત યાદ આવતું હશે ને પોતે ધારી બેસતો હશે કે એ સંગીત સાથે પોતે પણ કોઈ નહિ ને કોઈ રીતે સંકળાયેલો હતો.

"તને વગાડતાં આવડે છે?" જયાએ પૂછયું..

રમેશે આજુબાજુ જોયું. નોકરો બધા બીજા કામમાં ગૂંથાયેલા હતા.

"મને વગાડતાં નથી આવડતું," રમેશે કહ્યું.

જયાએ જોયું કે કોઈ સરસ પિયાનો વગાડનારની અદાથી રમેશના હાથ પિયાનોની સફેદ અને કાળી ચાવીઓ ઉપર ફરી રહ્યા હતા, ને જયાને એ બહુ અસામાન્ય લાગ્યું, કારણ કે એમ થયું ત્યારે તેના મનમાં કોઈ નવી જ જાતની લાગણી જન્મવા લાગી. તેને લાગ્યું કે આ રમેશ એવો માણસ હતો કે જેને પોતાને પોતે ખરેખર કોણ અને કેવો છે એ સમજતાં પણ સમય લાગે, ને એ કોણ અને કેવો છે એ સમજતાં બીજા કોઈને તો એના કરતાંયે વિશેષ સમય લાગે. ખરેખર પિયાનો વગાડનાર તો એણે બનવું જ જોઈએ.

રમેશે થોડા શાંત સૂરો વહાવ્યા. કોઈ તેની પાસે કશો્ય માલ વેચવા આવ્યું નહિ, તેથી હજીયે ત્યાં ઊભા ઊભા જ તે જેને પોતે કહેતો કે એ વગાડવું ન કહી શકાય એ વસ્તુ કરવા લાગ્યો.

જયાને થયું કે ગમે તેમ હોય પણ એ જે કરી રહ્યો હતો એ અદ્ભુત હતું.

માત્ર અર્ધી મિનિટ તેણે પિયાનો વગાડયો, પછી જયા તરફ જોઈને કહ્યું: "લાગે છે તો સારું."

"મને તો અદ્ભુત લાગ્યું," જયાએ કહ્યું.

"હું જે કરતો હતો તે વિશે કહેતો નથી," રમેશે કહ્યું. "હું તો પિયાનો વિશે કહું છું. હું પિયાનોને જ વિશે કહું છું. એનો અવાજ સરસ છે, ખાસ કરીને આવડા નાના પિયાનો માટે તો ખરે-ખર સરસ અવાજ છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધેડ વયનો એકાદ કારકુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો : "સાહેબજી."

"હલ્લો," રમેશે કહ્યું. "આ સુંદર પિયાનો છે."

"લોકોને આ જાત બહુ જ ગમે છે," કારકુને કહ્યું. "ખાસ કરીને બ્લોકોમાં રહેનાર કુટુંબોને અમે તો મોટી સંખ્યામાં આ જાતના પિયાનો વેચીએ છીએ."

"શું કિંમત આની?" રમેશે પૂછયું.

"સાડા આઠસો," કારકુને કહ્યું, "અલબત્ત, તમે હપ્તે ભરી શકો છો."

"ક્યાં બને છે આ?" રમેશે પૂછયું.

"ચોક્કસ ખબર નથી," કારકુને કહ્યું. "મને લાગે છે કે ફિલા-ડેલ્ફીઆમાં. હમણાં જ તપાસ કરી કહું."

"કંઈ જરૂર નથી," રમેશે કહ્યું. "તમને વગાડતાં આવડે છે?"

"ના, મને નથી આવડતું." કારકુને કહ્યું. તેણે જોયું કે રમેશ હજીયે થોડી વાર પિયાનો વગાડી લેવા ઇચ્છતો હતો.

"લગાવો." તેણે કહ્યું, "હજી જરા વાર વગાડી જુઓ."

"મને વગાડતાં નથી આવડતું," રમેશે કહ્યું.

"મેં તમને સાંભળ્યા ને?" કારકુને કહ્યું.

"એ કંઈ વગાડયું ન કહેવાય," રમેશે કહ્યું, "મને સારેગમ તો સમજાતા જ નથી."

"પણ મારા કાનને ગમતું હતું," કારકુને કહ્યું.

"મારા કાનને પણ," જયાએ કહ્યું. "પહેલો હપ્તો કેટલા રૂપિયાનો થાય?"

"અરે" કારકુને કહ્યું, "ફક્ત દોઢસો કે બસો રૂપિયા. લગાવો,"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે કહ્યું, "તમે થોડું વગાડશો તો મને સાંભળવાની મઝા આવશે."

"આ તો દુકાન છે, પણ કોઈને અગવડ ન પડે એવો ઓરડો જો મળી જાય તો હું કલાકો સુધી પિયાનો વગાડ્યા જ કરું." રમેશે કહ્યું.

"તો થોડી વાર તો વગાડો જ." કારકુને કહ્યું, "કોઈને એમાં વાંધો નહિ આવે."

કારકુને સ્ટૂલને પિયાનો પાસે ધકેલ્યું અને તેના ઉપર બેસીને પોતે જેને વગાડવું ન કહેવાય એમ કહેતો હતો એ ચીજ રમેશે કરવા માંડી. પંદરથી વીસ સેકંડો સુધી તેણે આમ તેમ હાથ ફેરવ્યા કર્યા ને પછી કોઈ સૂર પકડી લીધો ને એએક મિનિટ સુધી એ સૂર વગાડવામાં ગાળી. એ પૂરું કરી રહે એ પહેલાં સંગીત શાંત અને વિષાદમય બની ગયું અને રમેશ પોતે પિયાનો ઉપર વધારે ને વધારે ખુશ થતો ગયો. એ સૂરને ખિલાવતાં જતાં રમેશ, વચ્ચે વચ્ચે કારકુન સાથે પિયાનો વિશે વાત કરતો જતો હતો. પછી તેણે વગાડવું બંધ કર્યું ને ઊભો થઈ ગયો.

"શુક્રિયા," તેણે કહ્યું, "હું આ ખરીદી શકું એમ હોત તો કેવું સારું?"

"એમાં કાંઇ નહિ, ઉપકાર શેનો?" કારકુને કહ્યું.

રમેશ અને જયા સ્ટોરમાંથી બહાર નીકળ્યાં. રસ્તામાં જયાએ કહ્યું: "આ વાતની મને ખબર નહોતી, રમેશ."

"કઈ વાતની?" રમેશે કહ્યું.

"તારી વાતની." જયાએ કહ્યું.

"મારી કઈ વાતની?"

"કે તું આવો છે," જયાએ કહ્યું.

"આ તો મારો ચા–કૉફી પીવાનો સમય છે." રમેશે કહ્યું. "એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો સાંજ પડે છે ત્યારે મને પિયાનો ખરીદવાનો વિચાર આવ્યા કરે છે."

એ લોકો એક નાની રેસ્ટોરાંમાં ગયાં ને ખુરશી પર બેસી સેન્ડવીચિસ અને કોફી મંગાવ્યાં.

"તું આ વગાડતાં ક્યાં શીખ્યો રમેશ?" જયાએ પૂછ્યું.

"હું શીખ્યો જ નથી." રમેશે કહ્યું. "જ્યાં જ્યાં હું પિયાનો જોઉં છું ત્યાં હું એના ઉપર બેસી જ જાઉં છું. હું નાનું બચ્ચું હતો ત્યારથી તે આજ સુધી એમ જ કરતો આવ્યો છું. પૈસા ન હોય તો એમ જ કરવું પડે."

તેણે જયાની સામે જોયું ને હસ્યો. પિયાનોની ચાવીઓની સામે જોતાં જોતાં તે જે રીતે હસ્યો હતો તે જ રીતે તે અત્યારે પણ જયાની સામે જોઈને હસ્યો. જયા પોતાનાં કોઇએ વખાણ કર્યાં હોય ને ખુશ થાય એટલી ખુશ થઈ ગઇ.

"પૈસા ન હોય," રમેશે કહ્યું, "એ વાત માણસને ઘણી બધી ચીજોથી, જે ચીજો હક્કપૂર્વક પોતાને મળવી જોઈએ તેમ એ માનતો હોય એવી અનેક ચીજોથી, વંચિત રાખે છે."

"મને પણ એમ જ લાગે છે," જયાએ કહ્યું.

"એક રીતે," રમેશે કહ્યું, "એ સારું પણ છે, ને બીજી રીતે એ એવું સારું નથી પણ. ખરી રીતે તો એ ભયંકર છે."

તેણે ફરીથી એ જ રીતે જયાની સામે જોયું ને તે જે રીતે જયાની સામે સ્મિત કરી રહ્યો હતો એ જ રીતે જયાએ તેની સામે સ્મિત કર્યું.

જયા સમજી ગઇ. પિયાનો જેવી જ આ વાત હતી. રમેશ એની પાસે કલાકોના કલાકો થાક્યા વિના ગાળી શકે એમ હતો. તેને કોઈએ ખુશામત કરી હોય ને આનંદ થાય એટલો આનંદ થયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બન્ને રેસ્ટોરાંમાંથી બહાર નીકળ્યાં ને થોડે દૂર સુધી, જયા જે ઑફિસમાં કામ કરતી હતી તે ઑફિસના મકાન સુધી ચાલ્યાં.

"અચ્છા, સાહેબજી," રમેશે કહ્યું.

"આવજે રમેશ." જયાએ કહ્યું.

એ રસ્તા પર આગળ ચાલ્યો ગયો ને જયા પોતાની ઑફિસમાં ગઈ. ગમે એમ પણ એ સમજી ગઈ હતી કે કોઈક દિવસ એને પિયાનો પણ મળશે, ને બીજું બધું ય–તેને જોઈતું હશે એ મળી જ રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંતરાં

એ લોકોએ એને કહ્યું: "તારા હાથમાં આ બધામાંથી મોટાંમાં મોટાં બે સંતરાં પકડીને નાકા ઉપર તું ઊભો રહેજે ને જેવી કોઈ મોટર નીકળે કે તરત હસીને એની સામે સંતરાં હલાવજે. જો એક લેવું હોય તો પાંચ પૈસે એક," તેના કાકા રતનાએ કહ્યું: "દસ પૈસાનાં ત્રણ ને નવ આને ડઝન. બરોબર મરકવું. તને મરકતાં તો આવડે. નો આવડે કંઈ, નાથિયા? કો'ક કો'ક વાર તો તું પણ મરકી શકે, કંઈ નો મરકાય એવું નહિ, કાં, નાથિયા?"

તેણે મરકવાનો જબરો પ્રયત્ન કર્યો, ને એના કાકા રતનાએ મોં મચકોડયું એટલે એ સમજી ગયો કે પોતાને એ આવડયું નહિ. એને મનમાં થયું કે બીજા લોકો જેમ મોટેથી હસી પડે છે તેમ પોતે પણ મોટેથી હસી પડે, પણ એ બધા કંઈ પોતા જેમ બી ગયેલા કે અંદરથી મૂંઝાઈ ગયેલા ન હોય એટલે એ તો હસી શકે તેને થયું.

"આવો સૂગરો છોકરો મારી આખી જિંદગીમાં મેં એક પણ નથી જોયો," તેના કાકા રતનાએ કહ્યું, "નાથિયા!"

એનો કાકો નીચો નમીને બેઠો જેથી નાથિયાના મોં સામે તેનું મોં આવી જાય, જેથી એ નાથિયાની આંખોમાં આંખો પરોવીને વાત કરી શકે.

"નાથિયા," તેણે કહ્યું, "જો તું ઈ લોકોની સામે મરકીશ નહિ તો ઈ તારી પાસેથી સંતરાં નહિ લ્યે. લોકોને નાનો છોકરો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મરકતો મરકતો સંતરાં વેંચે ઈ જોવું ગમે છે. એને એમાં મઝા પડે છે."

નાથિયો એનો કાકો વાત કરતો હતો એ સાંભળી રહ્યો, કાકાની આંખો સામે તેણે જોયું ને એ શબ્દોનો અર્થ પણ સમજી ગયો. પણ એને જે લાગ્યું તે તો આ હતું: "રતનો પણ અંદરથી મૂંઝાઈ ગયેલો જ છે." તેણે જોયું કે એણે ઊભા થઈને ખૂંખારો ખાધો, પોતાનો બાપ ખૂંખારો ખાતો હતો એ જ રીતે.

"નાથિયા," એના કાકા રતનાએ કહ્યું. "કો'કવાર તો તું હસી શકે, નહિ ?"

"ઈ હસી રહ્યો," રતનની વહુએ કહ્યું, "તું આવો નમાલો ન હોત તો તું જ જઇને આ સંતરાં ન વેચી લાવત ? તારો ભાઈ જ્યાં પહોંચી ગયો છે ત્યાં જ તું પણ પહોંચી ગયેલો છે, ઓલા પરલોકમાં."

આ વસ્તુ નાથિયા માટે મરકવાનું મુશ્કેલ બનાવી દેતી હતી. આ બૈરી હંમેશાં જે રીતે વાત કરતી હતી એ—એ પણ એના શબ્દ માત્ર નહિ, પણ એના અવાજમાં રહેલી નીચતા ને હંમેશાં એના કાકા રતના ઉપર જે રીતે એ કટકટાટ કરતી એ! જ્યારે પોતે આખો દહાડો ને રાત કહે જ રાખતી હોય કે એ લોકો કોઈ સારાં જ નહોતાં, આખું કુટુંબ જ નકામું હતું ત્યારે તે નાથિયો હસી શકે કે આનંદમાં રહી શકે એવી આશા એ શી રીતે રાખતી હશે ?

રતનો નાથિયાના બાપનો નાનો ભાઈ હતો, ને બરોબર નાથિયાના બાપ જેવો જ એ લાગતો. અલબત્ત, કાકી તો હંમેશાં કહેતી જ કે નાથિયાનો બાપ મરી ગયો એ જ સારું થયું, કેમકે એને પણ સંતરાં વેચતાં નહોતાં આવડતાં. એ રતનાને હંમેશાં કહેતી: "આ તો અંદાવાદ છે. અહીં તો ધુસાધુસ કરીને લોકોમાં ભળી જવું જોઇએ, તે લોકો આપણને પસંદ કરે એ રીતે વરતવું જોઈએ." ને રતનો હંમેશાં કહેતો: "બધા પસંદ કરે એમ ? પણ હું કેવી રીતે બધાને મારા ઉપર ખુશ કરી શકું ?" ને પેલી ખિજાતી: "મૂરખા સાલા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જો આ બચ્ચું મારા પેટમાં ન હોત તો હું યે સંતરાં વેચવા જાત ને તને બતાવી આપત કે કેમ લોક આપણને પસંદ કરે છે."

રતનાની આંખ પણ નાથિયાના બાપની આંખની જેમ, હંમેશાં ગભરાયેલી હોય તેવી જ રહેતી. તે હંમેશાં પોતા ઉપર દુ:ખી દુ:ખી રહેતો ને બીજાં બધાં આનંદમાં રહે તેમ ઇચ્છતો. રતનો હંમેશાં નાથિયાને હસતો રહેવા કહેતો.

"ઠીક," રતનાએ એની વહુને કહ્યું, "ઠીક, ઠીક, ઠીક. મારી નાખ મને. ગાંડો કરી મૂક. સારી વાત છે, મારે પણ પરલોક જ સિધાવવું જોઈતું હતું. ઘરમાં સંતરાંના દસ સૂંડલા પડ્યા છે, બાકી નથી એક આનો કે નથી કંઈયે ખાવાનું. મારે મરી જ જવું જોઈએ. હાથમાં સંતરાં પકડીને હું રસ્તા વચ્ચે ઊભો રહું ? કે એક ખટારો પકડીને આખા ગામમાં એને ફેરવતો ફેરવતો સંતરાં વેચું હું ? મારે માટે તો મોત જ સારો રસ્તો છે." એણે કહ્યું.

ને રતનાનું મોં એવું ગમગીન થઈ ગયું કે જાણે દુનિયામાં એવું બીજું ગમગીન મોં જ કોઈ હોય નહિ—નાથિયાનું પોતાનું પણ નહિ. નાથિયાને લાગ્યું કે રતનાને આવો દુ:ખી જોઈને પોતાથી રડી ન દેવાય તો સારું. આ બધું ઓછું હોય તેમ, જ્યારે તે ખરેખર ખીજથી અકળાઈને રોવા લાગતી તેમ આ વખતે પણ રતનાની વહુ રોવા લાગી. ને આ વળી વધારે ભયંકર થઈ પડ્યું : કારણ કે એ દુ:ખનું નહોતી રોતી પણ ખીજનું રોતી હતી. ને કેટલા કેટલા ખરચા ચડી ગયા હતા ને પોતે રતના સાથે આ મોંઘવારીમાં જીવન શી રીતે ગુજારતી હતી તે તો તેનું એકલીનું મન જ જાણતું હતું. તે બધી વાતો તેણે રતનાને યાદ કરી આપી ને કહ્યું, કે પેટમાંનું બચ્ચું જન્મ્યા વિના જ મરી જાય તો સારું. એક વધુ મૂર્ખ માણસ દુનિયામાં આવે તો દુનિયાને શો ફાયદો થવાનો હતો ?

જમીન ઉપર સંતરાંનો ટોપલો પડ્યો હતો તેમાંથી તેણે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંતરાં ઉપાડ્યાં ને રોતી રોતી કહેવા લાગી : "આ માગશર મહિનાની ઠંડી છે પણ ઘરમાં તાપણું કરવાનેય છાણાની કટકી નથી. ઘર તો આવે ટાણે રોટલા ને દાળની સુગંધથી મઘમઘી રહેવું જોઈએ. લો, ખાવ," તે બોલી: "ખાવ તમારાં સંતરાં, મરો ત્યાં સુધી ઈ ને ઈ ખાયે રાખો." ને તે રોતી જ રહી.

રતનો એટલો ગમગીન બની ગયો હતો કે તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાય તેમ હતું જ નહિ. તે તો બેસી ગયો અને ગાંડા બની ગયો હોય તેમ ડોલવા લાગ્યો. 'ને આ આને હસવાનું કહેતી હતી." નાથિયાને થયું. રતનાની વહુ ઘડીકમાં ઓરડાની અંદર ને બહાર દોડાદોડી કરવા લાગી. તેના હાથમાં સંતરાં પકડેલાં હતાં ને તે રોતી રોતી પોતાના પેટમાં પડેલા બાળક વિશે ગમે તેમ બબડતી જતી હતી.

થોડીવાર પછી તે રોતી અટકી ગઈ.

"હવે આને નાકા ઉપર લઈ જા, ને જો જોઉં ઈ થોડા પૈસા કમાઈ લાવે છે કે નહિ!"

રતનો તો જાણે મૂંગો જ બની ગયો હતો, એવું જ લાગતું હતું. તેણે પોતાનું માથું પણ ઊંચું ન કર્યું. એટલે પેલીએ બૂમ મારી :

"આને નાકે લઈ જા. લોકોની સામે મરકવાનું એને કહે. આપણે ખાધા વિના ચાલવાનું છે?"

જ્યાં કોઈ વાતનું ઠેકાણું ન હોય ને કોઈને યે શું કરવું તેની ખબર ન પડતી હોય ત્યાં જીવવાનો શો અર્થ છે? નિશાળમાં જવું ને દાખલા શીખવા ને કવિતાઓ ગોખવી ને છોડવાઓનાં ચિત્રો દોરવાં, ને એ બધી ચીજોનો અર્થ શો છે? ઠંડીથી હિમ જેવા થઈ ગયેલા ઓરડામાં સૂવાનો વખત ન થાય ત્યાં સુધી બેઠા રહેવું ને રતનાને ને એની વહુને આખો દિ' ઝઘડતાં સાંભળવાં, ને સૂઈ જવું, રોવું ને જાગવું ને ગમગીન આકાશને જોવું ને ઠંડી હવાથી થીજી જવું ને ધ્રૂજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઠવું ને ભણવા જવું ને રોટલાને બદલે સંતરાંનો નાસ્તો કરવો—આ બધાનો અર્થ શો છે વળી?

રતનો ઊભો થઇ ગયો ને એની બૈરી સામે ઘૂરકવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે હું તારું ખૂન કરીશ ને પછી મારી પોતાની છાતીમાં પણ ખંજર હુલાવી દઇશ; એટલે તો એ વળી હંમેશ કરતાં વધારે રડવા લાગી ને પોતાનો કબજો ખેંચી ખેંચીને ફાડી નાખ્યો ને કમર સુધી ઉઘાડી થઇ જઇને તે બરાડવા લાગી: "ઠીક છે, આપણે બધાં જ મરી જઇએ એ જ ઠીક છે. મારી નાખ મને, મારી નાખ." પણ રતનો તો એને કમરે હાથ વીંટાળીને બીજા ઓરડામાં લઇ ગયો ને નાથિયો એને ડૂસકાં ભરતી ને રતનાને વહાલ કરતી કરતી "તું તો બચ્ચા જેવો છે, નાના બચ્ચા જેવો જ; માની બચ્ચાને જરૂર પડે :તેમ તારે મારી જરૂર છે..." એમ કહેતી સાંભળી રહ્યો.

આટલો વખત નાથિયો ખૂણામાં ઊભો રહ્યો હતો ને આ બધું એટલી ઝડપથી બની ગયું હતું કે પોતે કેટલો થાકી ગયો છે એની પણ એને ખબર નહોતી પડી; પણ એ ખૂબ જ થાકી ગયો હતો ને ખૂબ જ ભૂખ્યો થયો હતો તેથી એ ત્યાં જ બેસી ગયો. આપણને ન હોય મા કે ન હોય બાપ કે ન હોય બીજું પણ કોઈ ચાહનારું તો એવી દુનિયામાં જીવવાનો શો અર્થ છે? તેને રોવાનું મન થયું, પણ એનાથી કોઇને કંઇ ફાયદો થવાનો ન હોય તો રોવાનો યે શો અર્થ છે?

થોડીવાર પછી પેલા ઓરડામાંથી રતનો પાછો આવ્યો. તે હસવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો.

"નાથિયા, જેવા લોક એની મોટરમાં પસાર થાય કે નાકા ઉપર ઊભાં ઊભાં તારે તો એની સામે સંતરાં હલાવી થોડું થોડું મરકવાનું જ છે. ચપટી વગાડતામાં તારો સૂંડલો ખપી જશે, નાથિયા." તેણે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હું મરકીશ." નાથિયાએ કહ્યું, "પાંચ પૈસાનું એક, દસ પૈસાનાં ત્રણ, નવ આને ડઝન."

"બરોબર," રતનાએ કહ્યું.

રતનાએ જમીન ઉપરથી સંતરાનો ટોપલો ઉપાડ્યો ને પાછલા બારણા તરફ તેણે ચાલવા માંડ્યું.

ગલીમાં પણ બધું ગમગીન ગમગીન હતું. સૂંડલો ઉપાડી રતનો ચાલતો હતો, બાજુમાં પોતે ચાલ્યો જતો હતો ને રતનો એને કહે રાખતો હતો કે તારે હસ્યે રાખવું, ને આકાશ પણ ગમગીન હતું, ને ઝાડ પર પાંદડાં પણ રહ્યાં નહોતાં ને ગલી પણ સૂમસામ હતી; ને પાછું બધું વિચિત્ર પણ હતું–સંતરાની સુગંધ મીઠી અને સરસ હતી ને એ એવાં સરસ લાગતાં હતાં કે બધું વિચિત્ર જણાતું હતું. સંતરાં એટલાં સરસ લાગતાં હતાં ને એટલાં વિષાદમય લાગતાં હતાં !

ભદ્રને નાકે એ લોકો આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળથી બધી મોટરો પસાર થતી હતી. રતનાએ ફૂટપાથ ઉપર સૂંડલો ઉતાર્યો.

"એકલો એક નાનકડો છોકરો સંતરાં વેચતો હોય તો સરસ લાગે, નાથિયા," એણે કહ્યું. "હું ઘેરે જાઉં છું હોં."

ફરીથી રતનો નીચો વળ્યો ને નાથિયાની આંખો સાથે આંખો મિલાવી. "બીતો નથી નહિ તું, નાથિયા ? નહિ ? અંધારું થાય ઈ પહેલાં તો હું પાછો આવી જઈશ. હજી બે કલાક સુધી તો અંધારું નહિ થાય. જરાક લહેરમાં આવી જા ને લોકો સામે હસતો રહે."

"હું હસીશ." નાથિયાએ કહ્યું.

તરત જ કૂદકો મારીને રતનો ઊભો થઈ ગયો–જાણે કૂદકો ન મારે તો પોતાથી ઊભું જ ન થવાતું હોય, ને ઝડપબંધ ઉતાવળે ચાલતો ચાલતો તે ગલી વટાવી ગયો ને એમ આખી દુનિયાને એ ગમગીની અર્પતો ગયો : પાંચ પૈસે એક, ત્રણના દસ પૈસા, નવ આને ડઝન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટાંમાં મોટાં એ સંતરા નાથિયાએ ટોપલામાંથી ઉપાડ્યાં ને પોતાના જમણા હાથમાં તેને ગોઠવી તેણે એ હાથને માથા ઉપર ઊંચો કર્યો. એ બરોબર લાગ્યું નહિ—વિષાદપ્રેરક લાગ્યું. મોટાં એ સંતરાં પોતાનાં હાથમાં ઉઠાવવાં ને હાથ માથા ઉપર ઊંચો કરવો ને મોટરમાં જનાર લોકો સામે હસવાની તૈયારી કરવી એ બધાનો અર્થ શો ?

શહેર બાજુથી પોતા તરફ ધસી આવતી એક મોટર તેણે જોઈ એ પહેલાં તો કેટલો બધો સમય વીતી ગયો હોય તેમ નાથિયાને લાગ્યું. જ્યારે એ ગાડી નજીક આવી પહોંચી ત્યારે તેણે જોયું કે એક માણસ તે ગાડી ચલાવતો હતો, ને પાછલી બેઠક ઉપર બે ભુલકાંઓને લઈને એક બાઈ બેઠેલી હતી. તદ્દન નજીક એ લોકો આવી ગયાં ત્યારે નાથિયો એમની સામે એકદમ મરકી રહ્યો, પણ એ લોકો મોટર ઊભી રાખવાનાં હોય એમ એને લાગ્યું નહિ તેથી તે સંતરાં એમની સામે આમતેમ હલાવવા લાગ્યો, ને હજી જરાક વધારે મોટું સ્મિત તેના હોઠ ઉપર પથરાઈ રહ્યું, એનાથી વધારે મોટું સ્મિત તેનાથી કરી શકાય તેમ નહોતું કેમકે આટલાથી યે તેના ગાલ થાકી જતા હતા. એ લોકો ન તો ઊભા રહ્યાં કે ન તો એ એની સામે મરકયાં. પણ એ જાણે સરકસનું કોઈ પ્રાણી હોય તેમ ગાડીમાં બેઠેલી નાની છોકરીએ એની સામે મોં મચકોડયું. તમે લોકો સામે હસો ને એમને પસંદ પડો એવી કોશિશ કરો ત્યારે તમારી સામે મોં મચકોડે એવાં લોકો માટે નાકા ઉપર ઊભા રહીને સંતરાં વેચવાનો અર્થ શો છે ? નાથિયાને થયું.

કેટલાક લોકો પૈસાદાર હોય ને કેટલા ગરીબ હોય, ને પૈસાદાર લોકો હસતા રહે ને ખાતા રહે અને ગરીબ લોકો ખાય નહિ ને હંમેશાં એક બીજા સાથે ઝગડયે રાખે ને એક બીજાને પોતાનું ખૂન કરવાનું કહે એટલા માટે તમારા સ્નાયુઓને દુખાવી દેવાનો કંઈ અર્થ ખરો ?

નાથિયાએ પોતાનો હાથ નીચો લઈ લીધો ને હસતો બંધ થઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયો. તેણે આગ ઓલવવાની પાઈપ તરફ ને એ પાઈપની પણ પાછળ આવેલી ગટર તરફ ને એ ગટરની પાછળ આવેલા ભદ્ર તરફ જોયું. રસ્તાની બન્ને બાજુ ઘરો હતાં, ને એ ઘરોમાં માણસો વસતાં હતાં. ને એ બધાંને મૂકીને દૂર દૂર નદી ને ઝરણાં ને એની પછી પર્વતો ને એ પર્વતોની પાછળ બીજાં નગરો ને કેટલાં બધાં ઘરો ને કેટલા બધા માણસો! તમે એક આગ ઓલવવાની પાઈપ સામે પણ રોવાની ઇચ્છા કર્યા વિના જોઈ ન શકો એવી દુનિયામાં જીવવાનો અર્થ શો ?

બીજી મોટર રસ્તા ઉપરથી પસાર થતી હતી. તેણે હાથ ઊંચો કર્યો ને ફરીથી મરકવા લાગ્યો, પણ જ્યારે મોટર પસાર થઇ ગઈ ત્યારે તેણે જોયું કે એ મોટરમાં બેઠેલા માણસોએ તો પોતા સામે જોયું પણ નહોતું. પાંચ પૈસે એક! એ લોકો સંતરાં ખરીદી શકતાં હતાં! પૂરી ને દાળ ભાત શાક ખાધા પછી સંતરું ખાવું એ લોકોને પોસાતું. એ લોકો એને છોલતાં, એની સરસ સુગંધ માણતા ને પછી એ ખાઇ જતાં. એ લોકો પોતાની મોટર ઊભી રાખી શકતાં હતાં ને દસ પૈસાના ત્રણ સંતરાં ખરીદી શકતાં હતાં. પછી બીજી મોટર નીકળી ને એ હસતો ને હાથ હલાવતો રહ્યો, પણ એમાં બેઠેલા લોકો માત્ર એની સામે જોઇ રહ્યાં એટલું જ. માત્ર જો એ લોકો એની સામે મરકે તો તો એટલું ખરાબ ન લાગે. પણ માત્ર પસાર થઈ જવું ને સામું મરકવું પણ નહિ ? અનેક મોટરો પસાર થઇ ગઈ ને એને લાગ્યું કે પોતે નીચે બેસી જવું જોઇએ ને હસવું બંધ કરીને એને બદલે રોઇ લેવું જોઇએ. એટલું ભયંકર એ હતું. એ લોકોને એકે સંતરું નહોતું જોઈતું ને તેનો કાકો રતનો કહેતો હતો તેમ એ લોકોની સામે પોતે હસે એ એમને ગમતું નહોતું. એ લોકો માત્ર તેને જોતાં ને બીજું કશું જ કરતાં નહિ.

અંધારું જામવા લાગ્યું ને નાથિયાને થયું કે આખી દુનિયાનો નાશ થઈ જાય તો ય પોતાને વાંધો નહોતો. એને થયું કે પોતે આમ ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ હાથ ઊંચો કરીને હસતો હસતો દુનિયાનો અંત આવે ત્યાં સુધી ઊભો જ રહેવાનો, ઊભો જ રહેવાનો.

એને થયું કે માત્ર એટલા માટે જ પોતે જન્મ્યો હતો. નાકા ઉપર ઊભા રહીને લોકો સામે મરકતાં મરકતાં સંતરાં હલાવવાં ને આંખમાંથી પાણી રેલાવતાં જવું. જ્યાં સુધી દુનિયાનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી. એટલા માટે તેને થયું કે આજુબાજુ ભલે બધું ખાલીખમ ને કાળું કાળું બની જાય ને પોતે ત્યાં ઊભો જ હોય–ગાલ દુ:ખી જાય ત્યાં સુધી હસતાં હસતાં, ને એ લોકો પોતાની સામે મરકતાં પણ નહોતાં એ દુ:ખે રડતો રડતો, ને પોતાને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી તો એમ ને એમ જ આખી દુનિયા ભલે નાશ પામે, તેનો કાકો રતનો યે મરી જાય ને તેની વહુ પણ મરી જાય ને બધા યે રસ્તા ને ઘરો ને લોકો ને નદી ને ઝરણાં ને પર્વતો ને આકાશ ને બધું ય ભલે નાશ પામે, નાશ પામે, નાશ પામે, એ લોકો એની પાસેથી સંતરાં નહોતાં લેતાં કે સામે મરકતાં પણ નહોતાં તો બધું ભલે ખતમ થઈ જાય, એમાં નાથિયાને કશો ય વાંધો નહોતો તેમ તેને લાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનકથા

ઉજ્જ્વળ પ્રકાશે મઢી દીધેલી બજારમાં ફરી આવ્યા પછી હોટેલના નોકરની સાથે ચડતાં ચડતાં જ્હોન કેમ્પિયનને દાદર સાવ અંધારો લાગ્યો. નોકરે બારણું ઉઘાડ્યું, સૂવાના ઓરડામાં કેમ્પિયનને દાખલ કર્યો, તેની બેગને લાકડાની ઘોડી ઉપર ગોઠવી અને પોતાની પાછળ બારણું બંધ કરીને તે ચાલ્યો ગયો.

કેમ્પિયન એ ઓરડાની બારી આગળ ગયો અને તેનો લીલો પડદો તેણે દૂર કર્યો. શરદઋતુના આંજી નાખનારા સૂર્યપ્રકાશે આખા ઓરડાને ભરી દીધો. બહાર નજર નાખતાં જ એને લાગ્યું કે જાણે પોતે એક ખીણના સર્વોચ્ચ ભાગ ઉપર ઊભો ન હોય! કારણ કે એની બારીની નીચે નાનાં નાનાં દ્રાક્ષગુલ્મોથી સુલચિત નાનાં નાનાં ખેતરો, નાનાં નાનાં વૃક્ષોથી આવૃત્ત, એક પાટી ઉપર દોરેલી ચાકની લીટીઓ જેવા નાના નાના રસ્તાઓથી સુગ્રથિત, દૂર દૂર સુધી પથરાયેલું અને છેવટે વળાંક વળી વળી, પવન નીકળ્યો હોય અને સાગરનાં મોજાંઓ ઊછળી ઊછળી શિખર જેવો આકાર ધરતાં જાય એવા પર્વત-શિખરોથી જોડાઈ જતું વિસ્તૃત સપાટ મેદાન પથરાયેલું હતું.

ઊંચી ઠસ્સાદાર ચિત્રામણથી ભરેલી છત, સફેદ દૂધ જેવા ઓછાડો અને મુલાયમ ઓશિકાંઓ અને દિલ ખુશ થઈ જાય એટલા બધા પ્રમાણમાં મુકાયેલા ચોખ્ખાચટ જેવા ટુવાલોને અંગે એ ઓરડો ઠંડક અને મોકળાશભર્યો લાગતો હતો. આખા એ ઓરડામાં કેમ્પિયનને ખામી લાગી હોય તો એક જ. ઓરડાને ગરમ રાખવા માટે સગડીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે જગ્યાએ સગવડ હતી તે ભાગમાં આ ઓરડામાં, પોતાથી પહેલાં રહી ગયેલા માણસે થોડાં ચિરુટનાં ઠૂંઠાં અને થોડી તંબાકુની રાખ નાખી રાખી હશે એ સાફ કરવાનું નોકર ભૂલી ગયો હતો. ઓચિંતાં જ તેને થયું કે પોતે ખૂબ થાકી ગયો હતો. તરત જ તેણે એક આરામ ખુરશીમાં ઝુકાવ્યું. આજે ગાડીમાં પણ તેનું હૃદય ફરીથી થોડું થોડું દુઃખતું હતું. એને વિચાર આવ્યો કે આજે સવારે પોતે પોતાની બેગને છેક સ્ટેશન સુધી ઊંચકી ગયો હતો તે મૂર્ખાઈ તો કરી જ હતી.

કેમ્પિયન એવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો કે જેને બહુ જ થોડા મિત્રો હોય. એના જેટલો પ્રતિષ્ઠિત બીજો કોઈ પણ માણસ પોતાના સમકાલીનોથી પોતાની જાતને આટલી બધી દૂર નહોતો રાખતો. જાહેર જનતાને તો તે માત્ર પોતાનાં પુસ્તકોથી જ પરિચિત હતો. તેનું જીવન, તેની રહેણીકરણી, તેની આદતો વગેરેની રજેરજ વિગત– એ બધું તો ઠીક પણ તેની શરીરાકૃતિ સુદ્ધાં–જાહેર જનતા માટે માત્ર રહસ્યમય કૌતુકનો જ વિષય હતી. તેનો સ્વભાવ ચીવટભર્યો, દુરારાધ્ય અને મનુષ્ય માત્રની મશ્કરી કરે એવો હતો. એ સ્વભાવ એનાં લખાણોમાં વનતા અને વક્રતાભરી શૈલીમાં વ્યક્ત થતો. એ શૈલી સચોટ વ્યાખ્યા, સરળ વિવેચન, તીખાશભર્યા વિનોદ અને રૂઢ રીતે ધાર્મિક એવા માણસોની મશ્કરી ઉડાવવામાં રાચતી. અર્ધ નાસ્તિકતાનું સબળ વાહન બની જતી. તંબાકુ પ્રત્યેનો ધિક્કાર અને સંગીત પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિમુખતા એ એના સ્વભાવનાં આગળ તરી આવતાં અંગો હતાં.

જ્યારે કેમ્પિયનને લાગ્યું કે પૂરતો આરામ લેવાઈ ગયો ત્યારે તે બધું સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી દેવા માટે ઊઠ્યો. એની ઉઘાડેલી બેગ સુવ્યવસ્થિત રીતે વસ્તુઓને ગોઠવવાની કલાના નમૂના રૂપ લાગતી હતી. અને જેમ જેમ કાળજીપૂર્વક એકેએક વસ્તુ એ બેગમાંથી ઉપાડતો ગયો તેમ તેમ ટેબલના કે કબાટના ખાનામાં એટલી જ સંભાળપૂર્વક એને ગોઠવતો ગયો. પલંગની પાસે પડેલા ટેબલ ઉપર કાગળના પૂંઠાવાળી ત્રણ ચાર ચોપડીઓને તેણે સરસ રીતે ગોઠવીને મૂકી. એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંગળી અને અંગૂઠાથી કાળજીપૂર્વક પકડીને તેણે બેગમાંથી લાંબો ઇટેલિયન ચિરુટનું એક બંડલ કાઢયું, પછી ધીરેથી તેને નાક આગળ ધરીને અણગમતા કુતૂહલપૂર્વક તેને સૂંઘ્યું અને પછી તેને ટેબલના ખાનામાં ગોઠવી દીધું. પછી જે ચીજ તેણે બેગમાંથી કાઢી તે ફ્લોરેન્સના સુંદર બાઇન્ડિંગમાં બંધાયેલા બાઈબલની એક નકલ હતી. કેમ્પિયને તે બાઇબલને ઉઘાડયું. અંદરનો ભાગ ખૂબ વંચાયેલો હતો: તેમાં અહીંતહીં ઘણી જગ્યાએ પેન્સિલના લીટાઓ કર્યાં હતા અને અંદર એક છૂટા કાગળના પતીકા પર 'મદદરૂપ સૂત્રો'ના મથાળા નીચે ઘણા ઉતારાઓ પણ ઉતારેલા હતા. તિરસ્કારથી ખભા હલાવીને કેમ્પિયને તે નકલને પણ ખાનામાં ચિરુટના બંડલ જોડે ગોઠવી દીધી અને પછી બેગમાંથી એક મોટી પાતળી ચોપડી કાઢી, જેના ઉપર સોનેરી અક્ષરોમાં 'બીથોવનની સોનેટાઓ' એમ છપાયેલું હતું. તેણે એ ચોપડી ઉઘાડી અને કંઇ ન સમજાતું હોય એવી રીતે અંદર આપેલા સંગીતનાં માપ અને માત્રાઓ ઉપર નજર કરી.

જ્યારે આ રીતે બેગમાંથી બધી ચીજો કાઢી લેવાઇ અને પોતાના નિબંધો જેટલી સુવ્યવસ્થિત અને સુંદર રીતે ગોઠવાઇ જતા હતા તેમ ગોઠવાઈ ગઇ, ત્યારે કેમ્પિયને ટેબલના એક ખાનામાંથી કાગળોનું પેડ કાઢયું અને એક કાગળ લખવા બેઠો.

"હું અહીં એક કલાક પહેલાં જ આવી પહોંચ્યો છું." તેણે લખ્યું, "અને ચાર દિવસ અહીં રોકાઇ હું ઇંગ્લેંડ આવવા ઊપડીશ. તમે સોંપેલાં બધાં કામ મેં બરોબર કરી નાખ્યાં છે. વાસ મારતી, ગંદી પચાસ ચિરુટો તમારા માટે મેં લઇ લીધી છે, ને એ ચિરુટોએ પોતાની ગંદી વાસ મારાં બધાં યે કપડાંમાં ફેલાવી દીધી છે. હું ફ્લોરેન્સમાં હતો ત્યારે તમારી પત્નીનું બાઇબલ તેણે મને આપેલ સૂચનાઓ પ્રમાણે બંધાવી લીધું છે અને જાણે દાનુન્ઝીઓની એક નવી જ નવલકથા ન હોય એટલું આકર્ષક તે લાગે છે. એક વાત કરી લઉં:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પુસ્તકની અંદરથી ડોકટરે લખેલી કોઈ દવાની સૂચિ જેવાં લખાણ- થી (આત્માના દર્દો ઉપર ઉપયોગમાં આવે તેવી દવાઓની સૂચિ) લદાયેલું એક કાગળનું પતીકું પણ મને જડી આવ્યું અને એ મેં સાચવી રાખ્યું છે. ગઈ કાલે જ્યારે હું એસિસિમાં હતો ત્યારે સેંટ ફ્રાન્સિસના જાદુઈ ઝાડનું એક પાંદડું પોતામાં સમાવતું ક્રિસ્ટમસ કાર્ડ જેવું કંઇક મને ત્યાં મળી ગયું. તેમાં એક ગેરંટી પણ છાપેલી છે કે જો શ્રદ્ધાપૂર્વક એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ પાંદડું મન- માન્યાં પરિણામો લાવી શકે છે. મેં એ પાંદડું પણ બાઈબલમાં મૂક્યું છે, મારા પૂરતું તો હું એ પાંદડાં જેટલાં જ પરિણામો લાવતું–શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય તો પણ–રાઇનું પાંદડું જ પસંદ કરું છું; કેમકે એ પોતાના અમુક ગુણોથી આપમેળે જ પોતામાં શ્રદ્ધા જન્માવે છે. જ્યારે હું ફ્લોરેન્સમાં હતો ત્યારે મારી નજરે બિથોવનની સોનેટાની એક ચોપડી ચડી ગઈ. રુબિન્સ્ટાઇન નામના કોઇ માણસે તેની અંદર પેન્સિલથી પુષ્કળ નોંધો ઉતારી હતી. જે ઓળખીતાએ એ પુસ્તક મને બતાવ્યું તેણે મને ખાતરી આપી કે રુબિન્સ્ટાઇન એક પ્રખ્યાત પિયાનો વગાડનાર હતો અને આવા પુસ્તકની માલિકી કુતૂહલનો વિષય જરૂર ગણાય, એટલે હું એ પુસ્તક મ્યુરિયલ માટે ઇંગ્લેંડ લાવું છું, પણ એક શરતે–જ્યાં સુધી હું તમારા ઘરમાં હોઉં ત્યાં સુધી એણે એ પુસ્તકમાંથી જોઇને સંગીત વગાડવું નહિ. તમે મોકલેલ જુવાન ઇટેલિયન લેખકોના લિસ્ટ માટે આભાર. તમારા આગ્રહને વશ થઇને પેપિની અને બીજા થોડા લેખકોનાં કોઇ કોઈ પુસ્તકો મેં ખરીદ્યાં છે પેપિનીની ‘અન ઉઓયો ફિનિટો’ આજે રાતે હું પૂરી કરી નાખીશ, પણ મને એમાં ખૂબ કંટાળો આવે છે. એની અપાર શબ્દાળુતા મને થકવી નાખે છે અને એનો સંયમનો સદંતર અભાવ મને ઘૃણા ઉપજાવે છે. આ જુવાન ઇટેલિયન લેખકોમાંથી એક પણ લેખક હજી મારી સુરુચિને સંતોષે એવો મને જડી આવ્યો નથી.”

કેમ્પિયને આ પત્રનું સરનામું લખી નાખ્યું અને તેના ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટિકિટ ચોડી દીધી. પછી જમવા જવા ઊતરતી વખતે તેને નીચેના હોલમાં આવેલા પોસ્ટના ડબ્બામાં સરકાવી દીધો. જમતી વખતે એ જે ટેબલ ઉપર બેઠો હતો એ જ ટેબલ ઉપર બીજો એક અંગ્રેજ પણ બેઠો હતો. આ હોટેલમાં કેમ્પિયન પોતે અને આ એમ બે જ અંગ્રેજો હતા. આ અંગ્રેજ કેમ્પિયનને ઠીક ઠીક વાંચેલો અને સરસ રીતે વાત કરી શકનારો માણસ લાગ્યો. કેમ્પિયનને તે ગમી ગયો અને જમી રહ્યા પછી બીજા ઓરડામાં કૉફી પીતાં પીતાં પણ તે લોકોએ વાતો કર્યા કરી. પણ ફરી પાછું કેમ્પિયનનું હૃદય તેને પીડા કરી રહ્યું હતું. "મારે આજે સવારે મારી બેગને સ્ટેશન સુધી ઊંચકી નહોતી જ જવી જોઈતી," તેણે પોતાની જાતને કહ્યું. હવે પછી થોડા દિવસ સુધી ઘણો આરામ કરવો પડશે, તેને લાગ્યું. મુશ્કેલીથી એ પોતાની ખુરશીમાંથી ઊઠ્યો અને સવારે દસ વાગે પોતા માટે ચા વગેરે લાવવાનો હુકમ આપી ધીમે ધીમે અને સંભાળપૂર્વક પોતાના ઓરડામાં ગયો.

સૂવાના ઓરડામાં પલંગ પાસેના ટેબલ ઉપર પેલી ઇટલિયન ચોપડીઓને પડેલી તેણે જોઈ. 'અન ઉઓગો ફિનિટો' બીજી ચોપડીઓની ઉપર પડી હતી. એ પુસ્તકોના વિચારે જ તેને કંટાળા અને વિષાદે ભરી દીધો. આજે રાત્રે તો એ અર્થહીન પ્રલાપો પોતે સહન નહિ કરી શકે એમ તેને લાગ્યું. એ કરતાં તો જો કદાચ ઊંઘ ન આવી તો પોતા પાસે પોતાની પેન્સિલ અને નોંધપોથી પડી હોય તો સારું. પણ એ નોંધપોથી જડતી જ નહોતી. ક્યાં મુકાઈ ગઈ હશે? બેગમાંથી એ નોંધપોથી પોતે કાઢી હોય તેવું પણ કેમ્પિયનને યાદ ન આવ્યું. હંમેશાં તો પોતે નોંધપોથીને કોઈ કપડા વચ્ચે અથવા એવી કોઈક રીતે ગોઠવી રાખતો હતો. આજે સવારે જ્યારે બેગ પેક કરી ત્યારે પણ એમ જ પોતે એને ગોઠવી હતી તે તેને યાદ આવ્યું; અને તેને લાગ્યું કે અત્યારે પણ એવી જ રીતે કપડાની વચ્ચે ગોઠવાઇને તે ટેબલના એકાદ ખાનામાં સચવાઈ રહી હશે. ટેબલનું જે પહેલું ખાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઘાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો તે ખાનું ટેબલને ચોંટી રહ્યું, તે ઉઘાડવામાં પડતા શ્રમને અંગે પોતે ખીજવાઈ ગયો, અને અંતે જ્યારે એ ઊઘડ્યું ત્યારે નોંધપોથી તો એમાં ક્યાં યે જડી નહિ. બીજું ખાનું ઉઘાડતાં પણ આ જ સ્થિતિનું પુનરાવર્તન થયું, અને અંતે ધીરજ ખોઇ નાખીને કેમ્પિયનને ગાંડો બની ગયો હોય એવી રીતે એ નોંધપોથી માટે અસફળ શોધાશોધમાં બન્ને ખાનાંની અંદર સુવ્યવસ્થિત ગોઠવેલી ચીજોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી. જેમ એ ખાનાં ઊઘડતાં નહોતાં એમ બંધ થવામાં પણ ઢીલ કરવા લાગ્યાં અને નાટકમાં આવતાં તોફાનો અને ભેદી ગર્જનાઓ જેવા ભાવ ભજવ્યા પછી માંડ માંડ કેમ્પિયન એ ખાનાં બંધ કરી શક્યો. તેને શ્વાસ ચડી ગયો હતો, તેનું મગજ ચક્રાવે ચડી ગયું હતું. આવી સ્થિતિમાં તેણે સૂવા માટે કપડાં બદલ્યાં અને એ બદલવા માટે જેવો પાયજામાને તે ખોલવા ગયો કે તરત જ અંદરથી પેલી નોંધપોથી સરકી પડી. એને ઉપાડી લેવા તે વાંકો વળ્યો ત્યારે જોયું કે હજી પેલાં સિગારેટનાં ઠૂંઠાં ખાલી પડેલી સગડીવાળી જગ્યામાં પડ્યાં જ હતાં. કેટલું ગંદુ? બગડેલા મોંએ અને ગરમ મગજે તે પથારીમાં પડ્યો અને બત્તી ઓલવી નાખી...

બીજે દિવસે સવારે ચા વગેરે લાવીને હોટેલના નોકરે જ્યારે તેને બારણે ટકોરા માર્યા ત્યારે કેમ્પિયને કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. નોકર તો અંદર દાખલ થયો અને પલંગ પાસેના ટેબલ ઉપર ચાની ટ્રે મૂકી. અંગ્રેજ ગૃહસ્થ સૂતો હતો તેમ તેને લાગ્યું. પડદા ઢાંકેલા એ ઓરડાના અર્ધ અજવાળામાં એ નોકર 'હલનચલન વિનાના હાથ-મોં, અને અવ્યવસ્થિત રીતે પડેલાં ઓઢવાનાં વગેરે જોઈ શક્યો. તે બારી પાસે ગયો અને પડદો દૂર કર્યો. પછી જ્યારે તે ફરી પાછો પલંગ તરફ ફર્યો ત્યારે એ નોકરને જાણે કે આંચકો લાગ્યો હોય તેમ તે થંભી ગયો; કારણ કે એ અંગ્રેજ ગૃહસ્થ સૂતો નહોતો પણ મરી ગયો હતો! એ વસ્તુસ્થિતિ તો સમજી જવાય એટલી, ભય પામી જવાય એટલી સ્પષ્ટ હતી. નોકરે ઝડપથી ટેબલ ઉપર નજર ફેરવી લીધી. સોનાનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એએક બટન ત્યાં પડયાં હતાં એ ઝડપથી ઊંચકી લીધાં અને પોતાની પાછળ ઓરડાનું બારણું બંધ કરીને તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

જરૂરી એવાં પગલાં ભરાયાં અને તપાસ થઈ ત્યારે હોટેલવાળાઓને લાગ્યું કે જે બીજો અંગ્રેજ ઉતારુ હોટેલમાં હતો તે એવે સમયે હાજર હોય તો સારું. કેમ્પિયનની ચીજોમાંથી સારી એવી શોધખોળને અંતે તે કોણ હતો એની પૂરેપૂરી ભાળ મળી શકી.

કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત લેખકના મૃત્યુનાં જે પરિણામો હંમેશાં આવે છે તે જ પરિણામો કેમ્પિયનના મૃત્યુના સમાચારે ઇંગ્લેંડમાં પેદા કર્યાં. માસિકો, અઠવાડિકો અને સાહિત્યમાં રસ લેતા દૈનિકોએ કેમ્પિયનનાં લખાણો વિષે થોડી ઝાઝી વિગતોવાળા વિવેચનાત્મક લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા. અહીં તહીં છૂટક છૂટક કેમ્પિયનનાં વ્યક્તિગત વિરલ સંસ્મરણો પણ છપાયાં અને પેલો અંગ્રેજ જેણે કેમ્પિયનને ઇટેલિયન હોટેલમાં જીવતો અને મરેલો જોયો હતો તેને કેમ્પિયન વિષેના પોતાના અનુભવ લખી આપવા ખૂબ ખૂબ આગ્રહ થયો. કેમ્પિયનના પોતાના વિષે એટલું બધું ઓછું લોકો જાણતા હતા કે જે કોઈ એ મહાન લેખક વિષે કંઈ પણ જાણતું હોય એની ફરજ હતી કે એણે પોતાનું જાણ્યું બીજાઓને જણાવવું, એમ છાપાંઓ લખવા લાગ્યાં. આવા આગ્રહથી અનુપ્રેરિત પેલા અંગ્રેજે પોતાના અનુભવો પ્રસિદ્ધ કર્યા. પોતે કેમ્પિયન સાથે લીધેલું ભોજન અને તે દરમિયાન અને ત્યારપછી તેની સાથે થયેલી વાતોનું વિવરણ કર્યા પછી નીચે પ્રમાણે એ અંગ્રેજે લખ્યું હતું :

“ જે માણસે કેમ્પિયનને માત્ર બે કલાકથી વધારે સમય માટે ન ઓળખ્યો હોય એ માણસ એમના જીવન અને એમની આદતો વિષે લખવાની હિંમત કરે એ વિચિત્ર તો લાગે જ, પણ એમના મૃત્યુને એક કલાક માંડ વીત્યો હશે ત્યાં જ તેમની અંગત ચીજોના નિરીક્ષણ માટે તેમના જે કમરામાં તે મૃત્યુવશ પડ્યા હતા તે કમરામાં હાજર રહેવાની દુઃખમય ફરજ મારા ઉપર આવી પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અને એ રીતે એમના અંગત અને એકાંત જીવનમાં ઓચિંતી મારવી પડેલી ડૂબકીએ એમની રુચિઓ અને આદતો વિષે અત્યાર સુધી ન જણાયેલી એવી થોડી ઘણી વિગતોનું આલેખન મારે માટે શક્ય બનાવી મૂક્યું.

"કલાત્મક પ્રકૃતિવાળા ઘણા બધા માણસોની માફક કેમ્પિયન પણ અત્યંત અવ્યવસ્થાવાળા હતા. ટેબલના ખાનામાં એમનાં કપડાં એટલાં તો અવ્યવસ્થિત રીતે ફેંકવામાં આવ્યાં હતાં કે કોઈને એમ જ લાગે કે આવી અવ્યવસ્થા ખાસ ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હશે. મેં ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે અમે ભોજન લીધા પછી કેમ્પિયને સિગાર કે સિગારેટ પીધી નહોતી, તેથી જ્યારે મને ખબર પડી કે તે તો ખૂબ જ ધૂમ્રપાન કરનારા હતા ત્યારે તો મને પણ થોડું આશ્ચર્ય થયું. એમના સૂવાના કમરામાં ચિરુટની રાખ અને ઠૂંઠાં સગડી આસપાસ પડયાં હતાં અને તેમના ટેબલ ઉપર ઓછામાં ઓછી પચાસનું તો ટોસ્કેનીની ચિરુટોનું બંડલ પડયું હતું.

"એમનાં લખાણોથી પરિચિત વ્યક્તિઓને એ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે કેમ્પિયન ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિના મનુષ્ય હતા. એમની મુસાફરીઓ દરમિયાન વારંવાર વંચાયુ-વપરાયું હોય એવા બાઇબલની એક નકલ તે રાખતા જ; તે પુસ્તકમાંનાં ઘણા શ્લોક નીચે પેન્સિલના લીટાઓ હતા અને કાગળના એક જુદા પતીકા ઉપર 'મદદરૂપ સૂત્રો'નાં મથાળા નીચે પુસ્તકમાંના ઘણા ઉતારાઓ પણ ઉતારેલા હતા. એ પતીકડું પણ પુસ્તકમાં જ સાચવી રાખ્યું હતું. લાગે છે કે એ બાઇબલ ઉપર એમને ખૂબ પ્રીતિ હતી, કેમકે તાજેતરમાં જ કિંમતી ભભકદાર ફ્લોરેન્સના બાઇન્ડિંગમાં એણે એને બંધાવી લીધેલું લાગતું હતું. એ બાઇબલની અંદર જ પોરઝી મ્યુકયુલાના મંદિરમાંથી આણેલું એક જાદુઈ પાંદડું પણ પડેલું હતું. જરૂર એમના મૃત્યુને દિવસે જ તે એસિસિથી લાવ્યા હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કેમ્પિયન અર્વાચીન ઇટેલિયન સાહિત્યના ઉત્સાહી અભ્યાસી હતા. એમના પલંગ પાસે જ ગિઓવાની પેપિનીનાં એ પુસ્તકો પડેલાં હતાં. એમના મૃત્યુ સમયે તે પેપિનીની જ 'અન ઉઓમો ફિનિટો' નામની નવલકથા વાંચતા હતા. આ પુસ્તકની અંદર, એ વાંચતા હતા એ પાનાને સૂચવનાર કાગળ ઉપર બીજા અત્યારની પેઢીના જુવાન ઇટેલિયન લેખકોની લાંબી એવી સૂચિ ઉતારેલી હતી.

"એમનાં પુસ્તકો વાંચનાર કોઈને પણ ન લાગે કે કેમ્પિયન એક અચ્છા સંગીતકાર પણ હશે. છતાં એમનાં સરસામાનમાં બિથોવનની સોનેટાઓનું એક પુસ્તક પણ પડ્યું હતું અને પેલા બાઈબલની માફક એમાં પણ ઠેર ઠેર પેન્સિલના લીટાઓ કરવામાં આવ્યા હતા અને પેન્સિલથી પુષ્કળ નોંધો પણ કરી હતી. આ નોંધો એમની પોતાની હોય કે બીજા કોઈ સંગીતકારની, પણ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે સંગીત શિરોમણીઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા બિથોવનની સોનેટાઓનો એમણે માર્મિક અભ્યાસ કર્યો હતો જ.

"આવી જ હકીકતો આપણને વારંવાર યાદ આપે છે કે લેખકનાં લખાણોમાંથી જ એનું વ્યક્તિત્વ ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેટલું ઉતાવળિયું પગલું ગણાય. આવી હકીકતો જ આપણને બતાવે છે કે લેખકના ચારિત્ર્યનો કેટલો મોટો ભાગ એનાં લખાણોમાં તદ્દન અદશ્ય પણ હોઈ શકે છે..."

આ આકર્ષક લખાણને કેમ્પિયનના જૂના મિત્રોમાંથી કોઈએ કદાચ ન પણ જોયું હોય; ગમે તે હોય પણ તેમાંથી કોઈએ પણ આ લખાણ વિષે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો તો નહોતો જ. અને તેથી જ્યારે થોડાં વર્ષો પછી અત્યારે કેમ્પિયનની જે આધારભૂત જીવનકથા લેખાય છે એ જીવનકથાનું સંપાદન એક પ્રખ્યાત લેખક કરતો હતો ત્યારે આ અંગ્રેજના લેખમાંની વિગતો, કેમ્પિયનના લેખકજીવનની નહિ પણ વ્યક્તિગત જીવનની વિગતોની અસામાન્ય અછતને અંગે અમૂલ્ય ઉપયોગની થઈ પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિ અને વાંદરો

બગીચાના પ્રાણી વિભાગના જે ભાગમાં વાંદરાઓને પૂર્યા હોય છે ત્યાં, એક જુદા પાંજરામાં, એબૂન જાતિના એક જબરજસ્ત વાંદરાને પૂરવામાં આવ્યો છે. તેના શરીરના આગલા ભાગનો દેખાવ ખૂબ જ ભયંકર અને ઘૃણાજનક છે; તેને મોટી મોટી, બહાર ધસી આવતી દાઢ છે અને તેનો ચહેરો પણ બદસૂરત અને અપ્રામાણિક લાગે એવો છે. પણ તેની પૂંઠનો ભાગ તો પ્રભાત જેવો મનોહર છે—ગુલાબી અને ઘનશ્યામ રંગનું અદ્ભુત મિશ્રણ ન હોય જાણે!

અને એક દિવસ ઘણી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એ પાંજરા પાસે ઊભાં રહી ગયાં. પોતાના વધતા જતા ઉદરના વિસ્તારને રોકવા એ સ્ત્રીઓએ તંગ ચડ્ડીઓ પહેરી હતી, અને ઈશ્વરે પોતાને જેવા બનાવ્યા હતા તેવા જ સ્વરૂપમાં પોતે જણાઈ ન આવે એટલા ખાતર, પુરુષોએ દરજી પાસે પોતાના કોટના ખભા આગળના ભાગમાં રૂ ભરાવી, પોતાની કાયાને સુંદર જોમભર્યો આકાર આપવાની કોશિશ કરી હતી. પેલો વાંદરો પાંજરામાં આમથી તેમ આંટા મારી રહ્યો હતો અને ખૂબ જ ભયંકર લાગતો હતો પણ પછી તેણે પૂંઠ ફેરવી, ને ખૂબ સુંદર લાગવા માંડ્યો.

અને જે લોકો એને જોઈ રહ્યાં હતાં એ બધાંએ તેની કુરૂપતા વિશે ઉદ્ગારો કાઢ્યા, પણ તેની સુંદરતા વિશે તો કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ, કારણ કે તેમનામાંની દરેકે દરેક વ્યક્તિ સંસ્કારી હતી!

અને તેમની વચ્ચે એક કવિ આવીને ઊભો રહ્યો. અને એવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બન્યું કે જ્યારે વાંદરો પોતાની પૂંઠ આગળ ધરીને ઊભો રહ્યો ત્યારે કવિના હૃદયે ઉછાળો માર્યો, અને મોટે અવાજે એ રંગોનું સૌંદર્ય તેણે વખાણ્યું. તે બોલી ઊઠ્યો : "આહા, કેટલું બધું અદ્દભુત !"

ત્યારે એ પાંજરાની આસપાસ એકઠા થયેલા સર્વે લોકોએ ફિક્કા મુખે એકબીજાની સામે જોયું—જાણે બધાં કોઈ ગુપ્ત વેદનાથી પીડાતાં ન હોય ! અને તે બધાં જુદી જુદી દિશાઓમાં વેરાઈ ગયાં. અને પેલો વાંદરો અને આ કવિ એકલા રહી ગયા.

પણ ઘેર પહોંચતાંવેંત કવિએ તો અગ્નિની શિખાઓ જેવા સુંદર અને તેજસ્વી રંગની સ્તુતિ કરતું એક કાવ્ય રચી નાખ્યું. અને જે લોકો પેલા પાંજરા પાસે ઊભા રહ્યા હતા તેમણે એ કાવ્ય વાંચ્યું, અને તેઓ આશ્ચર્યમૂઢ, સ્તબ્ધ બની ગયા. પણ તેમને તે કાવ્યના પ્રેરણાસ્થાનની, કે તે દિવસે બગીચામાં પોતાને દુઃખ પમાડનાર માણસ, આ કાવ્યનો રચનારો હતો તેની, કદીયે ખબર ન પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊર્ધ્વબાહુ

ઇન્દ્ર પોતાના નંદનવનમાં અપ્સરાઓ સાથે આનંદવિહારમાં મસ્ત હતા ત્યાં ઓચિંતું તેમનું આસન ડોલી ઊઠ્યું. એથી તેમણે ચારે તરફ વિસ્મયથી જોયું. પછી સાશંક ભાવથી કહ્યું: "પ્રહરી, જુઓ જોઉં આ કયા માનવીનો ઉત્પાત છે?"

પ્રહરી સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવ્યો અને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં પાછા વળી તેણે ખબર આપી: "મહારાજ, તપસ્વી ઊર્ધ્વબાહુ પ્રચંડ તપ કરી રહ્યા છે. એ તપથી દિશાઓ પણ સ્તબ્ધ બની ગઈ છે. એમના પ્રતાપથી જ સ્વર્ગની કેલિક્રીડામાં વિઘ્ન ઊભું થયું છે."

ઇન્દ્રે કહ્યું: "ઊર્ધ્વબાહુ! ઋષિ ભદ્રબાહુના પેલા ઉદ્દંડ શિષ્ય! એમનું આટલું બળ!"

પ્રહરીએ કહ્યું: "હા મહારાજ, એ અમોઘ તપસ્વી ઋષિ ભદ્રબાહુના જ આશ્રમના સ્નાતક છે."

તે ઉપરથી ઇન્દ્રે પોતાના વિશ્વાસુ અનુચર સૌધર્મને પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવા મોકલ્યો. સૌધર્મે આવી જે ખ્યાલ આપ્યો તે ઉપરથી તો ઇન્દ્ર ભયભીત બની ગયા અને અસ્થિર ને મ્લાન દેખાવા લાગ્યા.

સૌધર્મે ઊર્ધ્વબાહુની અખંડ તપશ્ચર્યાનું રોમાંચક વર્ણન કર્યું: પૂરું એક વર્ષ એ તપસ્વીએ નિરાહારવ્રતનું પાલન કર્યું છે. પંચાગ્નિ પણ એ બરાબર તપતા રહ્યા છે. અખંડ મંત્રોચ્ચાર સિવાય એક પણ શબ્દ તેમણે મુખમાંથી નીકળવા દીધો નથી. અમાવસ્યાની રાત્રિની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિબિડતામાં જ તેમણે આંખો ખોલી છે, એ સિવાય હંમેશાં બંધ જ રાખી છે. હિમ, આતપ, વર્ષા અને વાયુને નગ્ન શરીર પર સહન કર્યાં છે. મહિનાઓ સુધી બાહુ અને મુખ ઊંચાં રાખીને એ એક પગ પર ઊભા રહ્યા છે. એ બાળબ્રહ્મચારી છે. સોળ વર્ષની ઉંમરથી તો તેમણે સ્ત્રીના દર્શનમાત્રનો ત્યાગ કર્યો છે. એમના તપના તેજથી આસપાસની ભૂમિ તૃણાંકુરહીન બની ગઈ છે અને વૃક્ષોનાં પાંદડાં બળી-ઝળીને કાળાં પડી ગયાં છે.

આ બધું સાંભળીને ઇન્દ્ર ચિંતાવશ બની ગયા અને તેમણે કામદેવને બોલાવ્યા. કહ્યું: "હે કન્દર્પદેવ, આવા સંકટોમાં તમે હંમેશાં મને મદદ કરી છે. ફરીથી પૃથ્વી ઉપર એક મહાસ્પર્ધી માનવ તપસ્યાના બળથી મને સ્વર્ગચ્યુત કરવા કટિબદ્ધ થયો છે. એ ભૂલી ગયો છે કે એ શરીરથી બંધાયેલો છે અને મર્ત્ય છે. તમે અનંગરૂપ છો, કામદેવ, અને અંગધારીના ગર્વનું ખંડન કરવાને તમે અતુલ બલશાલી છો. તમે જઈને ઉદ્દંડ ઊર્ધ્વબાહુને વશમાં લો અને એના તપશ્ચર્યાના દર્પને ચૂર્ણ કરી દો. આ કાર્યમાં હવે વિલંબ નહિ કરતા, નહિતર આપણા સ્વર્ગ ઉપર સંકટ આવી પડવાનું એ ચોક્કસ છે. જો માનવી પોતાની અંતર્વાસનાઓને આ રીતે એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત કરવામાં સફળ થઈ જશે તો તો આપણું દેવતાઓનું અસ્તિત્વ વ્યર્થ થઈ જશે. હે મન્મથ, મનુષ્યના મનમાં વિધવિધ પ્રકારના મનોરથોને અંકુરિત કરતા રહીને જ આપણે સ્વર્ગવાસીઓ આપણા અસ્તિત્વને નિરાપદ રાખી શકીએ છીએ. એ મનોરથોથી સ્વાધીન બની જશે તો તો હીન માનવ આપણને પોતાને અધીન કરી લેશે. તેથી તો હે વિશ્વજયી, તમે જાઓ અને એ તપસ્વીના મનમાં મોહ પેદા કરી સ્વર્ગની રક્ષા કરો."

આજ્ઞા મળતાં જ કામદેવ પોતાનાં આયુધ અને સૈન્ય સહિત પૃથ્વી પર ઊર્ધ્વબાહુની નજદીક ઊતરી આવ્યા ત્યારે સહસા જ આસ-પાસની પૃથ્વી વિલસિત બની ગઈ. એક ક્ષણમાં જ એકી સાથે છએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઋતુઓનો સમાગમ થઈ ગયો. પુષ્પમંજરીઓમાંથી ધીમી ધીમી સુગંધ ફેલાવા લાગી. આકાશ પણ જાણે સુખસ્પર્શ કરી રહ્યું. બધું જ જાણે તરંગિત બની વિલસી રહ્યું, વિકસી રહ્યું. ઊર્ધ્વબાહુએ સુખયોગની આ આપદાનો અનુભવ કર્યો અને આંખોને હજી વધારે કસીને બંધ કરી દીધી. શેષ શરીરને પણ જાણે સંકોચી લઈને જડવત્ બનાવી દેવાની તેણે ચેષ્ટા કરી.

એ સમયે દસે દિશાઓમાંથી મદભર મધુર સંગીતની મૂર્ચ્છના એનાં કર્ણોમાં પ્રવેશ કરવા લાગી. શરીર જાણે ઓચિંતું જ પુલકિત બની ગયું. સડસડાટ કરતું રક્ત શિરાઓમાં દોડવા લાગ્યું અને નિરાહારી શુષ્ક અંગપ્રત્યંગમાં જાણે ઓચિંતાનો સુંવાળપનો સંચાર થઈ રહ્યો.

ઊર્ધ્વબાહુ સમજી ગયા કે આ ઇન્દ્રનો ઉપસર્ગ છે. એ સમયે મન–પ્રાણમાંથી ચેતનાને ખેંચી લઈને મસ્તકના ઊર્ધ્વ અંશોમાં એને કેન્દ્રિત કરવાનો એમણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો. બહારની કોઈ પણ માયા જોવા એ પોતાનાં નેત્રો નહિ ખોલે, કોઈ રસનો પોતે સ્પર્શ નહિ કરે. વહેતો વાયુ, ભીની ગંધ, મધુર સ્વર અને માદક વાતાકાશ– બધું જ ઇન્દ્રિયોનો માત્ર ભ્રમ છે. એ સર્વ વ્યાપારમાંથી ઇન્દ્રિયોનું સંગોપન કરી અતીન્દ્રિયતામાં જ બ્રહ્મમગ્ન રહેવું પડશે. વિષયોમાં ઇન્દ્રિયો અનિયંત્રિત બની જાય છે, એથી આત્મ–વિષય એટલે એમના નિગ્રહમાં કાયાને સ્ખલિત અને શિથિલ કોઈ પણ હિસાબે બનવા નહિ દેવાય. અશેષ ભાવથી બ્રહ્મધ્યાનમાં મગ્ન રહી કાયાના બાગને સ્થિર સંકલ્પના કબજામાં રાખવો જોઈશે.

અને તે ક્ષણે જ મંથર ગતિથી નિક્ષેપ કરાયેલાં અનેક પગ-પાયલોનાં નૂપુરોનો રણઝણાટ એમને સંભળાયો–જાણે અપ્સરાઓની સમૂહબદ્ધ પંક્તિઓ જૂથોમાં વહેંચાઈને ચારે દિશાઓમાં મૃદુ મંદ નૃત્યક્રીડા કરી રહી ન હોય!

અચલ પ્રતિજ્ઞાવાળા તપસ્વીની માફક સુરપતિની આ બધી માયા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લીલા પર ઊર્ધ્વબાહુ મનમાં ને મનમાં વ્યંગભાવથી હસી રહ્યા. એ જાણતા હતા કે પોતે સુરપતિને પરાજિત કરશે જ. માયારાજના અધીશ્વર એ ઇન્દ્ર પરમ પુરુષ પરબ્રહ્મના દ્વાર પર પ્રહરીની જેમ નિષેધમૂર્તિ બનીને જે બેઠા રહ્યા છે તેમને ત્યાંથી બળપૂર્વક પદચ્યુત કરીને ભગવદ્દર્શનના દ્વારને ઉન્મુક્ત કરવું પડશે જ.

ત્યાં તો નૂપુરોનો મંદ મંદ ધ્વનિ ઉત્તરોત્તર દ્રુત બનવા લાગ્યો. વધતાં વધતાં જાણે ઉન્મત્ત ભાવથી તીવ્ર ઉત્તેજનાપૂર્વક એ ધ્વનિ નજીક આવીને રક્તાક્ત મદિરાના ફીણની માફક ઉભરાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે અસંખ્ય નૂપુરોનો એ સ્વર એકતાલ બનીને સરકતી જ્વાળાની માફક તપસ્વીના કર્ણકુહરોમાં થઈને તેમના ભીતરને પિગાળતો અંદર ઊતરવા લાગ્યો. ઊર્ધ્વબાહુને આથી ક્રોધ ચડ્યો. મારી અંદર મારી અનુમતિ વિના પ્રવેશ કરવાવાળો તરલાગ્નિ જેવો આ રાગ શી વસ્તુ છે? મારી પાસે એને ઉત્થિત કરવાનું આ સાહસ કોણ કરી રહ્યું છે? શું એને જીવનની આકાંક્ષા નથી? આ રીતે મારા શાપથી ભસ્મીભૂત બની જવા કોણ અહીં આવી પહોંચ્યું છે? આવા વિચાર કરીને ક્રુદ્ધભાવથી તપસ્વી ઊર્ધ્વબાહુએ પોતાનાં નેત્રો ખોલ્યાં.

જોયું કે ચિબુક ઉપર તર્જની ટેકવીને એક સુંદરી જાણે સહસા નૃત્યની અધવચ્ચે અવસન્ન બનીને પોતા તરફ કુતૂહલથી જોઈ રહી છે. એ વખતે એમની અંદર ઊંડે ઊંડે–બહુ જ ઊંડે–કોઈકે ફૂલોનો પ્રહાર કરી ગયું. વૃક્ષની ઓથે પુષ્પધનુનું સંધાન કરીને પંચશર લાગ જોતા જ હતા! ક્ષણભર અપ્સરા જાણે એમની તરફ જોતી રહી. પછી સ્મિતો વેરતી, યૌવનના ભારથી લચી પડી વિધવિધ ભંગિમાં શરીરને વક્ર કરતી, નૂપુરોને ઝણઝણાવતી એમની નજીક આવવા લાગી. આવતાં આવતાં શ્વાસનો પણ સ્પર્શ થઈ શકે એટલી બધી નજદીક પહોંચી જઈને એકદમ ત્વરિત ગતિથી ઘૂમરી ખાઈને નૃત્ય કરતી કરતી તે પાછી વળી ગઈ. એ વખતે એનાં વસ્ત્ર વાયુમાં ફરકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહ્યાં હતાં અને એનાં અંગપ્રત્યંગ ક્ષણુ ક્ષણુ ઝળકી જઈને અદ્રશ્ય બની જતાં હતાં. પળથી પણુ થોડા સમય સુધી આંખો સામે લહેરાઈ તત્કાળ એ અંગો એવાં ખોવાઈ જતાં હતાં કે કયું જમણું અને કયું ડાબું એને‍ા પણુ ખ્યાલ રહેતો નહોતો—જેમ વ્યોમમાં વિહરતાં જતાં ભીનાં વાદળોમાંથી ચંદ્રમુખ દેખાય ન દેખાય એમ થયા કરે છતાં દેખાય નહિ, પણુ એને અંગે ચંદ્રપ્રભા વળી વિશેષ મોહક બની જાય ને, તેમ. ઊર્ધ્વબાહુએ ભ્રૂકુટિને વક્ર કરીને એ દશ્ય પર આંખ ખોલી. જાણે એમની ચેતનામાં સળવળાટ કરતું કશુંક ફરી વળ્યું. એમની દૃષ્ટિ ખુલ્લી જ રહી ગઈ. ભ્રૂકુટિની વક્રતા પણુ અલોપ થઈ ગઈ. ગાત્રોમાં એક કંપારી ફેલાઈ ગઈ. એ સમયે બળપૂર્વક કશાકનું સ્મરણુ કરીને તેમણે આંખો બંધ કરી દીધી અને ધ્યાનને મૂર્ધા તરફ એકાગ્ર કરવા ઇચ્છા કરી. પણુ આંખોની પલક, દેવાંગનાને તપસ્વીના મનમાં પહોંચાડીને એની ઉપર જાણે કમાટનાં બારણુાંની જેમ બિડાઈ ગઈ, અને ધ્યાન, વારંવાર ઘૂમરડી ખાતી અસ્પષ્ટ જ્યોતિર્જ્વાલાની ચારે તરફ પરિક્રમા કરતું પ્રતીત થવા લાગ્યું.

એ વખતે પોતાની અંદર મચી રહેલા આ દ્વંદ્વના ત્રાસથી ઊર્ધ્વબાહુ સંતપ્ત બની ગયા. તેમને લાગ્યું કે તેમની પોતાની શિરાએ શિરા પોતાની વિરુદ્ધ જ બંડ મચાવી રહી છે. તેમનું રક્ત તેમના જ આવેશ વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરી રહ્યું છે. તેમનો અંકુશ તેમના પોતા ઉપર-થી જ જાણે સરકી રહ્યો છે. એ કશું સમજી શક્યા નહિ. એમ પણુ ન સમજી શક્યા કે પોતાના વિવેકની વિરુદ્ધ પોતાના રક્તનો વિજય એ પોતે જ ઇચ્છી રહ્યા છે. એ પોતાને પૂછી રહ્યા કે શું પોતે એમ ઇચ્છે છે કે રક્ત પોતાના મસ્તકમાં એટલે ઊંચે ચડી જાય કે પછી એને રોકવાની કોઈ તાકાત જ પોતાનામાં ન રહે? પણુ પોતે પોતામાં કોઈ ચીજને બીજી ચીજથી જુદી પાડીને પકડી શક્યા નહિ, કે કોઈ ઉત્તર મેળવી શક્યા નહિ. મુહૂર્ત સુધી તેમની અંદર તુમુલ દ્વંદ્વ મચી રહ્યું. જાણે એમના પાતાલપ્રદેશમાંથી ઊઠીને ક્રૂર વાવટોળ એમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાને જ ફટકારવા લાગ્યો ન હોય! એના વિસ્ફૂર્જિત આવેગમાં એમણે સંચિત કરેલાં ધારણા, સંકલ્પ વગેરે ટૂટીફૂટીને ક્યાંના ક્યાં ફંગોળાઈ ગયાં છે તેનો એમને કશો ખ્યાલ ન રહ્યો.

આ પ્રલયાન્તક મુહૂર્ત વીત્યા પછી તેમણે આંખ ખોલી. નૃત્ય શાંત હતું. પરંતુ એક નહિ, અનેક નહિ, અસંખ્ય, અનંત અપ્સરાઓ ચારે બાજુથી એમની તરફ જોતી જોતી સ્મિત કરી રહી હતી–જાણે ઊર્ધ્વબાહુની આજ્ઞાની જ પ્રતીક્ષા કરી રહી હોય તેમ, અને...

તપસ્વીની દૃષ્ટિમાં અભિલાષા જાગૃત થઈ. એમણે આંખો બંધ કરી અને ફરી ઉઘાડી. કદાચ આ બધું સ્વપ્ન તો ન હોય! પણ તેમણે જોયું કે અપરૂપ શોભાશાલિની એ અનંગલતાઓ એમના તરફ જ આવી રહી છે–નિકટ, નિકટથી યે નિકટ આવી રહી છે. આ રૂપલાવણ્યના સાગરને માટે એમનાં રોમેરોમમાંથી આમંત્રણ સ્ફુરવા લાગ્યું. મુખની ચેષ્ટા બદલાઈ ગઈ અને અનાયાસ એમના બાહુ આશ્લેષના અભિનયમાં આગળ ફેલાયા—

પણ બાહુ ફેલાયેલા જ રહ્યા–એમાં કશું જ આવ્યું નહોતું. બધું જ અનંત વિસ્તૃત દિશાઓની શૂન્યતામાં મળી જઈ ખોવાઈ ગયું હતું.

ઊર્ધ્વબાહુએ જોયું: ત્યાં માત્ર પોતે જ છે–વ્યર્થ, ખંડિત અને એકાકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુત્રયજ્ઞ

ગામમાં વૈદ્યનાથ ડાહ્યા માણસ હતા તેથી ભવિષ્યની દિશામાં દૃષ્ટિ રાખીને તેઓ વર્તમાનનું સમસ્ત કાર્ય કરતા. તેમણે જ્યારે વિવાહ કર્યો ત્યારે તેઓ વર્તમાન નવવધૂનાં કરતાં ભાવિ નવ-કુમારનું મુખ સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શક્યા હતા. શુભ દૃષ્ટિને સમયે સાધારણ રીતે આટલી બધી દૂર દૃષ્ટિ જોવા મળતી નથી. તેઓ ઘડાયેલા માણસ હતા. તેથી પ્રેમ કરતાં પિંડને વધારે સમજતા અને 'પુત્રાર્થે ક્રિયતે ભાર્યા' એ મર્મને પામીને તેમણે વિનોદિની સાથે વિવાહ કર્યો હતા.

કિન્તુ આ સંસારમાં ડાહ્યા માણસો છેતરાય છે. યૌવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જ્યારે વિનોદિનીએ પોતાના સર્વપ્રધાન કર્તવ્યનું પાલન ન કર્યું ત્યારે પૂત્ નામના નરકનું દ્વાર ખુલ્લું દેખીને વૈદ્યનાથ બહુ ચિંતામાં પડી ગયા. પોતાના મૃત્યુ પછી પોતાના વિપુલ ઐશ્વર્યનો ઉપયોગ કોણ કરશે એ ચિંતામાં મૃત્યુ પૂર્વે પોતાના ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરવામાંથી પોતે જ વિમુખ બની ગયા. આગળ જ કહ્યું છે કે વર્તમાન કરતાં ભવિષ્યને તેઓ વધારે સત્ય સમજતા.

પણ યુવતી વિનોદિની પાસેથી એટલા બધા ડહાપણની આશા રાખી શકાય નહિ એ બિચારીનો મહામૂલો વર્તમાન તે તેનું નવ-વિકસિત યૌવન. પ્રેમ વિના વિફલતામાં એ વહી જાય એ એને મન સૌથી વધુ શોચનીય હતું. પારલૌકિક પિંડની ક્ષુધાને તે આ લોકની ચિત્તક્ષુધાદાહમાં પૂરેપૂરી ભૂલી બેઠી હતી. મનુના પવિત્ર વિધાનથી અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદ્યનાથની આધ્યાત્મિક વ્યથાથી તેના બુભુક્ષિત હૃદયને તલમાત્ર પણ તૃપ્તિ થતી નહિ.

જેને જે ગમે તે કહો, પણ આ ઉંમરે તો પ્રેમ આપવો અને પ્રેમ લેવો એ જ આ રમણીને મન સકળ સુખ અને સકળ કર્તવ્ય કરતાં વધારે મનગમતી વાત હતી.

પણ વિનોદિનીને ભાગ્યે નવપ્રેમનાં વર્ષાવારિસિંચનને બદલે, સ્વામી, ફૂઈબા, સાસુ અને બીજાં મોટેરાં અને એથી યે મોટેરાં અનેક લોકોથી બનેલા આકાશમાંથી તર્જનગર્જનની શિલાવૃષ્ટિની વ્યાધિ જ આવી પડી. બધાં તેને વાંઝણી કહીને અપરાધી ગણવા લાગ્યાં. એકાદ ફૂલને તેના છોડના પ્રકાશમાંથી અને હવાના વાતાવરણમાંથી દૂર લઈ જઈ કોઈ બંધ ઓરડામાં રાખવામાં આવે ને એની જેવી અવસ્થા થાય તેવી વિનોદિનીના વંચિત યૌવનની અવસ્થા આથી થઈ પડી.

સદાસર્વદા આ સકળ દબાણ અને બકબક વચ્ચે ન રહી શકવાથી જ્યારે તે કુસમને ઘેર પાને રમવા જતી ત્યારે તેને આનંદ આવતો; ત્યાં પૂન્ નરકની ભીષણ છાયા સર્વદા પથરાયેલી ન રહેતી હોવાથી હસવા-રમવામાં અને જાતજાતનાં ગપાટા મારવામાં કોઈ જાતનો બાધ આવતો નહોતો.

કુસુમને જ્યારે પાને રમવામાં સાથીદાર ન મળતો ત્યારે તે પોતાના તરુણ દિયર નગેન્દ્રને રમવા માટે ખેંચી લાવતી. નગેન્દ્ર—હસવા રમવામાં જ વિનોદિનીની આપત્તિને ઉડાવી દેતો. આ સંસારમાં એકમાંથી બીજું થાય અને રમત ગમત છેવટે સંકટમાં પરિણમે તે બધી મોટી મોટી વાતોનો નાની ઉંમર હોવાથી તેને ખ્યાલ સરખો નહોતો આવતો.

આ સંબંધમાં નગેન્દ્ર અને વિપત્તિનો સંયોગ કોઈથી જરા પણ દેખી શકાયો નહિ. અને પાને રમવાથી વળી વધારે પીડામાં સરકી જવાશે તેનો ખ્યાલ પણ આવ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ રીતે વિનોદિની સાથે નગેન્દ્ર વારંવાર દેખાવા લાગ્યો.

નગેન્દ્ર જ્યારે પાને રમવા બેસતો ત્યારે પાનાં કરતાં સજીવતર પદાર્થ પ્રતિ તેનાં નયન અને મન ચોંટી રહેતાં હોવાથી રમતમાં તે ઘણીવાર હારી જતો. તેની હારનું ખાસ કારણ વર્તી જવાનું વિનોદિની કે કુસુમ કોઇને માટે મુશ્કેલ રહ્યું નહિ. પહેલાં જ કહી ગયો છું કે કર્મફળનું ગંભીર પરિણામ સમજવાનું જુવાન માણસોને ભાગ્યે લખાયું નથી. કુસુમના મનમાં થતું—આ વળી એક ઓર મઝા છે, અને એ મજા ધીમે ધીમે વધતી વધતી સોળેસોળ આના સુધી પહોંચી જાય એ જોવાનો તેનો આગ્રહ રહેતો. પ્રેમના નવાંકુરમાં છૂપાં જળ સીંચવાં એ તરુણીઓને માટે ભારે કૌતુકનો વિષય થઈ પડે છે.

વિનોદિનીને પણ આ ખરાબ લાગ્યું નહિ. હૃદયજન્ય સુતીક્ષ્ણ શક્તિને કોઈ પુરુષહૃદયની સરાણે ચડાવવાની ઇચ્છા અન્યાયી હોઈ શકે પણ એ નિતાન્ત અસ્વાભાવિક તો નથી જ.

આ રીતે પાનાંની હારજીત અને છક્કાપંજાના પુનઃ પુનઃ આવર્તનોની વચ્ચે કયા એક સમયે બન્ને ખેલાડીઓનાં મનનો મેળ મળી ગયો તેની ખબર અંતર્યામી સિવાયના બીજા એક ખેલાડીને પણ પડી ગઈ અને તેનો તેને આનંદ પણ થયો.

એક દિવસ બપોરના સમયે વિનોદિની, કુસુમ અને નગેન્દ્ર પાને રમતાં હતાં. થોડી વારમાં કુસુમ તેના માંદા બાળકને રડતું સાંભળીને ત્યાંથી ઊઠી ગઈ. નગેન્દ્ર વિનોદિની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો; પણ એ શું વાત કરતો હતો તેની તો તેને પોતાને પણ ગમ પડતી નહોતી. રક્તસ્રોત તેના હૃદયને ઉત્તેજિત કરીને તેના શરીરની સર્વ શિરાઓમાં તરંગો ફેલાવવા લાગી ગયો હતો. ઓચિંતાં, એક પળમાં જ તેના ઉદ્દામ યૌવને સર્વ બંધનો તોડીફોડી નાખ્યાં. ઓચિંતા જ વિનોદિનીના બન્ને હાથ દબાવી ને પકડીને તેને પોતા તરફ બળપૂર્વક ખેંચી લઈને તેણે ચુંબન કરી લીધું. વિનોદા, નગેન્દ્રે કરેલી આ અવમાનનાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રોધ, ક્ષોભ અને લજ્જાથી અધીર બનીને પોતાના હાથ છોડાવવા ખેંચતાણ કરતી હતી એ સમયે ઓરડામાં એક ત્રીજી વ્યક્તિનું આગમન થયું છે તેમ તે જોઈ શકી. નગેન્દ્ર મોઢું નીચું ઘાલીને ઓરડામાંથી બહાર જવાનો રસ્તો શોધવા લાગ્યો.

નોકરડીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : "વહુજી, તમને ફઈબા બોલાવે છે." વિનોદા આંસુથી છલકતી આંખે નગેન્દ્ર તરફ વિદ્યુતકટાક્ષ ફેંકીને દાસીની સાથે ચાલી ગઈ.

નોકરડીએ જે જોયું હતું તેને હ્રસ્વ કરીને અને જે નહોતું જોયું તેને સુદીર્ઘતર કરીને વૈદ્યનાથના અંતઃપુરમાં એક વાવાઝોડું ઊભું કરી દીધું. વિનોદિનીની શી દશા થઈ હશે તે વાત વર્ણવવા કરતાં કલ્પી લેવી વધારે સહેલી છે. તે પોતે કેટલી નિરપરાધ હતી તે કોઈને જણાવવાનો તેણે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. નીચે મોંએ તેણે બધું સહન કરી લીધું.

વૈદ્યનાથને પોતાના ભાવિ પિંડદાતાના આગમનની સંભાવના એકદમ સંશયમાં પડી ગઈ હતી. તેણે વિનોદાને કહ્યું : "કલંકિની, તું મારા ઘરમાંથી દૂર ચાલી જા."

વિનોદિની શયનગૃહના બારણાની આડશે સૂતી પડી રહી, તેનાં અશ્રુહીન ચક્ષુ મરુભૂમિની જેમ આગ વર્ષાવી રહ્યાં. જ્યારે સંધ્યાનો અંધકાર ગાઢ બન્યો અને બગીચામાંથી કાગડાનો અવાજ આવતો બંધ થયો ત્યારે નક્ષત્રખચિત શાંત આકાશની દિશામાં તાકીને તેનાં માબાપને તેણે યાદ કર્યાં અને ત્યારે બન્ને ગાલોને ભીંજવતાં અશ્રુ તેનાં નયનોમાંથી વહેવા લાગ્યાં.

તે જ રાત્રે વિનોદિની સ્વામીગૃહનો ત્યાગ કરી ગઇ, કોઈએ તેની કશી શોધ પણ કરી નહિ.

ત્યારે વિનોદિનીને ખબર નહોતી કે 'પ્રજનાર્થં મહાભાગા'–સ્ત્રીજન્મનું મહાભાગ્ય તેને પ્રાપ્ત થયું હતું, તેના સ્વામીના પરલોકની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સદ્ગતિ કરાવનાર જીવ તેના ગર્ભમાં આશ્રય ગ્રહણ કરીને આવી પહોંચ્યો હતો.

*

આ વાતને દશ વર્ષો વહી ગયાં.

આ દરમિયાન વૈદ્યનાથની સંપત્તિમાં પુષ્કળ વધારો થયો હતો. હવે તેઓ ગામડું છોડી કલકત્તામાં મોટું મકાન ખરીદીને રહેતા હતા.

પણ તેમની સંપત્તિમાં જેટલી વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેટલી જ સંપત્તિના ઉત્તરાધિકારીની પ્રાપ્તિ માટેની તેમની વ્યાકુળતા પણ વધતી જ ગઇ.

વચ્ચે વચ્ચે બે વાર લગ્ન કર્યાં પણ તેમાંથી પુત્રના જન્મને બદલે વધારે ને વધારે કલહ જ જન્મ્યો. જ્યોતિષ જાણનારા પંડિતો, સંન્યાસીઓ અને અવધૂતોથી તેમનું ઘર ભરાઇ ગયું. મૂળિયાં, માદળિયાં અને પેટન્ટ દવાઓનું એ ઘરમાં વર્ષણ થવા લાગ્યું. કાલીઘાટમાં જે બકરીનાં બચ્ચાં વૈદ્યનાથની પુત્રપ્રાપ્તિની યાચના અંગે દેવીને ધરવામાં આવ્યાં તેમના અસ્થિ-સ્તંભ પાસે તૈમુરલંગે ઊભો કરેલ કંકાલ જયસ્તંભ ઝાંખો પડવા લાગ્યો. પણ તો યે કેવળ થોડાંએક અસ્થિ અને અતિ અલ્પ માંસના બનેલા નાના એવા બાળકે વૈદ્યનાથના વિશાળ પ્રાસાદનો મુખ્ય અધિકાર ગ્રહણ કરવા દેખા દીધી નહિ. એ બાળક ન આવ્યું તેથી બીજાનાં બાળકો પોતાનું અન્ન ખાઈ જશે એ ચિંતામાં વૈદ્યનાથને પોતાને અન્ન ઉપર અરુચિ જન્મી.

વૈદ્યનાથને વળી એક જોષીએ કહ્યું : "આ કન્યાને પુત્રસ્થાને જે જાતનો શુભયોગ જોવામાં આવે છે તે જોતાં વૈદ્યનાથને ત્યાં પ્રજા-વૃદ્ધિ થવામાં હવે કશો વિલંબ દેખાતો નથી." તે પછી છ વર્ષ વહી ગયાં તો પણ પુત્રસ્થાનના શુભયોગે પોતાનું આળસ છોડયું નહિ.

વૈદ્યનાથ નિરાશાથી બેવડા વળી ગયા. છેવટે શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિતોની સલાહથી પુષ્કળ ખર્ચ થાય એવો એક યજ્ઞ તેમણે પ્રયોજ્યો. એ માટે બહુ કાળ સુધી બહુ બ્રાહ્મણોની સેવા એમને ત્યાં થવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વખતે એક બાજુ દેશવ્યાપી દુકાળને અંગે બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાના લોકો માત્ર હાડકાં ને ચામડાંના માળખાં જેવાં બની ગયાં હતાં. વૈદ્યનાથ જ્યારે અન્નના ભંડારોની વચમાં બેસીને મારું આ અનાજ કોણ ખાશે તેની ચિંતા કરતા હતા ત્યારે ઉપવાસી આખો દેશ ખાલી પેટ તરફ તાકીને વિચાર કરતો હતો : “ ખાઇશું શું ? ”

બરોબર આવે સમયે ચાર ચાર માસ સુધી વૈદ્યનાથની ચતુર્થ સહધર્મિણી એકસો બ્રાહ્મણોના પાદોદકનું પાન કરી રહી હતી અને એક સો બ્રાહ્મણો સવારે પુષ્કળ અન્ન ખાઇને અને સંધ્યાકાળે જોઈએ તેથી યે વિશેષ પ્રમાણમાં વિધવિધ પીણાં પીને માટીનાં શકોરાંઓથી અને દહીં ને ઘીથી લપેટાયેલાં કેળાંઓથી રસ્તાને ભરી દઇને મ્યુનિસિપાલિટીનો કચરો ખેંચવાની ગાડીને છલોછલ ભરી દેતા હતા.

અન્નની ગંધથી આકર્ષાઈ દુષ્કાળપીડિત ભૂખ્યાં માણસોનાં ટોળાં વૈદ્યનાથને બારણે બારણે ઊભરાઈ જવા લાગ્યા હતા. તે એટલે સુધી કે એ લોકોને દૂર રાખવાને માટે ખાસ એક ચોકીદાર રાખવો પડ્યો હતો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે વૈદ્યનાથના આરસજડિત પૂજાના ઓરડામાં એક સંન્યાસી બેઠા હતા. તેમની સેવામાં બશેર મોહનભોગ અને દોઢ શેર દૂધ ધરવામાં આવ્યું હતું. વૈદ્યનાથ શરીરે એક માત્ર ચાદર ઓઢીને, હાથ જોડીને, અત્યંત વિનીતભાવે જમીન ઉપર બેસીને, ભક્તિભર્યા હૃદયે એ પવિત્ર ભોજનવ્યાપારનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા એવે સમયે કોઇ પણ રીતે ચોકીદારની નજર ચુકાવીને, જીર્ણદેહી એક બાળકને આંગળીએ વળગાડીને, એક અતિ ક્ષીણકાયાવાળી સ્ત્રી એ ઓરડામાં પ્રવેશી અને અત્યંત ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું : “ બાબુ, અમને ખાવાનું અપાવો.”

વૈદ્યનાથ છંછેડાઈ જઇને ચિત્કાર કરી ઊઠ્યા : “ ગુરુદયાલ ! ગુરુદયાલ ! ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની વિનંતી ઓછી પડે છે એમ સમજી એ સ્ત્રીએ અતિ કરુણ સ્વરે કહ્યું: "અરે, આ બચ્ચાને થોડું ખાવાનું આપો, મારે કશું જોઇતું નથી."

ગુરુદયાલે આવીને બાળકને ને તેની માતાને ત્યાંથી તગડી મૂક્યાં. એ ક્ષુધાતુર અન્ન વિનાનો બાળક એ જ વૈદ્યનાથનો એક માત્ર પુત્ર હતો. એકસો તગડા બ્રાહ્મણો અને ત્રણ બલિષ્ટ સંન્યાસીઓ વૈદ્યનાથને પુત્રપ્રાપ્તિની મોંઘી આશામાં લલચાવીને તેનું અન્ન ખાવા લાગ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન....પા....સ

રાહુ અને કેતુને એક બીજાની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતાર્યા હોય અને જેવું લાગે તેવું જ આમનું પણ હતું. પ્રાચીન હાલદાર વંશ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો હતો અને તેમના વિશાળ રહેણાક મકાનમાં તેમણે વચ્ચોવચ્ચ એક ભીંત ચણાવી લીધી હતી. એક બીજા સામે પીઠ ફેરવીને બન્ને પક્ષ બેસી ગયા હતા. એક બીજાનું મુખદર્શન પણ કરતા નહોતા.

નવગોપાલનો પુત્ર નલિન અને નનીગોપાલનો પુત્ર નન્દ એક જ વંશમાં જન્મ્યા હતા, એક જ ઉંમરના હતા, એક જ શાળામાં જતા હતા અને પરિવારના વિદ્વેષ-ઈર્ષ્યામાં પણ બન્ને વચ્ચે સંપૂર્ણ ઐક્ય હતું.

નલિનના બાપ નવગોપાલ અત્યંત કડક માણસ હતા. છોકરાને નિરાંતે શ્વાસ પણ લેવા દેતા નહોતા, વાંચવા લખવા સિવાય બીજી કોઈ વાત જ કરવા દેતા નહોતા. રમતગમત, ખાવાપીવા કે પહેરવા-ઓઢવા સંબંધીના છોકરાના સર્વ પ્રકારના શોખને તેઓ હિસાબ–કિતાબની અને ભણવા–ગણવાની ચોપડીઓની નીચે દાબી જ રાખતા.

નન્દના બાપ નનીગોપાલની શાસનપ્રણાલી અત્યંત શિથિલ હતી. મા તેને અત્યંત ઠીકઠાક કરી શણગારીને શાળામાં મોકલતી. સાથે સાથે ત્રણેક આના અને જલપાણી પણ આપતી. નન્દ, ગરમા-ગરમ ભજિયાં અને કુલ્ફીનો બરફ, લાઠી અને લખોટા વગેરેના ઇચ્છા પ્રમાણેના ઉપભોગ દ્વારા શાળામાં યશસ્વી બની ગયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં ને મનમાં પરાભવનો અનુભવ કરતો કરતો નલિન વિચારતો : "નન્દના બાપા જો મારા બાપાની જગ્યાએ હોત તો નંદને મઝા બરોબર દેખાડી દેત."

પરંતુ એ સુયોગ બની જાય એ પહેલાં તો વર્ષે વર્ષે નન્દ ઇનામ જીતવા લાગ્યો. નલિન ખાલી હાથે ઘેર આવીને શાળાના કર્તાહર્તાઓ ઉપર પક્ષપાતનું આળ ચડાવવા લાગ્યો. બાપે તેને બીજી શાળામાં મૂક્યો. ઘરમાં બીજા માસ્તર રોક્યા. તેની ઊંઘના સમયમાંથી એક કલાક ઓછો કરી તેના ભણવાના સમયમાં એનો વધારો કરી રાખ્યો, પરંતુ ફળપ્રાપ્તિમાં કશો ફરક પડ્યો નહિ. નન્દ પાસ થતો થતો બી.એ. પાસ થઈ ગયો. નલિન નાપાસ થતો થતો એન્ટ્રન્સ ક્લાસમાં જ પાંજરામાં ફસાયેલા ઉંદરડાની માફક અટકી પડ્યો.

આ સમયે તેના પિતાએ તેના ઉપર દયા કરી—તે મરી ગયા. ત્રણ વર્ષ સુધી જેલ ભોગવીને એન્ટ્રન્સ ક્લાસમાંથી નલિને મુક્તિ મેળવી અને વીંટી, બટન, ઘડિયાળનો છેડો વગેરે ઝકમક ઝળકાવીને તે દ્વારા નન્દને તદ્દન નિષ્પ્રભ કરી દેવાની તે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. એન્ટ્રન્સ ફેલ થયેલાની બે ઘોડા—ચાર ઘોડાની ગાડી બી.એ. પાસ થયેલાની એક ઘોડાની ગાડીને પાછળ પાડી દેવા લાગી. વિશ્વવિદ્યાલયની ડિગ્રી ઉત્તમ ડિગ્રીના ઘોડાની સાથે સમાન ચાલે ચાલી શકી નહિ.

આ બાજુ નલિન અને નન્દના વિવાહને માટે યોગ્ય પાત્રની તપાસ ચાલવા લાગી. નલિને તો પ્રતિજ્ઞા જ કરી હતી કે પોતે એવી કન્યા શોધી કાઢવી જેની જોડી મળવી મુશ્કેલ પડે. તેની બે ઘોડાની જોડી અને તેની સ્ત્રી પાસે નન્દે હાર કબૂલ કરવી જ પડે.

જેને બધા કરતાં યે સરસ વસ્તુ જોઈતી હોય તેણે અનેક સરસ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો પડે. આસપાસની કોઈ પણ કન્યામાંથી એકેને પસંદ કરી કામ પૂરું કરવાનું સાહસ તેણે કર્યું નહિ. પછી બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારી કન્યાઓએ તેને છોડીને બીજા કોઈની સાથે પોતાનું ભાગ્ય જોડી દીધું.

છેલ્લે ખબર મળ્યા કે રાવલપિંડીમાં રહેવા ગયેલા એક બંગાળીને ત્યાં એક પરમ સુંદર કન્યા છે. પાસેની સુંદરી કરતાં દૂરની સુંદરીને વધારે આકર્ષક ગણવાનું મન થાય જ. નલિન ખુશ થઈ ઊઠયો. ખરચ કરીને કન્યાને કલકત્તા લાવવી પડી. કન્યા ખરેખર સુંદર હતી. નલિને કહ્યું : "આને ગમે તેમ કરીને ઝડપબંધ રાવલપિંડીથી લઈ આવવી, એના જેવી સારી વાત બીજી એકે નહિ. અંતે કોઈ એમ તો ન કહી શકે કે આ કન્યાને અમે તો પહેલાં જોઈ રાખી હતી પણ પસંદ ન પડવાથી એની સાથે સંબંધ બાંધ્યો નહોતો !"

વાતચીત તો લગભગ નક્કી પણ થઈ ગઈ, લખત થઈ જવાની જ રાહ જોવાતી હતી. એ સમયમાં એક દિવસ સવારે નલિને જોયું કે નનીગોપાલના ઘરમાંથી સુંદર થાળીમાં વિધવિધ જાતની ભેટો ગોઠવીને દાસી નોકરોના જૂથ સહિત બહાર નીકળી રહી હતી.

નલિને કહ્યું : "એય, કોઈ જોઈ આવો તો આ શું ચાલી રહ્યું છે ?"

ખબર આવી : "નન્દની ભાવિ વધૂને માટે લખત પત્ર જનાર છે."

નલિને તરત જ હુક્કાનો ગડગડાટ બંધ કર્યો અને આશ્ચર્યચકિત બની બેસી રહ્યો. બોલ્યો : "ખબર તો લાવો."

તે જ ક્ષણે ગાડી ભાડે કરીને છડછડ કરતો દૂત આવ્યો. હજૂરિયા બિપિને આવીને કહ્યું : "કન્યા તો કલકત્તાની છે પણ ખાસ્સી સરસ છે."

નલિનની છાતી દબાઈ ગઈ, કહ્યું : "શું કહ્યું, રે ?"

હજૂરિયાએ તો માત્ર એટલું જ કહ્યું : "ખાસ્સી સરસ કન્યા છે."

નલિન બોલ્યો : "આ તો જોવું પડશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાકર બોલ્યો : "ફરીથી એ શક્તિ તો..." બોલીને તર્જની અને અંગુષ્ઠની વચ્ચે એકાદ કાલ્પનિક રૂપિયો તેણે વગાડ્યો.

સુયોગ મેળવીને નલિને કન્યાને જોઈ. જેમ જેમ તેના મનમાં નક્કી થતું ગયું કે આ કન્યાનું વેવિશાળ નન્દની સાથે બરોબર નક્કી થઈ ગયું છે તેમ તેમ તેને લાગતું ગયું કે રાવલપિંડીવાળી પેલી કન્યા કરતાં આ વિશેષ સુંદર દેખાય છે. દ્વિધાપીડિત બનીને તેણે નોકરને પૂછ્યું:

"તને કેમ લાગે છે ?"

હજૂરિયાએ કહ્યું : "અમને તો એ ખરેખર સરસ લાગે છે."

નલિને પૂછ્યું : "પેલી સરસ કે આ ?"

હજૂરિયાએ કહ્યું : "આ જ સરસ."

ત્યારે નલિનને ખ્યાલ આવ્યો કે આની નેત્રપલ્લવી પેલીની નેત્રપલ્લવી કરતાં જાણે વધારે ઘન હતી. પેલીની ચામડીનો રંગ આના કરતાં જાણે થોડો વધારે ફિક્કાશ પડતો હતો. આના ગૌરવર્ણમાં જાણે હળદરની આભામાં સુવર્ણનું મિશ્રણ ન કર્યું હોય એવું લાગતું હતું. આને તો હાથમાંથી ચાલી જવા દેવા જેવું હતું જ નહિ.

નલિન વિચારગ્રસ્ત મુખે હુક્કો ગડગડાવતો બોલ્યો : "અરે, એ હજૂરિયા, શું કરવું જોઈએ હવે ? કહે જોઉં."

હજૂરિયાએ કહ્યું : "મહારાજ, એ શક્તિ તો..." બોલીને ફરીથી તેણે તર્જની અને અંગુષ્ઠવતી એકાદ કાલ્પનિક રૂપિયો વગાડ્યો.

*

રૂપિયા જ્યારે ખરેખર સશબ્દ રણકાર કરી રહ્યા ત્યારે યથેષ્ઠ ફળ મેળવવામાં વિલંબ થયો નહિ. કન્યાના પિતાએ એકાદ નકામું બહાનું કાઢીને વરના પિતાની સાથે જબરજસ્ત ઝઘડો કર્યો. વરના પિતાએ કહ્યું : "તમારી કન્યાની સાથે મારા પુત્રનું લગ્ન થઈ જશે ત્યારે..." ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કન્યાના પિતા વળી જરા વધારે ગરમ થઈને બોલ્યા : "તમારા પુત્રની સાથે મારી કન્યાનાં જ્યારે લગ્ન થશે ત્યારે..." ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

એ પછી જરા પણ વિલંબ કર્યા સિવાય નલિન નન્દને દગો દઈને શુભ ચોઘડીએ શુભ વિવાહ સત્વર કરીને બેસી ગયો અને હસતે હસતે હજૂરિયાને કહેવા લાગ્યો : "બી. એ. પાસ કરવી એ એક વાત છે. શું કહેછ હેં હજુરિયા ? આ વખતે તો અમારા પેલા ઘરના મોટા બાબુ ન...પા...સ."

ઝાઝો સમય ગયા પહેલાં નવગોપાલના ઘરમાંથી ઢોલ, શરણાઈ વગેરે વાગવાનો અવાજ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયો. નન્દના શરીરે હળદર લગાવી હતી.

નલિને કહ્યું : "એ ય હજૂરિયા, ખબર તો લઈ આવ કન્યા કોણ છે એ ?"

હજૂરિયાએ આવીને ખબર આપી : "કન્યા તો પેલી રાવલપિંડી-વાળી છોકરી જ છે."

"રાવલપિંડીવાળી છોકરી ? હા, હા, હા !" નલિન અત્યંત હસવા લાગ્યો. "એ ઘરના મોટા બાબુને બીજી કોઈ કન્યા મળી નહિ તે મેં છોડી દીધેલી કન્યા સાથે જ વિવાહ કરે છે !" હજૂરિયો પણ પુષ્કળ હસ્યો.

પણ ધીમે ધીમે નલિનના હાસ્યમાંથી જોર ઘટતું ગયું. તેના હાસ્યની મધ્યે એક કીટે પ્રવેશ કર્યો. એકાદ ક્ષુદ્ર સંશય તીક્ષ્ણ સ્વરે તેના કાનમાં કહેવા લાગ્યો : "આહા, હાથમાંથી ચાલી ગઈ. છેવટે જઈને નંદના ભાગ્ય સાથે જ એ જોડાઈ ગઈ." ક્ષુદ્ર સંશય ક્રમે ક્રમે વધતો વધતો લોહીથી ધીમે ધીમે ભરાતી જળો જેવો મોટો થઈ પડ્યો-તેનો કંઠસ્વર પણ મોટો થઈ ગયો. તે બોલ્યો : "હવે બીજી કોઈ પણ રીતે એને મેળવી શકાશે નહિ, પણ જે ઘરમાં આવી છે એના કરતાં તો એ દેખાવમાં સરસ છે જ. ત્યારે છેતરાયા !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંતઃપુરમાં નલિન જ્યારે ખાવા ગયો ત્યારે તેની સ્ત્રીના નાના નાના સમસ્ત દોષ મોટા મોટા બનીને તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા.

મનમાં થવા લાગ્યું, સ્ત્રી પોતાને ભારે છેતરી ગઈ!

રાવલપિંડીમાં જ્યારે સંબંધ થયો હતો ત્યારે નલિનને તે કન્યાનો જે ફોટો મળ્યો હતો, તે ફોટાને બહાર કાઢીને નલિન ફરીથી જોવા લાગ્યો: "વાહ વાહ, અપરૂપ રૂપમાધુરી! આવી લક્ષ્મી હાથમાં આવી તો યે પોતે પાછી ઠેલી દીધી, કેવો મોટો ગધેડો છું હું?"

લગ્નની સાંજે દીવા જલાવીને, વાજાં વગડાવીને, એ ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને વરરાજા બહાર પડ્યા. નલિન સૂતો સૂતો હુક્કો ગડગડાવતો ગડગડાવતો તેમાંથી જેટલું સાંત્વન મળે તે મેળવવાની નિષ્ફળ ચેષ્ટા કરતો પડ્યો હતો. ત્યાં હજૂરિયો પ્રસન્નવદને હસતો હસતો આવીને નન્દને લક્ષ્યમાં રાખીને કંઈક મશ્કરી કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

નલિને હાંક મારી: "દરવાન!"

હજૂરિયો તટસ્થ ભાવે દરવાનને બોલાવી લાવ્યો.

નલિનબાબુએ હજૂરિયાને દેખાડીને કહ્યું: "અભી ઈસકો કાન પકડકે બહાર નિકાલ દો."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહાર અને અંદર

બિપિનકિશોર ધનિક કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. એટલે તો તે જે પ્રમાણમાં ધનનો વ્યય કરી જાણતો હતો તેથી અર્ધા પ્રમાણમાં પણ ધનનું ઉપાર્જન કરવાનું શીખ્યો નહોતો. તેથી તો જે ગૃહમાં તે જન્મ્યો હતો તે ગૃહમાં લાંબો કાળ વાસ કરવાનું બન્યું નહિ.

સુંદર સુકુમારમૂર્તિ તરુણ યુવક, ગાવા—બજાવવામાં સિદ્ધહસ્ત, કામકાજમાં તદ્દન અપટુ, સંસારપક્ષે તદ્દન અજાણ, જીવનયાત્રામાં જગન્નાથદેવના રથ જેવો અચલ; જે પુષ્કળ સાધનસામગ્રી વિના ચાલે જ નહિ એવી સાધનસામગ્રી થોડા સમયમાં જ બિપિનકિશોર માટે અપ્રાપ્ય થઈ પડી.

સારા ભાગ્યે સ્ટેટ ઑફ વર્ક્સ્ તરફથી પોતાની સંપત્તિ પાછી મેળવેલ રાજા ચિત્તરંજન શોખને લીધે થિયેટર ઊભું કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા અને બિપિનકિશોરના સુંદર ચહેરાથી અને ગાન ગાવાની અને ગાન શીખવાની તેની આવડતથી મુગ્ધ થઈને તેમણે બિપિન-કિશોરને પોતાના અનુચરમંડળમાં સામેલ કરી લીધો.

રાજા બી. એ. પાસ થયેલા હતા. તેમનામાં કોઈ પ્રકારની ઉચ્છૃંખલતા હતી નહિ. મોટા માણસના પુત્ર હોવા છતાં એ નિયમિત સમયે તો ઠીક, પણ નિર્દિષ્ટ સ્થાને જ શયન, ભોજન ઇત્યાદિ કરતા. પણ બિપિનકિશોર આવતાં ઓચિંતો જ જાણે તેમને તેનો નશો લાગ્યો હોય એવું બની ગયું. તેનાં ગાન સાંભળતાં સાંભળતાં અને તેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રચેલ ગીતનાટયની આલોચના કરતાં કરતાં રાજાસાહેબનો ભાત ઠંડો પડી જતો અને રાત પસાર થઈ જતી. દીવાનજી કહેવા લાગ્યા કે તેમના સ્વામીના ચારિત્ર્યદોષમાં માત્ર આ બિપિનકિશોર પ્રત્યેની અતિશય આસક્તિને જ ગણાવી શકાય.

રાણી વસંતકુમારી સ્વામી ઉપર ગુસ્સો કરી કહેવા લાગ્યાં : “ક્યાંથી આવા અભાગિયા વાંદરાને લાવી શરીરને માટી કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરો છો ? એને દૂર કરી શકીશ ત્યારે જ મારા જીવમાં જીવ આવશે.”

રાજા યુવાન સ્ત્રીની આવી ઇર્ષ્યાથી મનમાં ને મનમાં ખુશ થતા, હસતા, વિચારતા : “સ્ત્રીઓ જેમને પ્રેમ કરે... માત્ર તેમને જ પિછાને. જગતમાં આદરપાત્ર જે અનેક ગુણવાન મનુષ્યો છે, તેમને વિષે તો સ્ત્રીઓનાં શાસ્ત્રોમાં કશું લખ્યું જ નથી. જે માણસે તેમના કાનમાં વિવાહનો મંત્ર ભણ્યો છે તેનામાં જ સકળ ગુણ, અને સકળ આદર પણ તેને માટે જ ભર્યો હોય છે, તેમના મનમાં તો સ્વામીને જમવામાં અર્ધો કલાકની ઢીલ થાય એ અસહ્ય, અને સ્વામીના આશ્રિતને દૂર કરી દીધા પછી એને એક મૂઠી અનાજ પણ નહિ મળે એ સંબંધી તો તે લોકો સંપૂર્ણ ઉદાસીન. સ્ત્રી લોકોના આ વિવેકરહિત પક્ષપાત દૂષણીય ભલે હોય કિન્તુ ચિત્તરંજનને એ અત્યંત અપ્રીતિકર છે એવું તો ન જ લાગ્યું, એટલે તો એ જ્યારે ત્યારે વિશેષ માત્રામાં બિપિનના ગુણગાન કરી કરીને સ્ત્રીને ખીજવતા અને એમાંથી વિશેષ આનંદ પામતા.

આ રાજકીય ખેલ બિચારા બિપિનને માટે સગવડભર્યો બનતો નહોતો. અંતઃપુરની વિમુખતાથી આહારાદિક વ્યવસ્થામાં તેના માર્ગમાં ડગલે પગલે કંટક વેરાવા લાગ્યા.

શ્રીમંતોના ઘરના નોકરો, પોતાથી ચડિયાતા વર્ગનો કોઈ આશ્રિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ઘરમાં હોય તો તેનાથી સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રતિકૂલ હોય છે. તે લોકો તો રાણીના એના પ્રત્યેના અણગમાથી હિંમત મેળવીને અનેક પ્રકારે બિપિનની ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા.

રાણીએ એક દિવસ ચાકરને ખિજાઈને કહ્યું :

" તું કોઈ કામ ટાણે દેખાતો નથી. આખો દિવસ કરે છે શું ? "

તેણે કહ્યું : " રાજાના આદેશથી બિપિનબાબુની સેવામાં જ મારો આખો દિવસ જાય છે."

રાણીએ કહ્યું : " છટ્, બિપિનબાબુ તો મોટા નવાબ લાગે છે જાણે ! "

બીજે દિવસથી નોકર બિપિનનો એંઠવાડ પણ એમ ને એમ પડ્યો રહેવા દેવા લાગ્યો અને ઘણીવાર તો તેના અન્નની થાળી પણ ઢાંક્યા વિના રહેવા દેવા લાગ્યો. ન ટેવાયેલો હોવાથી બિપિન પોતાના અન્નની થાળી પોતે માંજવા લાગ્યો અને વચ્ચે વચ્ચે તો ઉપવાસ પણ કરી લેતો. પરંતુ આ માટે રાજા પાસે ફરિયાદ કરવી એ તો તેના સ્વભાવની વિરુદ્ધ વાત હતી. કોઈ પણ ચાકરની સાથે કલહ કરીને તે પોતાની આત્માવમાનના પણ કરતો નહિ. આ રીતે બિપિનના ભાગ્યમાં બહારથી આદર વધતો લાગ્યો અને અંદરથી અવજ્ઞાની સીમા રહી નહિ.

આ રીતે 'સુભદ્રાહરણ ગીતિનાટ્ય'નું છેલ્લું રિહર્સલ પૂરું થયું. રાજમહેલના આંગણામાં તે ભજવાયું. રાજા પોતે કૃષ્ણ બન્યા, બિપિન અર્જુન બન્યો. આહા, અર્જુનનો જેવો કંઠ છે તેવું જ તેનું રૂપ છે. પ્રેક્ષકગણ ધન્ય ધન્ય કરવા લાગ્યો.

રાત્રે આવીને રાજા વસંતકુમારીને પૂછવા લાગ્યા : " કેમ, જોયો અભિનય ? "

રાણીએ કહ્યું : " બિપિન તો બરાબર અર્જુન બન્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરેખર સારા ઘરના છોકરા જેવો જ તેનો ચહેરો છે અને ગળાનો સૂર તો દિવ્ય જ છે!"

રાજા બોલ્યા : "અને મને લાગે છે કે મારો ચહેરો તો જાણે કંઈ જ નહિ–ગળાનો અવાજ તો ખરાબ જ, નહિ?"

રાણી બોલ્યાં : "તમારી વાત જુદી છે." બોલીને ફરીથી બિપિનના અભિનયની જ વાત તેમણે શરૂ કરી.

રાજાએ આના કરતાં યે ચડી જાય એવી ભાષામાં ઘણી યે વાર રાણી પાસે બિપિનનાં ગુણગાન ગાયાં હતાં; કિન્તુ અત્યારે રાણીના મુખે આ એક જ વાર પ્રશંસા સાંભળીને તેમના મનમાં થયું : "બિપિનના ગુણ જે પ્રમાણમાં છે તેના કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં આ અવિવેચક લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. એનો ચહેરો કે એનું ગળું આવું છે શું? કેટલાક સમય પહેલાં પોતે પણ આવી અવિવેચક શ્રેણીમાં જ હતા, પણ ઓચિંતા જ કોણ જાણે કેમ તેમની વિવેચનાશક્તિ જાગૃત થઈ ઊઠી!

બીજે દિવસથી જ બિપિનના આહારાદિમાં સુવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. વસંતકુમારીએ રાજાને કહ્યું : "બિપિનને કચેરીમાં બીજા અમલદારોની સાથે ઉતારો આપ્યો છે એ અન્યાય થયો છે. ત્યાં તો હજાર લોક હોય. એક વખત તેની સ્થિતિ સારી હતી."

રાજાએ વાતને સંક્ષેપમાં ઉડાવી દેતાં કહ્યું : "હં."

રાણીએ વિનંતી કરી : "છોકરાના અન્નપ્રાશન પ્રસંગે ફરી એકવાર નાટક ભજવો."

રાજાએ વાતને કાન ઉપર ધરી પણ નહિ.

એકવાર કાપડની બરોબર ઘડી નહોતી વળી તેથી ખિજાઈને રાજાએ નોકરને ધમકાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું : "શું કરીએ, રાણીમાના આદેશથી બિપિનબાબુનાં વાસણ માંજવામાં અને સેવા કરવામાં જ સમય નીકળી જાય છે."

રાજાએ ખિજાઈ જઈને કહ્યું : "છટ્! બિપિનબાબુ તો મોટા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવાબ થઈ ગયા છે, જાણે પોતાને માંજતાં આવડતું નથી !"

બિપિન ફરી ઉંદર જેવો નાનો થઈ ગયો.

રાણી રાજાથી પકડાઈ ગયાં. સંધ્યા વેળાએ સંગીતાલોચનાને સમયે બાજુના ઓરડામાંથી પડદાની આડશે તે ગીત સાંભળતાં હતાં–બિપિનનું ગાવું તેમને ખૂબ ગમતું. થોડા સમયમાં જ રાજાએ પૂર્વવત્ અત્યંત નિયમિત સમયે શયન, ભોજન વગેરે કરવાનો આરંભ કરી દીધો. ગાયન-વાદન હવે બંધ થઈ ગયું.

મધ્યાહ્ને રાજા જમીનદારીના કામ પર ધ્યાન આપતા. એક દિવસ જરા સમય પહેલાં તેમણે અંતઃપુરમાં જઈને જોયું તો રાણી કંઈક વાંચતાં હતાં. રાજાએ પૂછ્યું: "એ શું વાંચે છે ?"

રાણી પહેલાં તો જરા નિસ્તેજ બની ગયાં અને કહ્યું: "બિપિન-બાબુનાં ગીતની એકાદ ચોપડી મંગાવીને એમાંથી એક બે ગાયન મોંએ કરી લઉં છું. તમારો શોખ તો ઓચિંતો જ મટી ગયો અને હવે એ ગીતો સાંભળવાનો યોગ તો રહ્યો નહિ." બહુ કાળ પહેલાં એ શોખને સમૂળગો નષ્ટ કરવા માટે રાણીએ જે બહુવિધ પ્રયત્ન કરેલા તે વાતનું કોઈએ સ્મરણ કરાવી દીધું નહિ.

બીજે દિવસે રાજાએ બિપિનને વિદાય કરી દીધો–કાલથી કેમ કરીને, ક્યાંથી તે મૂઠી અનાજ પણ મેળવી શકશે તે સંબંધી તેમણે કશી વિવેચના કરી નહિ.

દુઃખ માત્ર એટલું જ નહોતું. આટલા વખતમાં બિપિન રાજા પ્રત્યે કૃત્રિમ અનુરાગથી બંધાઈ પડ્યો હતો. વેતન કરતાં રાજાના પ્રણામની તેના મનમાં અનેકગણી કિંમત હતી; પરંતુ કયા અપરાધે રાજાનો સ્નેહ પોતે ગુમાવી બેઠો એ લાખ વિચાર કર્યા છતાં પણ તે બરોબર સમજી શક્યો નહિ. એથી તો દીર્ઘનિશ્વાસ નાખીને પોતાના જૂના તંબૂરાને ગલેફ પહેરાવીને મિત્રહીન બૃહત્સંસારમાં તે ફરી બહાર પડ્યો–જતી વખતે પોતાની બાકી રહેલી પૂંજીમાંથી રાજાના નોકરને બે રૂપિયા બક્ષિસના આપતો ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદ્ધાર

ગૌરી બાપદાદાથી ચાલ્યા આવતા શ્રીમંત કુટુંબમાં પરમ આદરથી ઉછરેલ સુંદર કન્યા હતી. તેનો સ્વામી પરેશ કંગાલ સ્થિતિમાંથી હમણાં જ પોતે કરેલી કમાણીને અંગે થોડી થોડી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. જ્યાં સુધી તેની સ્થિતિ સારી નહોતી ત્યાં સુધી દીકરીને કષ્ટ પડે એ ભયે તેના સાસુ-સસરાએ તેની પત્નીને તેને ઘેર મોકલી નહોતી. એ રીતે ગૌરી સારી રીતે મોટી થઇને પતિગૃહે આવી હતી.

મને એમ લાગે છે કે આ બધાં કારણોને અંગે પરેશને આ સુંદર યુવતી સ્ત્રી પોતાના સંપૂર્ણ કબજામાં હોય તેમ લાગતું નહિ. ઉપરાંત તેનો વહેમી સ્વભાવ પણ તેની વ્યાધિના કારણરૂપ હતો તેમ પણ હું માનું છું.

પરેશ પશ્ચિમના એક નાના શહેરમાં વકીલાત કરતો હતો. ઘરમાં આત્મીય સ્વજન કહેવાય એવું કોઇ મોટેરું હતું નહિ એટલે એકલી પડેલી સ્ત્રીને વિષે તેનું ચિત્ત હંમેશાં ઉદ્વિગ્ન રહેતું. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ દિવસ ઓચિંતાં જ ગમે તે સમયે તે અદાલતમાંથી ઘેર આવી ઊભો રહી જતો. પહેલાં પહેલાં તો સ્વામીના આવા ઓચિંતા આગમનનું કારણ ગૌરી બરોબર સમજી શકતી નહિ.

વચ્ચે વચ્ચે પરેશ એક પછી એક નોકરને અકારણ નોકરીમાંથી રજા આપવા લાગ્યો. કોઈ પણ ચાકર પસંદ પડી જઈને લાંબા સમય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે તેને ત્યાં રહેવા પામતો જ નહિ. ખાસ કરીને તો આના જવાથી અગવડ પડશે એમ માની ગૌરી જે નોકરને રાખવાનો અધિક આગ્રહ કરે તેને તો પરેશ એક ઘડીમાં જ કાઢી મૂકતો. તેજસ્વિની ગૌરીને આને લીધે જેટલા પ્રમાણમાં આઘાત થતો તેટલા જ પ્રમાણમાં અસ્થિર થઈ સ્વામી વળી વધારે ને વધારે વિચિત્ર રીતે વર્તતો. છેવટે, પોતાના વહેમી કુતૂહલને વિશેષ સમય ન દાબી શકવાથી પરેશે જ્યારે દાસીને ખાનગીમાં બોલાવી જુદી જુદી જાતની વહેમભરી વાતો વિશે તેને પૂછવા માંડ્યું ત્યારે એ બધી યે વાત ગૌરીને કાને પહોંચી. અભિમાનિની સ્વલ્પભાષિણી નારી આ અપમાનથી ઘાયલ સિંહણની માફક અંતરમાં ને અંતરમાં સળગી ઊઠી. આ ઉન્મત્ત સંદેહે દંપતીની વચ્ચે પ્રલયના ખડ્ગની માફક પડીને બન્નેને એક ઝપાટે એક બીજાથી વિચ્છિન્ન કરી દીધાં.

ગૌરીની પાસે પોતાનો તીવ્ર સંદેહ પ્રકટ થઈ ગયો છે એમ જાણ્યાથી જ્યારે પરેશની એ વાતની શરમ છૂટી ગઈ ત્યારે પરેશે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે પ્રતિદિન પગલે પગલે પોતાની આશંકા વ્યક્ત કરીને સ્ત્રીની સાથે કલહ કરવાનું શરૂ કરી દીધું, અને ગૌરી જેમ જેમ નિરુત્તર અવજ્ઞા દ્વારા અને જાણે ચાબખા મારતી હોય તેવા તીક્ષ્ણ કટાક્ષ દ્વારા તેને પગથી માથા સુધી વીંધી નાખવા લાગી, તેમ તેમ તેની સંશયગ્રસ્તતા વળી ઓર વધતી ચાલી.

આ રીતે સ્વામીસુખ ગુમાવેલી પુત્રહીના તરુણીએ ધર્મ તરફ મન વાળ્યું. હરિસભાના નવીન પ્રચારક બ્રહ્મચારી પરમાનંદ સ્વામીને બોલાવી તેણે તેમની પાસે મંત્ર લીધો અને તેમની પાસે ભાગવતનું અધ્યયન કરવાનું શરૂ કર્યું. નારીહૃદયનો સમસ્ત વ્યર્થ સ્નેહ કેવળ ભક્તિ આકારે પૂંજીભૂત થઈને ગુરુદેવના ચરણકમલે સમર્પિત થયો.

પરમાનંદના સાધુચરિત્ર સંબંધી દેશપરદેશમાં ક્યાં યે કોઈના મનમાં લેશ માત્ર સંશય હતો જ નહિ. બધાં જ તેમની પૂજા કરતાં. પરેશથી એમના સંબંધી મુખ ખોલીને સંશય વ્યક્ત કરી શકાતો નહિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેથી ગુપ્ત ક્ષતની માફક તેનો સંશય ફેલાતો ફેલાતો ખોદકામ કરતો કરતો છેક તેના મર્મની નિકટ પહોંચી ગયો.

એક વાર કોઈ સામાન્ય કારણમાંથી તેનું એ ઝેર બહાર આવી પડ્યું. સ્ત્રીની પાસે પરમાનંદનો ઉલ્લેખ કરીને અને તેને દુશ્ચરિત્ર, ભાંડ, ઇત્યાદિ ગાળ દઈને તેણે કહ્યું : "તારા શાલિગ્રામને સ્પર્શ કરીને સોગંદપૂર્વક કહે જોઉં, તું એ બગભગતને મનમાં ને મનમાં પ્રેમ કરે છે કે નહિ ?"

દબાયેલી નાગણીની જેમ એક પળમાં જ ઊંચી ગરદન કરીને, મિથ્યા ગર્વ વડે સ્વામીને વિદ્ધ કરીને ગૌરીએ રુદ્ધ કંઠે કહ્યું : "હા, પ્રેમ કરું છું. તમારે જે કરવું હોય તે કરો."

પરેશ તે જ ક્ષણે ઓરડાને તાળું મારી ગૌરીને અંદર પૂરીને અદાલતમાં ચાલ્યો ગયો.

અસહ્ય રોષે ભરાયેલી ગૌરી ગમે તેમ કરીને બારણું ઉઘડાવીને તરત જ ઘરમાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

પરમાનંદ એકાંત ઘરમાં જનહીન મધ્યાહ્ને શાસ્ત્રપાઠ કરતા હતા. ઓચિંતી જ. બ્રહ્મચારીના શાસ્ત્રાધ્યયનની મધ્યમાં વાદળ વિનાની વિદ્યુલ્લતાની માફક ગૌરી ધસી આવી અને ત્યાં જ પટકાઈ પડી.

ગુરુએ કહ્યું : "આ શું ?"

શિષ્યાએ કહ્યું : "ગુરુદેવ, અપમાનિત સંસારમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરી મને લઈ જાઓ, તમારી સેવામાં જ હું મારું જીવન ગુજારીશ."

પરમાનંદે કઠોર ભર્ત્સના કરીને ગૌરીને પાછી એને ઘેર મોકલી દીધી. પણ હાય ગુરુદેવ, તે દિવસના તે અકસ્માત છિન્નવિચ્છિન્ન થયેલા અધ્યયનસૂત્રને શું ફરીથી તેઓ જોડીને હતું તેવું કરી શક્યા ?

પરેશે ઘેર આવીને બારણું ઉઘાડું જોઈને પત્નીને પૂછ્યું : "અહીં કોણ આવ્યું હતું ?"

પુસ્તકાલય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પત્નીએ કહ્યું : "કોઈ આવ્યું નહોતું, હું જ ગુરુદેવને ઘેર ગઈ હતી."

પરેશ એક પળ ફિક્કો બની ગયો અને પછી લાલ લાલ થઇ ગયો. તેણે પૂછ્યું : "શા માટે ગઇ હતી ?"

ગૌરીએ કહ્યું : "મારી મરજી થઇ તેથી."

તે દિવસથી પત્નીને ઓરડામાં પૂરી તેની ઉપર પહેરો બેસાડી પરેશે એટલો ઉપદ્રવ શરૂ કરી દીધો કે શહેર આખામાં તે વાતની નિંદા ફેલાઈ ગઈ.

આ બધા કુત્સિત અપમાન અને અત્યાચારના ખબરથી પરમાનંદનું હરિચિન્તન હરાઇ ગયું. આ નગરનો અવિલમ્બે પરિત્યાગ કરવામાં તેમણે કર્તવ્ય જોયું; ઉપરાંત એમને એમ પણ લાગ્યું કે પેલી સંતપ્ત સ્ત્રીને અહીં જ છોડીને કોઇપણ રીતે કયાંય પણ જઇ શકાશે જ નહિ. સંન્યાસીના આ થોડા દિવસોની દિનરાત્રીનો ઇતિહાસ તો કેવળ તેનો અંતર્યામી જ જાણે !

છેવટે પૂરાઈ રહેલી ગૌરીને એક દિવસ પત્ર મળ્યો : "વત્સે, મેં આલોચના કરી જોઈ છે; આ પહેલાં અનેક સાધ્વી સાધકરમણીઓએ કૃષ્ણના પ્રેમ માટે સંસારત્યાગ કરેલો છે. જો સંસારના અત્યાચારને અંગે હરિપાદપદ્મમાંથી તારું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ જતું હોય તો હું જણાવવા માગું છું કે ભગવાનની સહાયતા માટે તેમની સેવિકાનો ઉદ્ધાર કરીને પ્રભુના અભય પદારવિંદ પાસે તેનો ઉત્સર્ગ કરવા માટે હું પ્રયત્ન કરીશ. ફાગણના પચ્ચીસમા દિવસે બુધવારે અપરાહ્ને બે ઘટિકાના સમયે તારી ઇચ્છા હશે તો તમારી તળાવડીના કાંઠે તું મને મળી શકીશ."

ગૌરીએ પત્રને કેશ સાથે બાંધીને ચોટલામાં છુપાવી દીધો. ફાગણના પચ્ચીસમા દિવસે મધ્યાહ્ન સ્નાન કરતાં પહેલાં ચોટલો છૂટો કરતાં તેણે જોયું તો ચિઠ્ઠી મળે નહિ. ઓચિંતો સંદેહ થયો કે કદાચ ચિઠ્ઠી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈવાર બિછાનામાં પડી ગઈ હશે અને ત્યાંથી તેના સ્વામીના હાથમાં તે ચાલી ગઈ હશે. સ્વામી એ પત્ર વાંચીને ઈર્ષ્યાથી કેટલા સળગી ઊઠ્યા હશે એનો ખ્યાલ આવતાં ગૌરીને મનમાં ને મનમાં એક પ્રકારનો બાળી નાખે તેવો આનંદ થયો, પણ તેના શિરના આભૂષણ જેવો પત્ર પાખંડીના હસ્તસ્પર્શથી લાંછિત થઇ જશે એ કલ્પના તેનાથી સહન કરી શકાઈ નહિ. ઝડપથી તે પતિના ઓરડામાં ગઈ.

જોયું તો સ્વામી ભૂતલ ઉપર પડ્યા પડ્યા ગાં ગાં કરી રહ્યા છે. મોઢે ફીણ વળી ગયાં છે. આંખના ડોળા છેક કપાળ સુધી ચડી ગયા છે. જમણા હાથની બંધ મૂઠીમાંથી પત્રને છોડાવી લઈને તરત જ તેણે ડાકટરને બોલાવી મંગાવ્યા.

ડૉકટરે આવીને કહ્યું : "એપોપ્લેક્સી," ત્યાં તો રોગીનું મૃત્યુ થઇ ગયું હતું.

તે દિવસે મોફ્યુસિલમાં પરેશનો એક જરૂરી મુકદ્દમો હતો. સંન્યાસીનું એટલું બધું પતન થઇ ચૂક્યું હતું કે એ ખબર મેળવીને તેઓ ગૌરી સાથે મુલાકાત કરવાને આવી પહોંચ્યા હતા.

ઓચિંતી વિધવા બની ગયેલી ગૌરીએ જેવા બારીમાંથી ગુરુદેવને ચોરની માફક તળાવડીને કાંઠે આવેલા જોયા તે જ ક્ષણે જાણે વજ્રનો આઘાત થયો હોય એ રીતે દૃષ્ટિને નીચી કરી લીધી. ગુરુ, કોઈ નહિ ને કોઈ રીતે નીચા પડી ગયા છે તે વાત જાણે સાહસા વીજળીનો પ્રકાશ પડ્યો હોય તેમ તેના હૃદયમાં એ જ ક્ષણે ચમકી ઊઠી.

ગુરુએ બૂમ મારી : "ગૌરી !"

ગૌરીએ કહ્યું : "આવું છું, ગુરુદેવ."

મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને જ્યારે પરેશના મિત્રો તેની અંતિમ વિધિ માટે તેને ત્યાં આવવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે ગૌરીના મૃતદેહને પણ સ્વામીની બાજુમાં જ પડેલો જોયો. તે વિષ ખાઈને મરી ગઈ હતી. આધુનિક કાળમાં આવા આશ્ચર્યજનક સહમરણના મહિમાવંતા દૃષ્ટાન્તથી બધા જ સ્તંભિત બની ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શુભદૃષ્ટિ

કાન્તિચંદ્રની ઉંમર તો નાની હતી તથાપિ સ્ત્રીના મૃત્યુ બાદ બીજી સ્ત્રી કરવાને બદલે પશુપક્ષીના શિકારમાં જ તેમણે મન પરોવ્યું હતું. લાંબો, પાતળો, સ્નાયુબદ્ધ તેમનો દેહ હતો, દૃષ્ટિ તીક્ષ્ણ હતી, ધાર્યું નિશાન તે હંમેશાં પાડતા અને કપડાંલત્તાં અંગ્રેજી ઢબનાં પહેરતા. હીરાસિંગ, છક્કનલાલ વગેરે કુસ્તીબાજો અને ખાંસાહેબ, મિયાંસાહેબ વગેરે ગાવા–બજાવવાવાળા હંમેશાં તેમની સાથે હોય જ. અને રસાલામાં બીજા નોકરચાકરો–જેમને કશી વિશિષ્ટ કામગીરી બજાવવાની ન હોય તેવાઓનો અભાવ પણ ન જ હોય.

બેચાર શિકારી મિત્રોને સાથે લઈને આસો માસના મધ્ય ભાગમાં નદીના પ્રદેશમાં કાન્તિ શિકાર કરવા ગયા હતા. નદીમાં બેએક મોટી નૌકાઓમાં તેમણે વાસ કર્યો હતો; અને બીજી બેચાર હોડીઓમાં તેમના નોકરચાકરોનું દળ ગામને સ્પર્શતા નદીઘાટને ઘેરીને વસી ગયું હતું. એથી ગામની સ્ત્રીઓને ત્યાંથી પાણી ભરવાનું કે સ્નાન કરવાનું બંધ ગઈ ગયું હતું. આખો દિવસ બંદૂકોના અવાજથી જલસ્થલ કંપાયમાન રહેતું અને સંધ્યાવેળાથી શરૂ થતા ઉસ્તાદી કંઠોના સંગીતાલાપથી રાત્રે ગામના માણસોની નિદ્રાતંદ્રા ગુમ થઈ ગઈ હતી.

એક દિવસ સવારે હોડીમાં બેઠા બેઠા કાન્તિચંદ્ર પોતાની બંદૂકની નળી પોતાને હાથે સાફ કરી રહ્યા હતા તે સમયે નજીકમાંથી જ બતકનો કલબલાટ સાંભળીને તેમણે એ દિશામાં નજર ફેરવી જોયું તો એક બાલિકા બે બતકોને પોતાના હાથોથી પોતાની છાતી સાથે ચાંપીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘાટ ઉપર લઈ આવી હતી. નદી નાની હતી. ખાસ સ્રોત વિનાની હતી અને શેવાળથી ભરેલી હતી. બાલિકા બન્ને બતકોને પાણીમાં મૂકીને પોતે તેને પકડી શકે એટલા અંતર કરતાં એ બતકો વધારે દૂર ન નાસી જાય એવું ધ્યાન એમની રક્ષાર્થે ચિન્તાયુક્ત સ્નેહથી રાખી રહી હતી. એમ જણાઈ આવતું હતું કે બીજો કોઈ દિવસ હોત તો એ બાલિકા પોતાનાં બતકોને પાણીમાં છોડી દઈને પોતે ચાલી જાત પણ હમણાં તો શિકારીના ભયને અંગે નિશ્ચિંત ચિત્તે તે એમને એકલા મૂકી જઈ શકે એમ નહોતું.

છોકરીનું સૌંદર્ય અસાધારણ હતું. જાણે વિશ્વકર્માએ હમણાં જ તેનું નિર્માણ કરી તેને પૃથ્વી ઉપર ઉતારી ન હોય! ઉંમર પારખવી અઘરી હતી. શરીર વિકસિત હતું. પણ મુખ હજી એવું કાચું હતું કે એમ લાગે કે જાણે સંસાર હજી તેને ક્યાંયથી પણ જરા જેટલો સ્પર્શ કરી શક્યો નથી. પોતે યૌવનમાં પગ મૂક્યો છે એ ખબર જાણે પોતા પાસે હજી પહોંચી જ ન હોય!

કાન્તિચંદ્રે ક્ષણવારને માટે બંદૂક સાફ કરવાનું કામ ઢીલું પાડી દીધું. તેમને ચમક લાગી ગઈ. આવી જગ્યાએ આવું મુખ જોવા મળશે એવી તો તેમને આશા ય નહોતી. છતાં રાજાના અંતઃપુર કરતાં આ જગ્યાએ જ એ મુખ વધુ શોભી ઊઠતું હતું, સોનાની ફૂલદાની કરતાં ફૂલઝાડ પર જ ફૂલ શોભી ઊઠે તેમ. તે દિવસે શરદની ઝાકળમાં અને પ્રભાતના પ્રકાશમાં નદીતીરે વિકસિત કાશવન ઝગઝગાટ કરી રહ્યું હતું. તેની મધ્યે આ સરલ નવીન મુખ કાન્તિચંદ્રના મુગ્ધચક્ષુ સમક્ષ એક આનંદછબિ આંકી ગયું. મંદાકિનીતીરે તરુણ પાર્વતી કોઈ કોઈવાર આ જ રીતે હંસ-શિશુને હૃદયે ચાંપીને આવતી હતી એ કથા લખવાનું કાલિદાસ ભૂલી ગયા હતા!

એ સમયે ઓચિંતાં જ છોકરી ભયત્રસ્ત થઈને બન્ને બતકોને હૃદય સમીપ ઊંચકી લઈને રડતી રડતી અવ્યક્ત આર્ત સ્વરે કંઈક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બૂમ પાડતી ઘાટ છોડીને ચાલી ગઈ. કાન્તિચંદ્રે કારણ શોધવા કૌતુકથી બહાર આવીને જોયું તો તેમનો એકાદ રસિક નોકર બાળાને ભય દેખાડવા ખાતર બાળાની દિશામાં ખાલી બંદૂક તાકતો હતો. કાન્તિ-ચંદ્રે તેના હાથમાંથી બંદૂક ખેંચી લઈને તેના ગાલ ઉપર ધડ દઈને એક જોરદાર તમાચો ચોડી કાઢ્યો. અકસ્માત રસભંગ થવાથી એ બિચારો એ જ જગ્યાએ ધબ દઈને બેસી પડ્યો. કાન્તિચંદ્ર ફરીથી કમરામાં આવીને બંદૂક સાફ કરવા લાગ્યા.

*

પક્ષીને શોધતા કાન્તિચંદ્રે ઝાડઝાંખરાને દૂર કરતાં કુતૂહલપૂર્વક જોયું કે અંદર તો કોઈ સ્થિતિસંપન્ન ગૃહસ્થનું ઘર હતું અને તેના પ્રાંગણમાં હારબંધ ધાન્યના કોઠારો હતા. છાપરાંથી ઢાંકેલા ગાયોના મોટા તબેલા પાસે ફૂલઝાડની નીચે બેસીને પેલી સવારવાળી જ બાલિકા એક ઘાયલ કબૂતરને પોતાની છાતી સાથે ચાંપીને ઉદ્વેગપૂર્વક રોઈ રહી હતી. અને કૂંડીના પાણીમાં પોતાનું વસ્ત્ર ભીંજવીને પંખીને ચાંચ વાટે પાણી પાઈ રહી હતી. પાળેલો બિલાડો તેના ખોળામાં બન્ને પગે ઊંચો થઈને ઊર્ધ્વ મુખે કબૂતરની તરફ ઉત્સુક દૃષ્ટિપાત કરી રહ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે બાલિકા તેની નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર પોતાની તર્જનીનો આઘાત કરીને એ લુબ્ધ પ્રાણીના વધારે પડતા આગ્રહનું દમન કરી દેતી હતી.

ગામડાના નિઃસ્તબ્ધ મધ્યાહ્ને એક ગૃહસ્થના ઘરના પ્રાંગણની છલોછલ શાન્તિની વચ્ચે આ મધુર ધ્વનિ એક પળમાં જ કાન્તિચંદ્રના હૃદયમાં અંકાઈ ગયો. થોડાં થોડાં પાંદડાંવાળા ઝાડના છાયા અને તડકો બાલિકાના ખોળા ઉપર આવીને પથરાઈ રહ્યાં છે. નજીકમાં જ આહારથી પરિતૃપ્ત પરિપુષ્ટ ગાય આરામથી માટીમાં બેઠી બેઠી શીંગડું અને પૂછડું હલાવીને પોતાની પીઠ પરની મધ્યમાં તેનો આઘાત કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે વાંસનાં ઝાડ કોઈ રહસ્યકથા કહેતાં હોય તેમ ઉત્તર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિશાના નવીન પવનથી ઝળઝળ શબ્દમાં ડોલી ઊઠે છે. તે દિવસે પ્રભાતે નદીતીરે વનમધ્યે જે કન્યા વનશ્રી જેવી દેખાઈ હતી તે આજ મધ્યાહ્‌ને નિઃસ્તબ્ધ ગોષ્ઠપ્રાંગણ છાયામાં સ્નેહ નીતરતી ગૃહલક્ષ્મી જેવી દેખાઈ.

કાન્તિચંદ્ર હાથમાં બંદૂક સહિત ઓચિંતા જ આ બાલિકાની સન્મુખ આવીને અત્યંત કુંઠિત બની ગયા. મનમાં થયું કે જાણે ચોરેલ માલની સાથે ચોર પકડાઈ ગયો છે. આ પંખી આ ગોળીથી ઘાયલ થયું નથી જ એવી કેફિયત કોઈ પણ પ્રકારે રજૂ કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ આવી. કેવી રીતે વાતની શરૂઆત કરવી તે વિશે તે વિચાર કરતા હતા ત્યાં અંદરથી કોઈએ બૂમ મારી : "સુધા..." તે જ ક્ષણે પંખીને લઈને તે ઝડપબંધ કુટીરના આગલા ભાગમાં ચાલી ગઈ. કાન્ચિંતદ્રે વિચાર્યું : "નામ પણ ખરેખર યોગ્ય જ છે. સુધા !"

તરત જ પોતાના માણસોના હાથમાં પોતાની બંદૂક સોંપીને બહારને રસ્તેથી કાન્તિચંદ્ર કુટીરના આગલા ભાગમાં આવી બારણા પાસે ઊભા રહ્યા. જોયું કે એક પ્રૌઢવયના મુખમૂંડેલ શાન્તમૂર્તિ બ્રાહ્મણ ઝૂંપડાના આગલા ભાગમાં બેસી હરિભક્તિવિલાસનો પાઠ કરતા હતા. તેમના ભક્તિમંડિત મુખના સુગંભીર, સ્નિગ્ધ, પ્રશાંત ભાવની સાથે કાન્તિચંદ્ર પેલી બાલિકાના દયાર્દ્ર મુખના સાદૃશ્યનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

કાન્તિચંદ્રે તેમને નમસ્કાર કરીને કહ્યું : "તરસ લાગી છે, ઠાકુર, એક પ્યાલો પાણી પીવા મળશે કે ?" બ્રાહ્મણે તરત જ તેમને આગ્રહ કરી બેસાડ્યા અને અંદરથી એક પિત્તળની રકાબીમાં થોડાં પતાસાં અને કાંસાના પ્યાલામાં પાણી લઈ આવીને પોતાને હાથે જ તે અતિથિ સન્મુખ ધરી દીધું.

કાંતિચંદ્રે પાણી પી લીધા બાદ બ્રાહ્મણે તેમનો પરિચય મેળવી લીધો. પરિચય આપીને કાન્તિચંદ્રે કહ્યું : "ઠાકુર, આપનું જો કદીયે કંઈ કામ કરી આપી શકીશ તો કૃતાર્થ થઈશ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવીન બંદોપાધ્યાયે કહ્યું : “ બાબા, મારા ઉપર બીજો તો શો ઉપકાર કરશો ? માત્ર, સુધા નામની મારી એક કન્યા છે. તેની ઉંમર વધતી જાય છે. તેનું એકાદ સત્પાત્રે દાન કરી શકું તો આ સંસારના ઋણમાંથી મને મુક્તિલાભ મળે. આટલામાં કોઈ સારો મૂરતિયો દેખાતો નથી અને દૂર જઈ તપાસ કરવા જેટલું સામર્થ્ય નથી. ઘરમાં ગોપીનાથની મૂર્તિ છે. તેને છોડીને ક્યાંય જવાતું નથી.”

કાન્તિચંદ્રે કહ્યું : “ આપ મારી નૌકામાં મને મળવા આવજો. ત્યાં આપણે પાત્ર સંબંધી વાતચીત કરીશું.”

આ બાજુ કાન્તિચંદ્રના નોકરોએ બન્દોપાધ્યાયની પુત્રી સુધા વિષે જેને જેને પૂછ્યું તે બધાંએ એક જ વાકય કહ્યું : “ આવી લક્ષ્મી જેવા સ્વભાવવાળી બીજી કોઈ કન્યા છે જ નહિ.”

બીજે દિવસે નવીન જ્યારે હોડી ઉપર મળવા આવ્યા ત્યારે કાન્તિચંદ્રે તેમને જમીન ઉપર પડીને પ્રણામ કર્યા અને જણાવ્યું કે પોતે જ એ બ્રાહ્મણકન્યા સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. આ કલ્પી ન શકાય તેવા સૌભાગ્યથી બ્રાહ્મણનો કંઠ રુંધાઈ ગયો અને કેટલીક ક્ષણો સુધી તો તે બોલી પણ ન શક્યા.

તેમને મનમાં થયું: “ કંઈક ભ્રમ થયો હોય તેવું લાગે છે. પછી પૂછ્યું : “ મારી કન્યા સાથે તમે વિવાહ કરશો ? ”

કાન્તિચંદ્રે કહ્યું : “ આપની જો સંમતિ હોય તો હું તૈયાર છું.”

નવીને પૂછ્યું : “ સુધા સાથે ? ”

ઉત્તર સાંભળ્યો : “હા.”

નવીને સ્થિર ભાવે કહ્યું : “ તો એને જોવા વગેરેનું...”

કાન્તિચંદ્રે કહ્યું: “ એ બધું શુભદષ્ટિને* સમયે.”

---

* બંગાળમાં લગ્ન સમયે પ્રથમ દષ્ટિમિલનને શુભદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવીને ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું: "સુધા બહુ જ સુશીલ છોકરી છે. રાંધવા કરવા વગેરે ઘરકામમાં અદ્વિતીય છે, તેમ તેને જોયા વિના જ તેની સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થયા છો તો આશીર્વાદ દઉં છું, કે મારી સુધા પતિવ્રતા સતી લક્ષ્મી થાય અને ચિરકાલ સુધી તમારું મંગળ કરે! એક ક્ષણને માટે પણ એ તમારા પરિતાપનું કારણ ન થાય!"

કાન્તિચંદ્ર હવે વધારે વિલંબ કરવા ચાહતા નહોતા. માહ મહિનામાં જ વિવાહ નક્કી થયા.

એ કુળના મજૂમદારના જૂના ઇંટે બાંધેલ મકાનમાં લગ્ન કરવાનું નક્કી થયું. વર હાથીએ ચડીને મશાલો સળગાવીને વાજાં વગડાવતા વગડાવતા યથાસમય હાજર થયા.

શુભદૃષ્ટિના સમયે વરે કન્યાના મુખની તરફ જોયું. માથું નીચે ઢાળેલી, ફૂલનો મુગટ પહેરેલી, ચંદનથી અર્ચેલી સુધાને તે સરખી રીતે ધારીને જોઈ પણ શક્યા નહિ. ઊભરાઈ જતા હૃદયના આનંદે જાણે ચક્ષુને ધૂંધળાં બનાવી દીધાં.

વાસરઘરમાં કન્યાની સહિયરે વરને કન્યાનું મુખ દેખાડવા માટે જ્યારે જોર કરીને ઘૂમટો ખેંચી લીધો ત્યારે કાન્તિચંદ્ર ઓચિંતા ચમકી ઊઠ્યા.

આ તો પેલી છોકરી નથી! ઓચિંતાં જ જાણે તેમની છાતી પાસેથી એક કાળા વજ્ર નીકળીને તેમના મસ્તક પર આઘાત કર્યો. ક્ષણમાત્રમાં જ વાસરઘરના બધા યે દીવાઓ જાણે બૂઝાઈ ગયા અને એ અંધકારથી જ જાણે નવવધૂના મુખને પણ તેમણે કાલિમાલિપ્ત કરી દીધું.

કાન્તિચંદ્રે બીજીવાર લગ્ન નહિ કરું એવી મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. એ જ પ્રતિજ્ઞા શું આ રીતે ભાગ્યે એક જ ઝાટકાથી એક અદ્‌ભુત પરિહાસ કરીને ભાંગી નાખી? કેટલા સારા વિવાહના પ્રસ્તાવને તેમણે જ નકાર્યા હતા? કેટલાં સગા-સંબંધીઓની વિનંતી-વિનવણીઓની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમણે અવહેલના કરી હતી ? ઉચ્ચ કુટુંબિતાનું આકર્ષણ, અર્થનું પ્રલોભન, રૂપખ્યાતિનો મોહ, એ બધાને છોડીને અંતે વન-વગડાના કોઈ એક અજાણ ગામડામાં એક અજ્ઞાત દરિદ્ર ઘરમાં આવડી મોટી વિડંબના ! લોકની પાસે પોતે મોં શી રીતે બતાવશે ?

પહેલાં તો શ્વસુર ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. બનાવટીએ એક છોકરી દેખાડી-પછી બીજી છોકરી જોડે મારું લગ્ન કરી દીધું ! પણ વિચારતાં લાગ્યું કે નવીને વિવાહપૂર્વે તેમને કન્યા દેખાડી જ નહોતી, તે પોતે જ કન્યાને જોવાને સંમત નહોતા થયા.બુદ્ધિને દોષે જ આવડી મોટી ઠગાઇમાં ઠગાઇ ગયા હતા. તે લજ્જાની વાત કોઇની પણ પાસે ન કરવામાં જ મઝા છે એમ તેમણે મન સાથે નક્કી કર્યું.

ઔષધ તો જાણે ગળી ગયા પણ મુખનો સ્વાદ તો બગડી ગયો જ. વાસરઘરના આનંદ અને મશ્કરીઓ કંઇ પણ તેમને રુચ્યું નહીં. પોતાની અને બધાંની ઉપરનો ક્રોધ તેમના અંગેઅંગને જલાવી રહ્યો.

એ સમયે ઓચિંતાં જ તેમની જોડે બેઠેલી વધૂ અવ્યક્ત ભીતસ્વરે ચમકી ઊઠી. એકાએક તેના ખોળા પાસેથી એક સસલાનું બચ્ચું દોડી ગયું. બીજી જ ક્ષણે તે દિવસ વાળી પેલી જ છોકરી તે બચ્ચાની પાછળ દોડી આવી તેને પકડીને પોતાના ગાલ સાથે તેને દાબીને તેના ઉપર એકાન્ત સ્નેહ વર્ષાવવા લાગી : "અરે, આ ગાંડી આવી ગઇ," કહીને બધાં તેને ત્યાંથી ચાલી જવાની ઇશારત કરવા લાગ્યાં. તે તો આંખનો પલકારો પણ માર્યા સિવાય વરકન્યાની બરોબર સામે બેસીને આ બધું શું થાય છે તે, બાળકની જેમ, જોવા લાગી. ઘરની એકાદ દાસી તેને પકડીને લઇ જવાની તૈયારી કરવા લાગી ત્યાં વરે વ્યસ્ત બની જઈ કહ્યું : "અરે, ભલે રહી, બેસવા દે તેને."

છોકરીને પૂછ્યું : "તમારું નામ શું ?"

તે કશો ઉત્તર વાળ્યા સિવાય ડોલવા લાગી. ઓરડામાંની સ્ત્રીઓ હસી પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાન્તિચંદ્રે ફરીથી પૂછ્યું: "તમારાં પેલાં બન્ને બતકો કેટલાં મોટાં થયાં?"

છોકરી સંકોચ વિના મૂંગી મૂંગી તેમના મુખ સામે તાકી રહીને જોવા લાગી.

હતબુદ્ધિ કાન્તિચંદ્રે ફરી સાહસ કરીને પૂછ્યું: "તમારા પેલા કબૂતરને તો આરામ થયો ને?"

કશું ફળ મળ્યું નહિ. વર ગજબ ઠગાયો હોય એ રીતે સ્ત્રીઓ હસવા લાગી.

અંતે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ખબર મળી કે એ છોકરી તો મૂંગી અને બહેરી હતી અને એ પોળમાં જેટલાં પશુપંખી હતાં તેમની એ સંગિની હતી. તે દિવસે 'સુધા'ની બૂમ સાંભળીને જે એ અંદર દોડી ગઈ હતી તે તો કાન્તિચંદ્રનું અનુમાન માત્ર હતું. તે ગઈ તેનું કારણ તો કંઈક બીજું જ હતું.

ત્યારે કાન્તિચંદ્ર મનમાં ને મનમાં ચમકી ઊઠ્યા. જેનાથી વંચિત થવાથી પૃથ્વીમાં પોતા માટે કોઈ સુખ રહ્યું નહોતું લાગતું, શુભદેવના યોગથી તેની નિકટ જવામાંથી બચી જવા માટે તે પોતાને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યા. મનમાં થયું: જો આ છોકરીના બાપ પાસે હું ગયો હોત અને એ વ્યક્તિએ મારી પ્રાર્થના અનુસાર કન્યાનો હાથ કોઇ પણ રીતે મારા હાથમાં સમર્પણ કરી દીધો હોત તો તેને માથેથી તો મોટો બોજો ઊતરી ગયો તેવું તેને લાગત.

જેટલી ક્ષણ હાથમાં આવીને ચાલી ગયેલી આ છોકરીનો મોહ તેમના મનને ડોલાવી રહ્યો હતો તેટલી ક્ષણ કાન્તિચંદ્ર પોતાની પત્ની સંબંધી તદ્દન અંધ બની ગયા હતા. નિકટમાં જ તેમની સાંત્વનાનું બીજું કોઈ કારણ હતું નહિ, કે એ કારણને લઇને તેને જોવાની પ્રવૃત્તિ પણ થાય. જેવું તેમણે સાંભળ્યું કે પેલી છોકરી બહેરી અને મૂંગી છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે તરત જ સમસ્ત જગત ઉપરથી એક કાળો પડદો તૂટીને દૂર પડી ગયો. દૂરની આશા દૂર થઈ અને નિકટની વસ્તુ પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગી. બચી ગયાનો એક મધુર ઉચ્છ્વાસ લઇને કાન્તિચંદ્રે લજ્જાવતી વધૂના મુખની દિશામાં સુયોગ સાધી જોઇ લીધું. એ જ ક્ષણે યથાર્થ શુભદૃષ્ટિ થઈ. ચર્મચક્ષુની ભીતરમાં રહેલા મનોનેત્ર ઉપરથી બધો યે અવરોધ ખસી ગયો. હૃદયનો અને દીવાઓનો સર્વ પ્રકાશ એકત્રિત થઇને માત્ર એક કોમળ સુકુમાર મુખની ઉપર પથરાઈ રહ્યો. એ પ્રકાશના તેજમાં કાન્તિચંદ્રે એક સ્નિગ્ધ એક શાંત લાવણ્યે મંડિત મૂખડું જોયું, અને જાણ્યું કે નવીનનો આશીર્વાદ સાર્થ થયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સંગ્રહમાંના લેખકો

સ્ટીફન ઝ્વાઇગ : જન્મ ૧૮૮૧; મૃત્યુ ૧૯૪૨. ઑસ્ટ્રિયન. વિયેનામાં જન્મેલા. જીવનકથા, નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તાઓના આલેખક. લેખકો, કલાકારો વગેરેનાં સુંદર જીવનચરિત્રો તેમણે લખ્યાં છે. તેમની "બિવેર ઑફ પિટિ" નામની નવલકથા પણ પ્રખ્યાત છે. અને "ધી ઇન્વિઝિબલ કલેક્શન," "ધી રૉયલ ગેમ," "એ મોક" વગેરે ટૂંકી વાર્તાઓએ જગતના વાચકવર્ગમાં તેમને માનભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે. કાવ્યમય શૈલી અને માનસનાં ઊંડાણોનું તેમનું અવગાહન તેમનાં મુખ્ય લક્ષણો. ૧૯૪૨માં જગતની નિરાશામય પરિસ્થિતિથી કંટાળી તેમણે તેમનાં પત્ની સાથે આપઘાત કર્યો.

લિયો ટૉલ્સ્ટૉય : જન્મ ૧૮૨૮; મૃત્યુ ૧૯૧૦. રશિયન. જગપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અને મહાત્મા. મોટા ઉમરાવના કુટુંબમાં જન્મેલા અને તે વર્ગના બધા યે મોજશોખ માણતા. એ જીવનની નિરર્થકતા સમજી એનાથી કંટાળી ૧૮૫૧માં એ જીવન ત્યાગી દીધું. ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાભર્યું જીવન જીવવાનો અને એનાં ગુણગાન આલેખવાનો તેમનો આજીવન પ્રયત્ન. મહાત્મા ગાંધીના જીવન ઉપર જે ત્રણ પુરુષોનાં જીવન અને કથનની અસર છે તેમાંના એક. તેમની મહાન નવલકથા, જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા "વૉર ઍન્ડ પીસ" ૧૮૬૫-૬૯ના ગાળામાં લખી. બીજી એટલી જ બેનમૂન નવલકથા "એના કેરેનિના" લખી ૧૮૭૫-૭૭ના ગાળામાં. સંખ્યાબંધ નવલકથાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, નિબંધો વગેરેના આલેખક. તેમની ઉત્તમ ટૂંકી વાર્તા "ઈવાન ઇલિચનું મૃત્યુ," તેનું કદ પણ લાંબું, ખાસી નાની નવલકથા જેવડું, પણ અંતરંગ ટૂંકી વાર્તાનું જ. કદાચ જગતની શ્રેષ્ઠ ટૂંકી વાર્તા એ હોય. મૃત્યુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પામ્યા, ઘરથી પણ કંટાળી ચાલી ગયા ત્યારે, એક નાના કસબાની નાની એવી ધર્મશાળામાં.

ગાય દ મોપાસાં : જન્મ ૧૮૫૦; મૃત્યુ ૧૮૯૩. ફ્રેન્ચ. ટૂંકી વાર્તાના મહાન વિધાયક. તેમની અગિયાર વર્ષની ઉંમરે તેમનાં માબાપ ક્લેશપૂર્ણ સ્થિતિમાં એક બીજાથી છૂટાં પડયાં તેની અસર તેમના જીવન અને લેખન ઉપર જીવનભર ટકી રહી. તેમની ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમની જગપ્રખ્યાત વાર્તા " બૂલ દ સ્વીફ " પ્રસિદ્ધ થઈ અને તેમની કીર્તિ સુસ્થિત બની ગઈ. વિખ્યાત નવલકથાકાર ફ્લોબેરની દોરવણી તેમના ઘડતરમાં અત્યંત ઉપયોગી નીવડી. જીવનની હલકી અને તુચ્છ બાજુનું તેમનું આલેખન બહુધા રહેતું. કલામાં બેનમૂન. નવલકથાઓ પણ તેમણે લખી છે પણ તેમની કીર્તિનો કળશ તો ટૂંકી વાર્તાઓથી ભર્યોભર્યો રહ્યો છે. " નેકલેસ," " માદામ હેરમેટ," " મોં. ફિફિ " વગેરે તેમની પ્રખ્યાત વાર્તાઓ છે. જીવન ટૂંકું અને રોગીલું. ૧૮૯૩માં ઉપદંશના દર્દથી લગભગ ગાંડપણભરી સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યા.

એન્ટન ચેખોવ : જન્મ ૧૮૬૦; મૃત્યુ ૧૯૦૪. રશિયન. ટૂંકી વાર્તાના મહાન વિધાયક. તેમની વાર્તાશૈલીએ જગતના સાહિત્ય ઉપર ચિરંજીવ અસર પાડી છે. જન્મ સામાન્ય કુટુંબમાં. દાદા તો વેઠિયા ખેડૂત હતા. પિતાજી અસફળ દુકાનદાર. પોતે ભણ્યા દાક્તરી વિદ્યા, પણ લેખક બની ગયા અને દાક્તરી કરી નહીં. સમભાવ તેમનામાં ભારોભાર ભર્યો હતો. જીવનના દરેકેદરેક પાસાને સ્પર્શતી વાર્તાઓ લખી. તે કહેતા : " કોઈ પણ વિષય મને આપો ને એ ઉપર હું તમને વાર્તા લખી આપું." કર્યું છે પણ એવું જ. વાર્તાની હથોટી તો તેમની જ. વાર્તા–લેખનમાં ક્રાંતિકાર. એવા જ ક્રાંતિકાર નાટકોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આલેખનમાં પણ. તેમનાં પ્રખ્યાત નાટકોએ નાટકો વિશેના લોકોના ખ્યાલ બદલી નાખ્યા. "સી ગલ," "ચેરી ઓર્ચર્ડ" વગેરે તેમનાં પ્રખ્યાત નાટકો. "ધી ડાર્લિંગ," "વોર્ડ નંબર સિકસ" વગેરે જગપ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ. સમભાવ એવો જ સેવા-ભાવ. સાઇબીરિયામાં તડીપાર થયેલા માણસોની સ્થિતિ જોવા ત્યાં ગયા. શરીરે સહન ન કર્યું. ૧૯૦૪માં ક્ષયથી મૃત્યુ પામ્યા. પણ તેમનું હાસ્ય તો તેમની સાથે જ–મરણ પર્યંત. તેઓ કહેતા: "ઈશ્વરને મારાં ફેફસામાં ટી. બી.નું જંતુ મૂકવાનું મન થયું છે."

એલેક્સી ટોલ્સ્ટોય : જન્મ ૧૮૮૨; મૃત્યુ ૧૯૪૫. રશિયન. ઉમરાવ કુળમાં જન્મ. પિતૃપક્ષે લિયો ટોલ્સ્ટોયના અને માતૃપક્ષે ઇવાન તુર્ગેનેવના દૂરદૂરના સગા થાય. વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નાટકો વગેરેના લેખક. જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથા "પિટર ધી ગ્રેટ"એ તેમને ખૂબ કીર્તિ અપાવી. ક્રાંતિ પછીના રશિયાના માનીતા લેખક. દિન પર દિનના સોવિયેટના કાયદાઓના વાસ્તવવાદી આલેખક. "ડાર્કનેસ એન્ડ ડૉન" અંગ્રેજીમાં બહાર પડેલું તેમનું પ્રખ્યાત પુસ્તક. હિટલરની લડાઈ વિશેની વાર્તાઓ પણ તેમણે લખેલી.

જેમ્સ જોઇસ : જન્મ ૧૮૮૨; મૃત્યુ ૧૯૪૧. આયરિશ. નવલકથાકાર, કવિ, ટૂંકી વાર્તાકાર. "યુલિસિસ" તેમની મહાન નવલકથા. માણસના મનના પ્રવાહો અને આંતઃપ્રવાહોના આલેખનની તેમની નવીન પદ્ધતિએ યુરોપ–અમેરિકાના નવલકથાના સાહિત્યના આલેખન ઉપર ચિરંજીવ અસર પાડી છે. પણ પોતે જીવન દુઃખ અને ગરીબાઈમાં જ વીતાવ્યું. ૧૯૦૪માં આયર્લેંડ છોડ્યું. પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ માટે ઝાંવાં મારવાં પડતાં. "યુલિસિસ"ને બિભત્સ લખાણ ગણવા માટે અમેરિકામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુકદ્દમો પણ થયેલો. પણ એ બિભત્સ ન ગણાવ્યું. ટૂંકી વાર્તાનો "ડબ્લીનર્સ" નામનો માત્ર એક જ સંગ્રહ તેમણે કર્યો. પણ તે પણ એની રીતે ક્રાંતિકારક જ નીવડ્યો. અત્યંત ગરીબ સ્થિતિમાં, ખાવાનાં પણ સાંસાં પડે તેવી સ્થિતિમાં, ૧૯૪૧માં તેમનું મૃત્યુ થયું. વીસમી સદીના જે લેખકોની–કાફ્કા રિલ્કે વિગેરેની–એ સદીનાં લખાણો ઉપર વધુમાં વધુ અસર પડી તેમાંના એક જોઈસ.

ઓાસેસ્વાવ પ્રુસ : પોલેન્ડના આ લેખક વિશે ઝાઝી માહિતી મળી નથી શકી. પણ તેમણે સરસ ટૂંકી વાર્તાઓ લખી છે, અને લાઘવમાં પણ કેવી જબરી અસર પડેલી હોય છે તેના નિદર્શન જેવી તેમની આ સંગ્રહમાં આપેલી ટૂંકી વાર્તા છે.

સમરસેટ મો'મ : જન્મ ૧૮૭૪. અંગ્રેજ. આજે એંસી વર્ષે પણ અત્યંત લોકપ્રિય અને આદરના અધિકારી. નવલકથાકાર, નાટકકાર, ટૂંકી વાર્તાકાર. આત્મકથાત્મક તેમનાં પુસ્તકો પણ અત્યંત લોકાદર પામ્યાં છે. શૈલી એ તેમની વિશિષ્ઠતા. સુષ્ઠુ આકાર એ તેમનો મુખ્ય શોખ. અંગ્રેજી ભાષાનો મોપાસાં હોવાનું પદ પણ એમને અમુક વિવેચકો આપે છે તે તેમના આદિ–મધ્ય–અંત વગેરેના વાર્તામાંના અંગોની આવશ્યકતાના આગ્રહ માટે અને તેમણે પરોક્ષ કરેલા વિષયો અને તેના નિરૂપણની પદ્ધતિ જોઈને. પણ આમનામાં આવેશ કરતાં સ્થૈર્ય વધારે. સર્જ્યનના જેવું. ધંધે દાક્તરી ભણેલા, પણ લેખનમાં ઊતરી ગયા. તેમની સૌથી સમર્થ નવલકથા "ઓફ હ્યુમન બોન્ડેજ" છેક ૧૯૧૪માં લખાયેલી. "રેઝર્સ એજ," "મૂન એન્ડ સિકસ પેન્સ," "કેઇકસ એન્ડ એલ" વગેરે બીજી પ્રખ્યાત નવલકથાઓ. નાટકો પણ એવાં જ પ્રખ્યાત. ટૂંકી વાર્તાનો "ઓલ ટુગેધર" નામનો સંગ્રહ જાણીતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્યિક વિચારોનો પ્રચાર પણ સરસ. જગતનો પ્રવાસ તેમણે કર્યો છે. હાલ અમેરિકામાં વસે છે. હજી હમણાં જ તેમની એંસીમી જયંતી પ્રસંગે ઇંગ્લેંડનાં રાણીએ તેમને "નાઇટ ઓફ ધી ગાર્ટર" બનાવી મહામૂલું માન આપ્યું.

વિલિયમ સારોયાન : જન્મ ૧૯૦૮. અમેરિકન. આર્મિનિયન માતાપિતાને ત્યાં જન્મ. આકાશમાં ધૂમકેતુનું ઓચિંતું આગમન થાય તેવું અમેરિકન સાહિત્યમાં તેનું આગમન થયેલું. ઘણી વાર્તાઓ નાપાસ થયા પછી "ધી ડેરિંગ યંગ મેન ઓન ધી ફ્લાઇંગ ટ્રેપીઝ" નામની તેમની વાર્તા પ્રસિદ્ધિ પામી, અને અમેરિકાના અને પછી દુનિયાના વાચકવર્ગનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું. વસ્તુ વિનાની, પ્રસંગો કે બનાવોની સાંકળ વિનાની, પરાકાષ્ટાની દેખીતી ચોટ વિનાની તેમની વાર્તાઓએ વાર્તાની કલા માટે એક નવી જ દિશા ઉઘાડી આપી. તેઓ પોતે તો પછી પોતે જ સર્જેલી નવીનતામાં અટવાઈ ગયા છે. પણ તેમનું પ્રદાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. કેટલાયે વાર્તાસંગ્રહો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. નાટકો તેમજ નવલકથા પણ લખી છે. "ધી ટાઈમ ઓફ યોર લાઇફ" નામનાં તેમનાં નાટકને ૧૯૪૦નું પુલિટ્ઝર પારિતોષિક મળેલું. તેમની "ધી હ્યુમન કોમેડી" નામની નાની નવલકથા પણ અત્યંત પ્રખ્યાત છે.

માર્ટિન આર્મસ્ટ્રોંગ : જન્મ ૧૮૮૨. અંગ્રેજ. નવલકથાકાર, ટૂંકી વાર્તાકાર અને કવિ. અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, ઇટેલિયન અને સ્પેનિશ સાહિત્યના અભ્યાસી આ લેખકના શોખના મુખ્ય વિષયો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય તથા સંગીત છે. તેમની કલા બને ત્યાં સુધી કરુણતાને દૂર રાખે છે અને હાસ્ય ને હળવા ચિંતનભર્યા નિરૂપણને આવકારે છે. તેમના ઉપર મોટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસર ફ્રેન્ચ નવલકથાકારોની છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તેમનું સારું સ્થાન છે.

જૈનેન્દ્રકુમાર : જન્મ ૧૯૦૫. હિંદી. વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને ચિન્તક. હિંદી ભાષામાં પ્રેમચંદજી પછી સૌથી અગત્યનું સ્થાન, નવલકથાકાર તરીકેનું, તેમનું છે. ટૂંકાં વાક્યોવાળી, પ્રાસાદિક, અર્થઘન ગદ્યશૈલી એ હિંદી સાહિત્યને એમનું પ્રદાન છે. જાતીય પ્રશ્નોને અને સંબંધને અને સામાજિક કાયદાઓને તેઓ પોતાની આગવી એવી દૃષ્ટિથી જુએ છે અને તેમનું કલાત્મક નિરૂપણ કરે છે. ટૂંકી વાર્તાકાર તરીકે પ્રશસ્ય કીર્તિ તેમણે સંપાદન કરી છે. "ત્યાગપત્ર" નામની તેમની નવલકથા હિંદુસ્તાનની ઘણી ભાષાઓમાં ઊતરી છે. એકલા ગુજરાતમાં જ છ-સાત ભાઈ–બહેનોએ તેનો અનુવાદ કરેલો છે. જીવન વિશેનું ચિન્તન પણ તેમની કથાઓમાં ગૂંથાઈ ગયેલું હોય છે. સાહિત્ય એકેડેમીના તેઓ સભ્ય છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : જન્મ ૧૮૬૧; મૃત્યુ ૧૯૪૧. બંગાળી. જગપ્રસિદ્ધ કવિ, ચિન્તક, વિદ્વાન. ઋષિ જેવા આ મહાપુરુષે નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ અનેક લખી છે. તેમની "ગોરા" નવલકથા કદાચ હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ નવલકથાકારે લખેલી નવલકથા કરતાં ચડિયાતી હોય. "ઘરે બાહિરે" પણ એવી જ. તેમની ટૂંકી વાર્તાઓને જગતના ટૂંકી વાર્તાઓના સારા સાહિત્ય જોડે નિઃશંક રીતે મૂકી શકાય તેવો અભિપ્રાય પ્રખ્યાત વિદ્વાન શ્રી. પ્રા. ડી. પી. મુકરજીએ ટાગોર વિશેનાં તેમનાં લખાણમાં સ્પષ્ટ આપ્યો છે. ૧૯૧૩માં તેમને નોબેલ પ્રાઈઝ મળેલું. તેમને વિશે કશુંયે વિશેષ કહેવાની અગત્ય ખરી!

ગુલાબદાસ બ્રોકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનદર્શક કુનેહ

એમ કહેવાય છે કે પરાક્રમ વિહોણા આપણા જીવનમાં વિવિધતા ઘણી ઓછી છે તેથી વાર્તાઓમાં પણ એકવિધતા આવી જાય છે. પરંતુ જીવન પોતે સાહિત્યને ઘણું ઘણું ઉપકારક છે, ને વાર્તાયોગ્ય પ્રસંગો પૂરા પાડતું પરાક્રમપૂર્ણ જીવન વાર્તાને ખૂબ ઉપકારક છે, એ સ્વીકારવા છતાં, પ્રત્યેક જીવન ને જીવનરીતિમાં, જો શોધતાં આવડે તો, વાર્તાને માટે પુષ્કળ સામગ્રી પડી છે. શ્રી ઓકરને એ શોધતાં આવડી છે.

શ્રી ઓકરમાં વાર્તાકારને છાજે તેવી જીવનદર્શન કરાવવાની કુનેહ ને શૈલી છે. પ્રસંગ જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે પૂરો થાય ત્યાં વાર્તા પણ તે પૂરી કરે છે, પણ વાર્તા હેતુની કક્ષાનું અતિક્રમણ ન કરતાં એની મર્યાદામાં એવી રીતે વિચરે છે કે અંતે હેતુ જ પ્રત્યક્ષ થાય. માનવજીવનની કેટલીયે અહમહમિકા, વિચિત્રતા, પામરતા, ક્રૂરતા, અજ્ઞાન વગેરેનો ભેદ ત્યારે ખુલ્લો થાય છે.

—યશવંત શુક્લ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ લેખકની અન્ય કૃતિઓ વિશે

થોડા અભિપ્રાયો

લતા અને બીજી વાતો : લેખકે બધું સત્યને વફાદાર રહીને લખેલું છે. તેમની વાર્તાઓ નવા જમાનાનાં બળો, પરિવર્તનો, મંથનો, આઘાત-પ્રત્યાઘાતો, વિકૃતિઓની છે. "શુભાશુભ" બંને બાજુઓ બતાવનારી છે. આ વાર્તા ઉપરથી અત્યારના જુવાનો શું જુવે છે, અનુભવે છે, સમાજમાં કેવાં બળો પ્રવર્તી રહ્યાં છે વગેરે જોવાનું અને જાણવાનું મળશે. —રામનારાયણ વિ. પાઠક

ઊભી વાટે : કેવળ માનસિક ભૂમિકા પર જ પોતાનાં પાત્રોને જે વાર્તાકારો ખેલાવી જાણે છે તેઓનું કામ જરૂર નાજુક અને કપરું છે. તેમાં રસ સંવેદનારા વાચકોની કોટિ ઉચ્ચ છતાં સંખ્યા ઓછી રહેવાની. પરંતુ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં તો માનવજીવનના સૂક્ષ્મ પાસાને સફળ રીતે સ્પર્શનારા નવલિકાકારો જરૂર અભિનંદનને પાત્ર લેખાવાના. —પ્રજાબંધુ

સૂર્યા : ગુલાબદાસ! તમારી આ છોકરી 'સૂર્યા' ભારે જબરી હોં, ભારે વાતોડિયણ. મારે કેટલુંય કામ હતું છતાં એની વાર્તાકલામાં મને એટલો ખેંચ્યો કે એની વાર્તા હું પૂરી સાંભળી રહ્યો ત્યાં સુધી મને મારું કામ સાંભર્યું જ નહીં. —ઈશ્વર પેટલીકર

આપણી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ : આપણા વિકસતા જતા ટૂંકા વાર્તા-સાહિત્યનાં બધાંયે અંગોનું બની શકે એટલું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવી શકે એવા વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવામાં શ્રી ગુલાબદાસ સફળ થયા છે. —શિક્ષણ અને સાહિત્ય

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

રવાણી પ્રકાશન ગૃહ

પ્રકાશક અને પુસ્તક વિક્રેતા

રિલીફ રોડ · કૃષ્ણ સિનેમા સામે · અમદાવાદ

જૅકેટ · પૂઠું તથા ત્રિરંગી આઠ પાના · દીપક પ્રિન્ટરી અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar